

HISTORIALLISEN AJAN KIINTEÄT MUINAISJÄÄNNÖKSET

tunnistaminen ja suojele

MARIANNA NIUKKANEN

HISTORIALLISEN AJAN KIINTEÄT MUINAISJÄÄNNÖKSET

tunnistaminen ja suojele

MARIANNA NIUKKANEN

ISSN 1795-9225

URN:NBN:fi-fe200902111177

Laatinut Marianna Niukkanen

Määrittelytyöhön ovat osallistuneet Johanna Forsius, Georg Haggrén, Päivi Hakanpää, Erkki Härö, Mikko Härö, Timo Kantonen, Ulla-Riitta Kauppi, Vesa Kilpelä, Marja Terttu Knapas, John Lagerstedt, Donald Lillqvist, Irma Lounatvuori, Sakari Mentu, Esa Mikkola, Teemu Mökkönen, Karim Peltonen, Veli-Pekka Suhonen, Antti Suna, Jouni Taivainen ja Laura Tuominen Museoviraston rakennushistorian osastosta. Kommentteja on saatu lisäksi mm. Museoviraston arkeologian osastolta ja hallinto-osastolta, maakuntamuseoiden arkeologeilta, Metsähallitukselta, Helsingin yliopiston arkeologian oppiaineelta sekä joiltakin yksityisiltä tutkijoilta.

Kannen kuva: Tutkimusavustaja Riku Mönkkönen on löytänyt Virolahden Kuolionkankaalta 1700-luvun sotilasleirin majoituskuopan. Kuva Johanna Enqvist, Museovirasto.

Kuvatoimitus: Vesa Kilpelä

Ulkoasu ja taitto: Janne Lahtinen, Grafinote

Museoviraston rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita 3

SISÄLLYS

Kohdetaulukko	6
Johdanto.	11
HISTORIALLISEN AJAN	
MUINAISJÄÄNNÖSTEN MÄÄRITTELYSTÄ	13
Historiallisen ajan muinaisjäännökset ja muinaismuistolainsäädäntö	13
Historiallisen ajan muinaisjäännösten merkittävyyden arvioimisesta	14
Muinaisjäännösten rauhoitusluokitus	15
HISTORIALLISEN AJAN MUINAISJÄÄNNÖKSET	
KAAVOITUKSESSA JA INVENTOINNEISSA	17
Muinaisjäännösten suojelun keinoja	17
Historiallisen ajan muinaisjäännösten inventoimisesta ja raportoimisesta	18
HISTORIALLISEN AJAN KIINTEIDEN	
MUINAISJÄÄNNÖSTEN PÄÄRYHMÄT JA ALAKOHTTEET	21
Historiallisen ajan kiinteiden muinaisjäännösten ryhmittely	21
1 VANHOJEN KAUPUNKIEN	
KULTTUURIKERROKSET	23
2 MAASEUDUN ASUTUSHISTORIALLISET	
MUINAISJÄÄNNÖKSET.	27
3 ELINKEINOHISTORIALLISET	
MUINAISJÄÄNNÖKSET.	41
4 TEOLLISUUSHISTORIALLISET	
MUINAISJÄÄNNÖKSET.	59
5 KIRKOLLISET	
MUINAISJÄÄNNÖKSET.	71
6 SOTAHISTORIALLISET	
MUINAISJÄÄNNÖKSET.	83
7 LIIKENTEeseen JA TIEDONKULKUUN	
LIITTYVÄT MUINAISJÄÄNNÖKSET	95
8 MUUT HISTORIALLISEN	
AJAN MUINAISJÄÄNNÖKSET	109

Kohdetaulukko

Pääryhmä, alaryhmä	Sivu	Katso myös	Asiasanoja ja kiinteitä rakenteita	Muinisjäännösrekisterin asiasanoitus
Vanhojen kaupunkien kulttuurikerrokset				
ennen 1700-lukua perustettujen kaupunkien vanha asemakaava-alue	23		rakennuksenpohjat, kaivot, katurakenteet, jätekuopat, kiveykset, uuninpohjat, vesikourut, sillat, paalutukset, laiturit	asuinpaikat – kaupungit
Maaseudun asutushistorialliset muinajäännökset				
kuninkaankartanot ja latokartanot	27	vesimyllyt ja -sahat	rakennuksenpohjat, kellarit, kaivot, uuninrauniot, vesimyllyt, vesisahat	asuinpaikat – kuninkaankartanot
kylätontit ja yksinäistalot	28	kiviaidat; ortodoksi- ja muut kyläkalmistot	rakennuksenpohjat, uuninrauniot, kiukaat, kellarit, kaivot, kiviaidat, tienpohjat	asuinpaikat – kylänpaikat, yksinäistalot
pappilat	32	pitäjätuvat, kymmenysaitat ja kirkkotallit; virkatalot; kiviaidat	rakennuksenpohjat, uuninrauniot, kiukaat, kellarit, kaivot, kiviaidat, tienpohjat, puutarharakenteet	asuinpaikat – pappilat
piilopirtit	33	tilapäisasumukset; kiviaidat	rakennuksenpohjat, kiukaat, kiviaidat	asuinpaikat – piilopirtit, talonpohjat
säterit ja kartanot	33	kiviaidat	rakennuksenpohjat, uuninrauniot, kiukaat, kellarit, kaivot, kiviaidat, tienpohjat, puutarha- ja puistorakenteet	asuinpaikat – kartanot, puistot, puutarhat
torpat	35	kiviaidat	rakennuksenpohjat, kellarit, kaivot, kiviaidat, uuninrauniot, tienpohjat	asuinpaikat – torpat
virikatalot	36	pappilat; postitalot ja rajapostikontrorit; kiviaidat	rakennuksenpohjat, kellarit, kaivot, kiviaidat, uuninrauniot, tienpohjat	asuinpaikat – virikatalot
Elinkeinohistorialliset muinajäännökset				
hiilimiilut	41	tilapäisasumukset	hiilimiilut, lamamiilut, pystymiilut, miilusaunat, majanpohjat	työ- ja valmistuspaikat – hiilimiilut
kalastustukikohdat	43	tilapäisasumukset, kiinteät kalastuslaitteet	kalamajat, venevalkammat, jatulintarhat, hakkaukset	työ- ja valmistuspaikat – kalastuspaikat
kalkkiuunit	43	kivilouhokset	kalkkiuunit, kalkkihaudat, kalkkilouhokset, majanpohjat	työ- ja valmistuspaikat – kalkkiuunit
kaskiviljelyn jäännökset	44	tilapäisasumukset; potaskankeittopaikat; kiviaidat	kaskiröykkiöt, nauriskuopat, kuopat, kellarit, kiviaidat, kivipesät, majanpohjat, potaskauunit	työ- ja valmistuspaikat – kaskiröykkiöt, nauriskuopat
kiinteät kalastuslaitteet	45	kalastustukikohdat	lohipadot, liistekatiskat, kiviarkut	työ- ja valmistuspaikat – kalastuspaikat
kivilouhokset	46	kalkkiuunit	kalkkilouhokset, graniittilouhokset, myllynkivilouhokset, kotitarvelouhokset, jätevikasat, talonpohjat, kivivarastot	raaka-aineet hankintapaikat – louhokset
kullanhuuhdonnan jäännökset	47		padot, kaivannot, huuhdontakasat, kourut, valtauspyykit, talonpohjat	työ- ja valmistuspaikat – kullanhuuhdonnan jäännökset
maa-aineksen ottokuopat	48	tiilenpoltouunit	savenottokuopat	raaka-aineen hankintapaikat – hiekanottokuopat, savenottokuopat
niittyviljelyn jäännökset	48	tilapäisasumukset	niittyladot, niittysaunat	puuttuu
peltoviljelyn jäännökset, muinajäännökset	48	kiviaidat	viljelyröykkiöt, ojat, kiviaidat, muokkauskerrokset, riihenpohjat	työ- ja valmistuspaikat – muinajäännökset, viljelyröykkiöt

Pääryhmä, alaryhmä	Sivu	Katso myös	Asiasanoja ja kiinteitä rakenteita	Muinaisjäännösrekisterin asiasanoitus
poroerotuspaikat	50		aitaukset, kodanpohjat, majanpohjat	työ- ja valmistuspaikat – poroaidat
potaskankeittopaikat	50	kiviuunit, ”ryssän-uunit”; kaskiviljelyn jäännökset; potaskatehtaat	kiviuunit, koivurovion paikat	työ- ja valmistuspaikat – potaskauunit
pyyntiin liittyvät rakennelmat	51		pyyntikuopat, sudenkuopat, ketunkuopat, susitarhat, ampumasuojat	työ- ja valmistuspaikat – hangakset, linnustuspaikat, pyyntikuopat, sudenkuopat
raudansulatusuunit ja harkkoyhdyt	51	tilapäisasumukset; hiilimiilut	harkkoyhdyt, kuonakasat, hiilimiilut, hiilikasat, majanpohjat, pajanpohjat	työ- ja valmistuspaikat – raudanvalmistuspaikat
tervahaudat	53	tilapäisasumukset; terva- ja tärpäittähtaat; pikiruukit	tervahaudat, rännihaudat, majanpohjat, tervayhdyt	työ- ja valmistuspaikat – tervahaudat
tiilenpolttuuunit	53	maa-aineksenotto-kuopat; keramiikkatehtaat	tiilenpolttuuunit, savenottokuopat, savenottokuopat, rakennuksenpohjat, lastauspaikat	työ- ja valmistuspaikat – tiilenpolttuuunit; työ- ja valmistuspaikat – tiiliruukit
tilapäisasumukset	54	piilopirtit	rakennuksenpohjat, kiukaat, kiviuunit, miilusaunat, niittysaunat, tervayhdyt, aitanpohjat	asuinpaikat – eräsijat, talonpohjat
tuulimyllyt	55		myllynkivet, kiviröykkiöt, kivipesät	työ- ja valmistuspaikat – tuulimyllyt
vesimyllyt ja -sahat	55	sahat ja uittolaitteet	rakennuksenpohjat, myllynkivet, uomat, rännit, padot, patoaltaat, laitteiden perustukset	työ- ja valmistuspaikat – vesimyllyt
Teollisuushistorialliset muinaisjäännökset				
kaivokset	60	masuunit, rautaruukit ja kuparinsulattamat	kaivoskuilut, rampit, sivukivikasat, talonpohjat	raaka-aineen hankinta-paikat – kaivokset
keramiikkatehtaat	61	tiilenpolttuuunit	keramiikkauunit	teollisuuskohteet – keramiikkatehtaat
laivaveistämöt	61		rakennuksenpohjat, pikikerrokset	teollisuuskohteet – telakat; työ- ja valmistuspaikat – laivanrakennuspaikat
lasitehtaat	61		sulatusuunit, rakennuksenpohjat, lasikuonakasat	teollisuuskohteet – lasiruukit
masuunit, rautaruukit ja kuparinsulattamat	62	kaivokset; hiilimiilut	masuunit, rampit, rakennuksenpohjat, masuunikuonakasat, hiilimiilut, padot, patoaltaat, lastauspaikat	teollisuuskohteet – masuunit, rautaruukit, kuparinsulattamat
paperitehtaat	63			teollisuuskohteet – paperiruukit
pikiruukit	64	tervahaudat; terva- ja tärpäittähtaat	retorttiuunit, rakennuksenpohjat, kourut, pikikerrokset	teollisuuskohteet – pikiruukit
potaskatehtaat	64	potaskankeittopaikat		puuttuu (voidaan käyttää: työ- ja valmistuspaikat – potaskauunit)
sahat ja uittolaitteet	64	vesimyllyt ja -sahat	rakennuksenpohjat, koneiden perustukset, sahanpurukasat, uomat, rännit, padot, patoaltaat, möljät	teollisuuskohteet – vesisahat, uittolaitteet
salpietarinkeittimöt	66		uuninrauniot, rakennuksenpohjat, tienpohjat	teollisuuskohteet – salpietarinkeittimöt

Pääryhmä, alaryhmä	Sivu	Katso myös	Asiasanoja ja kiinteitä rakenteita	Muinisjäännösrekisterin asiasanoitus
tekstiilitehtaat	67			puuttuu
terva- ja tärpäättehtaat	67	tervahaudat; pikiruukit	retorttiuunit, tervauunit, tislaukpadat, hiilikasat, rakennuksen pohjat	teollisuuskohteet – terva- ja tärpäättehtaat
Kirkolliset muinajäännökset				
hautasaaret	72		hautapainanteet, haudat, hautamuistomerkit	hautapaikat – hautasaaret, kesähaudat
kirkkohaudat	73	kivikirkot; puukirkot ja -kappelit	muurihaudat, multahaudat, hirsikammiot, arkut	hautapaikat – kirkkohaudat
kirkkotarhat rakennuksineen	74	kivikirkot; puukirkot ja -kappelit; kiviaidat; luostarit ja konventit	haudat, kiviaidat, hautakappelit, hautamuistomerkit, rakennusjäännökset, perustukset	hautapaikat – hautausmaat; kirkkorakenteet – kellotapulinpaikat, luuhuoneet, kirkkomaan aidat
kivikirkot	75	puukirkot ja -kappelit; kirkkohaudat	rauniokirkot, kivisakastit, kivirakenteet, kirkkohaudat	kirkkorakenteet – kirkonrauniot, ei määritely
luostarit ja konventit	76		kirkonrauniot, luostarinrauniot, rakennusjäännökset, hautausmaat	kirkkorakenteet – luostarinpaikat
ortodoksi- ja muut kyläkalmistot	77	kylätontit ja yksinäistalot	hautapainanteet, haudat, katerakennelmat, hautamuistomerkit	hautapaikat – hautausmaat, ortodoksikalmistot, ruumiskalmistot
pitäjätuvot, kymmenysaitat ja kirkkotallit	78	pappilat	rakennusjäännökset, perustukset	puuttuu
puukirkot ja -kappelit	79	kivikirkot; kirkkohaudat	rakennusjäännökset, kirkkohaudat	kirkkorakenteet – kirkonpaikat, tsasounan paikat
rutto-, kolera- ja nälkähautausmaat	79	sotilashautausmaat, kenttähautaukset ja joukkohaudat; muistomerkit	hautapainanteet, haudat, muistomerkit	hautapaikat – hautausmaat, joukkohaudat
yksityiset hautausmaat	80		haudat, kiviaidat, hautakappelit, hautamuistomerkit	hautapaikat – hautausmaat
Sotahistorialliset muinajäännökset				
ensimmäisen maailmansodan linnoituslaitteet	83		taistelun- ja yhdyshaudat, tykkipatterit, konekivääriaset, tähytysaset, ilmatorjunta-aset, valonheitinaset, suojahuoneet, luolasuojat, piikkilankaesteet, kaponieerit, ampumasuojat, tykkiet, maakuoppaparakit, majoituskorsut, kaivot, rautatiet, rakennuksen pohjat	puolustusvarustukset – ammusvarastot, linnakkeet, luolat, suoja huoneet, taistelukaivannot, tulipesäkkeet, tykkiasemat, tykkiet, yhdyshaudat
linnat	86		päälinnat, esilinnat, linnat, rakennuksen pohjat, tornit, tornien perustukset, muurit, pajat, vallit, vallihaudat, kaivot, kellarit, puolustusvarustukset, paaluvarustukset, linnamalmit, satamapaikat	puolustusvarustukset – esilinnat, hirsivarustukset, kivilinnat, kivivarustukset, linnamalmit, linnat, maavallit, paaluvarustukset, tornit, vallihaudat
linnoitukset ja varustukset	87	kiviunit, ”ryssänuunit”; sotilasleirit; hospitaalit ja sairaalat; sotilashautausmaat, kenttähautaukset ja joukkohaudat; tiilenpolttuunit; kivilouhokset; taipaleet ja kanavat	kenttälinoitteet, redutit, linnoitukset, bastionit, linnoituskaupungit, puolustusvarustukset, vallit, ruutikellarit, tykkipatterit, väyläesteet, rakennuksen pohjat, sotilashautausmaat, sotilassairaalat, tiilenpolttuunit, kivilouhokset	puolustusvarustukset – kivivarustukset, linnakkeet, linnoitukset, maavallit, tykkiasemat, vallihaudat

Pääryhmä, alaryhmä	Sivu	Katso myös	Asiasanoja ja kiinteitä rakenteita	Muinaisjäännösrekisterin asiasanoitus
sotilashautausmaat, kenttähautaukset ja joukkohaudat	88	rutto-, kolera- ja nälkähautausmaat; taistelupaikat; muistomerkit	hautapainanteet, haudat, muistomerkit	hautapaikat – hautausmaat, joukkohaudat
sotilasleirit	89	kiviuunit, ”ryssänuunit”	kiviuunit, majanpohjat, vallit	asuinpaikat – sotilasleirit
taistelupaikat	90	sotilashautausmaat, kenttähautaukset ja joukkohaudat; muistomerkit	taistelukentät, tykkipatterit, ampumasuojat, taisteluhaudat, haudat, muistomerkit	tapahtumapaikat – taistelupaikat
toiseen maailmansotaan liittyvät jäännökset	91	sotilashautausmaat, kenttähautaukset ja joukkohaudat	kuten ensimmäisen maailmansodan linnoituslaitteet, lisäksi panssariesteet, ilmatorjuntapatterit, joukkohaudat	puolustusvarustukset – panssariesteet, taistelukaivannot, tulipesäkkeet, valonheittinaset, yhdyshaudat
Liikenteeseen ja tiedonkulkuun liittyvät muinaisjäännökset				
kestikievarit ja krouvit	95	tiet ja polut	rakennuksenpohjat, kellarit	työ- ja valmistuspaikat – kestikievarit
luotsi- ja tulliasemat	96		rakennuksenpohjat	työ- ja valmistuspaikat – luotsi- ja tulliasemat
optiset lennätinasemat	96		kiviröykkiöt, rakennuksenpohjat	kulkuväylät – optiset lennätinasemat
postitalot ja rajapostikonttorit	97	virkaatolot; kylätontit ja yksinäistalot	rakennuksenpohjat	työ- ja valmistuspaikat – rajapostikonttorit
rautatiet	97	kiviaidat; rutto-, kolera- ja nälkähautausmaat	kipinäaidat, radanrakentajien hautausmaat, penkereet	kulkuväylät – ratapohjat; kivirakenteet – kiviaidat
satamat ja lastauspaikat	99	puukirkot ja -kappelit; kiviuunit, ”ryssänuunit”; kivi- ja kalliohakkaukset; jätelintarhat ja kivikompassit	rakennuksenpohjat, kappelinpaikat, hautausmaat, kiviuunit, kalliohakkaukset, kiinnitysrenkaat, jätelintarhat, kivikompassit, hylt, laiturit, penkereet, painolastikivikat, aallonmurtaajat	kulkuväylät – satamat, kiinnitysrenkaat, valkammat, laiturit
sillat	99	tiet ja polut	kiviarkut, siltaruniot, siltarummut, suosillat	kulkuväylät – sillat, sillanpaikat
teihin liittyvät merkkikivet	100	tiet ja polut; kivi- ja kalliohakkaukset, karsikot	välimatkapylväät, manttaalikivet, hakkaukset, kiviperustukset	kulkuväylät – merkkikivet, virstanpylväät
tiet ja polut	101	sillat; teihin liittyvät merkkikivet; merkki puut; kestikievarit ja krouvit	tienpohjat, kulku-urat, merkki puut, sillat, siltarummut, suosillat, pitkospuut, penkereet, kivilatomukset	kulkuväylät – tienpohjat, polut, pitkospuut, kapulatiet, portaat
tulitiedotusjärjestelmät	103	väylämerkit ja majakat	kokot, vartiokaasat, kiviperustukset	kulkuväylät – merimerkit; kivirakenteet – röykkiöt, latomukset
veneenvetotaiapalet ja kanavat	104	väylämerkit ja majakat; linnoitukset ja varustukset	veneenvetotaiapalet, kanavat, sulkurakenteet, kaivannot	kulkuväylät – kanavat, veneenvetopaikat
väylämerkit ja majakat	105	tulitiedotusjärjestelmät	reimarit, kaasat, kummelit, kiviröykkiöt, pookit, majakat, rakennuksenpohjat	kulkuväylät – kummelit, merimerkit, majakat
Muut historiallisen ajan muinaisjäännökset				
hospitaalit ja sairaalat	109	linnoitukset ja varustukset	rakennuksenpohjat, kirkonpaikat, hautausmaat	työ- ja valmistuspaikat – hospitaalit ja sairaalat

Pääryhmä, alaryhmä	Sivu	Katso myös	Asiasanoja ja kiinteitä rakenteita	Muinisjäännösrekisterin asiasanoitus
jatulintarhat ja kivikompassit	110	satamat ja lastauspaikat	jatulintarhat, kivikompassit	kultti- ja tarinapaikat – jatulintarhat; taide ja muistomerkit – kompassiruusut
kiviaidat	110	asutushistorialliset muinajäännökset; kaskiviljelyn jäännökset; peltoviljelyn jäännökset; hautausmaat; rautatiet	kiviaidat	kivirakenteet – kiviaidat; kirkkorakenteet – kirkkomaan aidat
kivi- ja kalliohakkaukset, karsikot	111	teihin liittyvät merkkikivet; rajamerkit; satamat ja lastauspaikat; uhrilähteet, -puut ja -kivet	hakkaukset, merkkikivet, kalliohakkaukset, karsikot	kultti- ja tarinapaikat – karsikkopaikat; taide, muistomerkit – hakkaukset, kompassiruusut
kiviuunit, ”ryssäuunit”	113	sotilasleirit; potaskankeittopaikat; raudanvalmistuspaikat	kiviuunit, majanpohjat	kivirakenteet – ryssäuunit, uunit
käräjäpaikat	113		kivikehät	kultti- ja tarinapaikat – käräjäpaikat
maanmittauspisteet ja -tornit	113		reiät kalliossa (Struven ketju)	puuttuu
markkinapaikat	114		markkinakentät, aitanpohjat, kodanpohjat, rakennuksenpohjat	työ- ja valmistuspaikat – markkinapaikat
merkkipuut	115	tiet ja polut; uhrilähteet, -puut ja -kivet	merkkipuut, pilkkamerkit, kaiverrukset	kulkuväylät – merkkipuut
muistomerkit	115	sotilashautausmaat, kenttähautaukset ja joukkohaudat; rutto-, kolera- ja nälkähaudausmaat; taistelupaikat	muistomerkit	taide, muistomerkit – muistomerkit
mukulakivikasat	116		mukulakivikasat	työ- ja valmistuspaikat – mukulakivikasat
rajamerkit	116	kivi- ja kalliohakkaukset, karsikot	rajamerkit, kivi- ja kalliohakkaukset, kivilademat, viisarikivet	kivirakenteet – rajamerkit
rangaistuspaikat	117		mestauspaikat, piiskauspetäjät	tapahtumapaikat – mestauspaikat; kultti- ja tarinapaikat – piiskauspetäjät
tarinakivet	118		tarinakivet	kultti- ja tarinapaikat – tarinapaikat
terveyslähteet	118		lähteet, talonpohjat, rännit	työ- ja valmistuspaikat – terveyslähteet
uhrilähteet, -puut ja -kivet	119	merkkipuut; kivi- ja kalliohakkaukset, karsikot	uhrilähteet, -puut ja -kivet, seidat, kalapatsaat, kuppikivet ja -kalliot, rajamerkit	kultti- ja tarinapaikat – lähteet, kuppikivet, seidat, uhrikivet, uhripuut

Johdanto

Historiallisen ajan muinaisjäännösten suojelu on tullut 1990-luvulta lähtien yhä keskeisemmin esille kulttuuriympäristön vaalimisessa. Niiden selvittämistä edellytetään järjestelmällisesti mm. kaavoituksen ja muiden laajojen maankäyttöhankkeiden yhteydessä. Tutkimus- ja inventointitoiminta on lisääntynyt ja tunnettujen kohteiden määrä moninkertaistunut kymmenessä vuodessa.

Maastossa ja maaperässä olevien historiallisen ajan kohteiden ja jäännösten kirjo on erittäin monimuotoinen ja suurilukuinen. Keskeisiä kysymyksiä ovat, mitkä niistä katsotaan muinaismuistolain rauhoittamiksi ja mitkä ovat suojelun tavoitteet kussakin kohteessa. Kysymyksiä on ratkottu pitkälti tapauksittain, mutta yleisohjeen tarve on ilmeinen. Muinaismuistolain mukaan Museovirasto ratkaisee, onko kohde lain tarkoittama muinaisjäännös, ja tulkintoihin onkin odotettu Museoviraston, erityisesti historiallisen ajan arkeologiasta vastaavan rakennushistorian osaston linjauksia. Tämä opas pyrkii täyttämään tämän odotuksen. Saamelaiskulttuurin piiriin kuuluvien ja vedenalaisten muinaisjäännösten suojelu kuuluu Museoviraston työjärjestyksen mukaan arkeologian osastolle, joten niitä käsitellään tässä oppaassa ainoastaan pintapuolisesti.

Opas on suunnattu ensisijaisesti kulttuuriympäristön inventointien ja muinaisjäännösten suojelun parissa toimiville. Tässä työssä on mukana useita tahoja: Museoviraston rakennushistorian ja arkeologian osastot ja aluetoimistot, monet maakuntamuseot ja paikallismuseot, yliopistojen arkeologian oppiaineet, yksityiset arkeologikonsultit sekä arkeologian ja historian harrastajat. Myös mm. ympäristökeskukset ja kaavoittajat tarvitsevat lisää tietoa ja ymmärtämystä historiallisen ajan muinaisjäännöksistä ja niiden suojelutavoitteista.

Muinaisjäännöksiä koskevaan perustyöhön kuuluvat tiedon etsiminen kirjallisuudesta, vanhoista kartoista ja muista arkistolähteistä sekä maastossa olevien kohteiden tunnistaminen, kuvailu, paikantaminen ja rajaaminen sekä tietojen vieminen Museoviraston ylläpitämään valtakunnalliseen muinaisjäännösrekisteriin. Muinaisjäännösten suojelu ja tutkimus perustuvat tähän työhön. Kiinteät muinaisjäännökset ovat automaattisesti rauhoitettuja, eikä niitä koskevia viranomaispäätöksiä tai -toimia periaatteessa tarvita. Kohteiden oleminen muinaisjäännösrekisterissä on kuitenkin edellytys niiden huomiomiseksi kaavoituksessa ja rakentamisessa, ja yllätyksiltä välttyminen parantaa myös kiinteistönomistajien asemaa.

Rekisteri on ollut pitkään puutteellinen historiallisen ajan muinaisjäännösten osalta, mutta rakennushistorian osastolla on viime vuosina panostettu sen editointi- ja täyttötyöhön, ja tilanne on huomattavasti kohentunut.¹

Historiallisen ajan kiinteiden muinaisjäännösten ja niiden suojelutavoitteiden määrittelyyn ei ole yksiselitteisiä eikä kaiken kattavia vastauksia. Määrittelyt kehittyvät inventointien ja tutkimuksen edistyessä sekä kulttuuriympäristön arvojen ja suojelutavoitteiden vähittäisen muutosprosessin myötä. Määrittely- ja arvottamiskriteereitä on mietitty rakennushistorian osastolla työryhmässä, johon on koottu aihepiirin kanssa tekemisissä olevia tutkijoita. Oppaan käsikirjoituksesta on eri vaiheissa saatu kommentteja mm. Museoviraston arkeologian ja hallinto-osastolta, maakuntamuseoiden arkeologeilta ja Metsähallitukselta. Niistä tässä kiitos!

Oppaan painotus on maastossa sijaitsevien kiinteiden muinaisjäännösten tunnistamisessa ja niiden suojelutavoitteiden määrittelemisessä sekä eri kohteiden muodostamien toiminnallisten ja historiallisten kokonaisuuksien luonnehtimisessa ja ymmärtämisessä. Samalla luodaan yleiskatsaus maamme historiallisiin muinaisjäännöksiin; niiden ajoitukseen, tyyppeihin, lukumäärään ja tutkimuspotentiaaliin. Oppaan tarkoitus on toimia käsikirjana inventoijille ja muinaisjäännösten suojelun parissa työskenteleville sekä tuoda kohteista ja niiden suojelusta esiin erilaisia näkökulmia. Tutkimusproblematiikkaa, kaivaus- ja inventointimethodiikkaa tai dokumentoinnin erityiskysymyksiä ei sen sijaan käsitellä. Opas julkaistaan pdf-dokumenttina Museoviraston verkkosivuilla. Sitä on tarkoitus kehittää ja päivittää kertyneiden kokemusten ja palautteen pohjalta.

Oppaassa pyritään määrittelemään historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset muinaismuistolain tarkoittamassa mielessä. Monet muinaismuistolain suojan ulkopuolelle jäävät historiallisen ajan kohteet voivat silti olla säilyttämisen arvoisia, ja myös niiden tutkiminen arkeologisin menetelmin voi olla mielekästä kysymyksenasettelusta riippuen. Nuoria rakennelmia on mahdollista suojella myös kaavoituksen ja muun kuin muinaismuistolainsäädännön keinoin, mistä enemmän edempänä.

¹ Tammikuussa 2009 rekisterissä oli noin 4 700 historiallisen ajan kiinteää muinaisjäännöstä ja lisäksi 1 700 mahdolliseksi historialliseksi muinaisjäännökseksi luokiteltua kohdetta.

Porvoon tuomiokirkon kirkkomaan kaivaukset vuonna 2007.
Kuva John Lagerstedt, Museovirasto.

HISTORIALLISEN AJAN MUINAISJÄÄNNÖSTEN MÄÄRITTELYSTÄ

Historiallisen ajan muinaisjäännökset ja muinaismuistolainsäädäntö

Muinaismuistolain (295/1963) 2 §:ssä on luettelo kiinteistä muinaisjäännöksistä, mutta laissa ei anneta niille ikärajaa. Laissa käytetään sanamuotoja ”muinaisilta ajoilta peräisin oleva”, ”muinainen”, ”ihmisten muinoin tekemä” ja ”muinaisaikainen”. Hallituksen esityksessä todetaan, ettei yhtenäisen alimman ikärajan määrittäminen ole pidetty tarpeellisena, eikä sanaa ”muinainen” ole ymmärrettävä tavanomaisten historiallisten aikakausjajotusten mukaisesti, vaan kiinteisiin muinaisjäännöksiin voidaan lukea myöhäisemmältäkin ajalta olevia jäännöksiä kuten esimerkiksi linnoitusten ja rakennusten jäännöksiä ja muistomerkkejä. Irtainten muinaisesineiden ja hylkyjen osalta ikäraja on sata vuotta. Hylkyjen kohdalla vuosia aletaan laskea aluksen oletetusta uppoamisajankohdasta.²

Muinaisjäännösten määrittelyn tulkinvaraisuus luonnollisesti kasvaa, mitä lähemmäs nykyaikaa kohteen synty ajoittuu. Sadan vuoden ikärajan soveltaminen sellaisenaan maalla oleviin muinaisjäännöksiin tuntuisi sinänsä helpolta ratkaisulta. Muinaisjäännösten kirjo on kuitenkin niin monimuotoinen, ettei menettely olisi kaikissa tapauksissa toimiva ja tarkoituksenmukainen. Viitattakoon vaikka Muinaistieteellisen toimikunnan jo vuonna 1971 tekemään päätökseen, jonka mukaan ensimmäiseen maailmansotaan liittyvät Helsingin maa- ja merilinnoituksen jäännökset ovat muinaismuistolain rauhoittamia. Sadan vuoden ikäraja sulkisi pois myös mm. monia 1900-luvun alkupuoliskon teollisuushistoriallisia jäännöksiä, joiden suojeleminen kiinteinä muinaisjäännöksinä on nähty mielekkäänä jo pitkään. Toisaalta rajan vetäminen kategorisesti sataan vuoteen toisi rauhoituk-

sen piiriin valtavan määrän mm. hyvin yleisiä maaseudun asutus- ja elinkeinohistoriallisia kohteita sekä laajoja nuoria kaupunkialueita, joiden käsitteleminen kiinteinä muinaisjäännöksinä olisi paitsi käytännössä hyvin hankalaa ja resursseja vaativaa myös tutkimuksellisesti vaikeasti perusteltavissa. Sadan vuoden ikärajaa voidaan kuitenkin pitää ohjeellisena käytännön perussääntönä kiinteitä muinaisjäännöksiä määriteltäessä, vaikka sitä ei voikaan yleistää koskemaan kaikkia kohteita.³

Sana ”jäännös” viittaa siihen, että kiinteän muinaisjäännöksen tulisi olla hylätty ja käytöstä pois jäänyt (vrt. Ruotsin *lagen om kulturminnen*). Muinaismuistolaissa mainitaan kuitenkin hylättynä oleminen kriteerinä ainoastaan linnojen ja linnoituslaitteiden kohdalla, sillä jotkin vanhat linnoituslaitteet saattavat olla edelleen operatiivisia. Useissa tapauksissa historiallisen ajan muinaisjäännöskohteet ovat tiettyssä mielessä edelleen ”käytössä”. Tästä ovat esimerkkinä edelleen asuttu keskiaikainen kaupunki tai kylätontti sekä keskiajalta periytyvä, yhä liikennöity maantie. Tällöin rauhoituksen kohteena ovat kohteeseen liittyvät vanhat kulttuurikerrokset ja hylätyt rakenteet.

Suomen vuonna 1995 ratifoiman ns. Maltan sopimuksen (Tarkistettu eurooppalainen yleissopimus arkeologisen perinnön suojelusta) mukaan ”arkeologisen perinnön aineksiksi katsotaan kaikki jäännökset ja esineet sekä muut muinaisilta ajoilta periytyvät ihmisen toiminnan jäljet, joita säilyttämällä ja tutkimalla voidaan selvittää ihmiskunnan historiaa ja sen suhdetta luonnonympäristöön, joiden ensisijaisia tietolähteitä ovat kiviaukset, tutkimukset ja muut ihmiskunnan ja sen ympäristön tutkimusmenetelmät”. Arkeologiseen perintöön katsotaan kuuluvaksi rakenteet, rakennelmat, rakennus-

² 941/2002, laki muinaismuistolain 20 §:n muuttamisesta.

³ Vrt. Mika Seppälä: ”Kiinteään muinaisjäännökseen kajoaminen”. Ympäristöjuridiikka 2–3/1996.

ryhmät, asuinpaikat, irtaimet esineet ja muut muistomerkit sekä niiden ympäristö niin maalla kuin veden alla. Sopimuksessa ei oteta kantaa siihen, minkä ikäistä arkeologisen kulttuuriperinnön tulee olla, vaan kohteen tietopotentialilla ja käytettävillä tutkimusmenetelmillä on sen mukaan ratkaiseva merkitys. On siis oltava sellaisia jälkiä ihmisen toiminnasta, joita arkeologisin ja vastaavin menetelmin tutkimalla voidaan saada relevanttia tietoa ihmisen historiasta sekä hänen elinympäristönsä kehityksestä.

Kiinteä muinaisjäänös on konkreettinen maastokohde (kuten kivi-, tiili- tai puurakennelman jäännös, kuoppa, maavalli, luonnonesine tai rajattavissa oleva toiminta-alue), jonka täsmällinen maantieteellinen sijainti on osoitettavissa. Näin ollen perimätiedon mainitsema kohde, jonka tarkka sijainti ei ole tiedossa, ei ole kiinteä muinaisjäänös, mutta esimerkiksi kiinteä luonnonesine, johon liittyy perimätietoa, voi sen sijaan olla. Kiinteään muinaisjäänökseen liittyy olennaisena ominaisuutena se, että siihen sisältyy tietoa, joka on saavutettavissa arkeologisilla tutkimusmenetelmillä. Arkeologiset menetelmät tulee tässä yhteydessä ymmärtää laajasti; ne voivat kaivaustutkimusten ohella tai sijasta käsittää esimerkiksi kohteeseen kohdistuvia arkeologisia tutkimuksia tai luonnontieteellisiä analyysejä. Tietoa voidaan siis saavuttaa paitsi tutkimalla itse muinaisjäänöstä myös yhdistämällä muista lähteistä saatua tietoa fyysiseen jäännökseen.

Muinaismuistolain ja Maltaan sopimuksen perusteella ei pystytä antamaan yksiselitteistä ikärajaa tai muuta yleispeitevää määrittelysääntöä kiinteille muinaisjäänöksille. Historiallisen ajan muinaisjäänökset voidaan kuitenkin jakaa alkuperäisen käyttötarkoituksensa ja historiallisen yhteytensä perusteella erilaisiin ryhmiin ja alakohteisiin, joista kullekin on mahdollista antaa omat ohjeelliset määrittelykriteerinsä (tästä enemmän edempänä).

Historiallisen ajan muinaisjäänösten merkittävyyden arvioimisesta

Muinaismuistolain 1 §:n mukaan kiinteät muinaisjäänökset ovat rauhoitettuja muistoina Suomen aikaisemmasta asutuksesta ja historiasta. Muinaisjäänösten olemassaolo ja säilyminen katsotaan kulttuurisessa ja sosiaalisessa mielessä eräänlaiseksi itseisarvoksi: ihmiskunnalla on oikeus menneisyyteensä ja sen merkittävimmät jäännökset tulee säilyttää kulttuuriperintönä tuleville sukupolville. Muinaisjäänökset nähdäänkin yhteiskunnassa niin arvokkaiksi, että ne on suojeltu automaattisesti lailla. Muinaismuistolaki ei sinänsä edellytä kohteiden

arvottamista. Yksittäisen muinaisjäänöksen merkitys tulee kuitenkin käytännössä arvioitavaksi tilanteessa, jossa näköpiirissä on jäännökseen kajoaminen. Muinaismuistolain 1 §:n mukaan lääninhallitus (alueellinen ympäristökeskus) voi myöntää kajoamiselle luvan, mikäli muinaisjäänös tuottaa ”sen merkitykseen verraten” kohtuutonta haittaa.

Muinaisjäänöksiä on toisinaan pyritty jaottelemaan valtakunnallisesti, maakunnallisesti ja paikallisesti merkittäviin mm. maakuntakaavoituksen yhteydessä. Kriteerejä ei tällaiselle luokittelulle ole toistaiseksi luotu. Maankäyttö- ja rakennuslain (132/1999) säätämiseen liittyen valtioneuvosto päätti valtakunnallisista alueidenkäyttötavoitteista, mikä on omalta osaltaan luonut paineita muinaisjäänösten arvottamiskriteerien määrittelylle ja valtakunnallisesti merkittävien muinaisjäänösten seulomiselle koko muinaisjäänösjoukosta. Tavoitteena on mm. suunnata valtion supistuvat resurssit valtakunnallisten kysymysten hoitoon.

Muinaisjäänöksiin sisältyy paljon erilaisia merkityksiä, joista jotkut saattavat olla jopa ristiriidassa suojelun ja autenttisen säilyttämisen kanssa. Yhtenä tärkeimmistä on nähty muinaisjäänöksen merkitys historiallisena tietolähteenä (vrt. Maltaan sopimus). Tällöin korostuvat ne muinaisjäänökset, joihin sisältyy potentiaalisesti paljon tietoa ja erityisesti sellaista tietoa, joka ei ole saavutettavissa muuta kautta kuin muinaisjäänöstä itseään tutkimalla – millä monissa tapauksissa kuitenkin aiheutetaan kohteelle ja sen säilymiselle vahinkoa. Tutkimus saattaa jopa täysin hävittää kohteen, ja siitä jää jäljelle ainoastaan arkistoitu dokumentointiaineisto. Tutkimuksen nähdään kuitenkin useimmissa tapauksissa oikeuttavan muinaisjäänökseen kajoamisen, vaikka kokemus on osoittanut, että tutkimus olisi osattu tehdä tulevaisuudessa ”paremmin”. Arkeologiset tutkimusmenetelmät eivät kuitenkaan kehity, ellei niitä käytetä.

Kohteen korkea ikä saattaa lisätä lähdearvoa, mutta myös nuori kohde voi olla tärkeä tietolähde, kysymyksenasettelusta riippuen. Historiallisen ajan muinaisjäänösten joukossa korkean tutkimuksellisen arvon omaavia tietopankkeja ovat esimerkiksi keskiaikaiset ja uuden ajan alun kaupungit ja maaseutuasuupaikat, joiden kulttuurikerros käsittää yleensä suuren määrän erilaisista toiminoista kertovia esinelöytöjä, rakennusten ja rakenteiden jäännöksiä sekä luonnontieteellisiin analyyseihin soveltuvaa materiaalia pitkältä ajanjaksolta. Arkeologisin tutkimuksin voidaan näistä kohteista saada sellaista tietoa, jota ei kirjallisista lähteistä ole saatavissa.

Joidenkin muinaisjäänösten tutkimuksellinen merkitys saattaa olla perinteisessä arkeologisessa mielessä suhteellisen vähäinen. Tällaisia kohteita ovat esimerkiksi

eri tarkoituksissa tehdyt kivilatomukset ja maakuopat, joiden tutkiminen ei välttämättä tuo ihmisen toiminnasta olennaista lisätietoa. Toisaalta on muinaisjäännöksiä, joista voidaan saada paljon tietoa ilman arkeologisia kaivaustutkimuksiakin runsaan historiallisen lähdemateriaalin ansiosta. Viimeksi mainituista ovat esimerkkeinä jotkut teollisuushistorialliset kohteet, joista saattaa olla paljon toiminta-aikaisia dokumentteja. Niihin voi sisältyä tietopotentiaalin sijasta enemmänkin symboli-, identiteetti- ja nähtävyyserkityksiä. Arkeologisilla tutkimuksilla on kuitenkin usein mahdollista saada kohteesta täydentävää tietoa, ja rakenteiden esiin kaivaminen voi olennaisesti lisätä kohteen elämyksellisyyttä ja pedagogisuutta.

Joillakin kohteilla on sekä tieto- että symbolimerkitystä. Tällaisia ovat mm. keskiaikaiset rakennusmonumenttimme linnat, kartanolinnat ja kirkot, joiden korjaamisessa ja restauroinnissa kulttuurikerrosten tutkiminen tapasi tosin menneinä aikoina jäädä vähemmälle huomiolle. Myös yhteys historialliseen tapahtumaan tai tunnettuun henkilöön tuo muinaisjäännökselle lisää merkityksiä. Muinaisjäännöksillä voi olla myös elämys- ja opetuksellista merkitystä, jonka kokeminen on riippuvainen siitä, kuinka kohteeseen liittyvä tieto onnistutaan välittämään kävijälle eli kuinka kertova kohde on. Joillakin muinaisjäännöksillä voi olla erityisiä, jonkin ryhmän tai yhteisön antamia sosiaalisia tai kulttuurisia merkityksiä, mikä voi tulla esiin esimerkiksi maankäyttökongfliktien yhteydessä median välityksellä. Muita muinaisjäännöksen merkitykseen vaikuttavia tekijöitä ovat esimerkiksi harvinaisuus, edustavuus, säilyneisyys, kerroksellisuus ja alkuperäisyys. Merkitykset voivat vaihdella alueellisesti. Myös jäännöksen ympäristö kuten kulttuurimaisema tai luonnon ja ihmisen pitkäaikaisen vuorovaikutuksen näkyminen esimerkiksi perinnebiotoopeina voivat korostaa kohteen merkitystä.

Jotkut muinaisjäännöstyypit ovat niin vähän tutkittuja, että niille on vaikea antaa arvotamiskriteereitä. Ongelma koskee erityisesti maaseudun lukuisia elinkeinohistoriallisia kohteita, joita eivät kirjalliset lähteetkään juuri valaise. Historiallisen ajan muinaisjäännösten kohdalla korostuukin erilaisten teemainventointien kuten tiettyjen kohdetyyppien tai alueellisten erityisilmiöiden selvittämisen merkitys.

Muinaisjäännösten rauhoitusluokitus

Kiinteiden muinaisjäännösten rekisteröinnissä on käytössä jako rauhoitusluokkiin I–III. Jaottelu ei perustu muinaismuistolakiin vaan Museoviraston vakiintuneeseen käytäntöön.

Kolmijako on tiettyssä mielessä tarpeeton, sillä maastokohde joko on tai ei ole lain tarkoittama rauhoitettu kiinteä muinaisjäännös, mutta erityisen merkittävien kohteiden nostaminen esiin tuhansien muinaisjäännösten joukosta on kuitenkin nähty tarpeellisena (ks. edellä).

I luokka käsittää valtakunnallisesti merkittävät kohteet, joiden säilyminen on turvattava kaikissa olosuhteissa ja II luokka kohteet, joiden arvon selvittäminen edellyttää lisätutkimuksia ja jotka voidaan siirtää tutkimusten jälkeen luokkaan I tai III. Viimeksi mainittu luokka käsittää tuhoutuneet tai tutkitut kohteet, jotka eivät enää aiheuta suojelutoimia. Valtaosa historiallisen ajan kiinteistä muinaisjäännöksistä on sijoitettu luokkaan II, joka on eräänlainen yleisluokitus. Viimekädessä muinaisjäännöksen luokan määrittelee Museoviraston tutkija tai intendentti, joka vie kohteen tiedot muinaisjäännösrekisteriin. Selkeitä ohjeita tai kriteerejä muinaisjäännösten luokittelumiseksi ei kuitenkaan ole ollut, joten kohteiden tämänhetkistä luokittelua ei voi pitää täysin yhteismitallisena. Luokittelun ohjeistaminen ja arvotamiskriteerien määrittely on parhaillaan tekeillä Museovirastossa.

Muinaisjäännösrekisterissä on jotkut historiallisen ajan kohteet luokiteltu ”mahdolliseksi muinaisjäännöksiksi” (ent. ns. tentatiivikohde), joka on luokkien I–III ulkopuolinen kategoria. Mahdollisilla muinaisjäännöksillä tarkoitetaan pääasiassa historiallisten lähteiden tai ilmoituksen perusteella tunnettuja kohteita, joita ei ole tarkastettu maastossa tai joiden funktiosta, ajoituksesta tai tarkasta sijainnista ei ole käytettävissä riittävästi tietoa muinaisjäännösluonteen ratkaisemiseksi.

Muinaisjäännösten rekisteröinnin ja luokittelun kannalta ongelmallisia tapauksia ovat ne historiallisen ajan kohteet, joiden muinaisjäännösluonnetta on tarkasteltu, mutta joiden ei ole todettu ainakaan vielä täyttävän kiinteän muinaisjäännöksen tunnusmerkkejä (esimerkiksi nuoret kiviaidat, kalliohakkaukset ja rakennusten perustukset). Tällaisille kohteille ei ole tällä hetkellä omaa kategoriaa muinaisjäännösrekisterissä. Selvityksissä ne voidaan kirjata esimerkiksi ”muina historiallisen ajan kohteina”.

Haminan Helsingin bastionia kaivetaan esiin vuonna 2008.
Kuva Andreas Koivisto, Museovirasto.

HISTORIALLISEN AJAN MUINAISJÄÄNNÖKSET KAAVOITUKSESSA JA INVENTOINNEISSA

Muinaisjäännösten suojelun keinoja

Muinaismuistolaki kieltää toimenpiteet, jotka saattavat olla vaaraksi muinaisjäännöksen säilymiselle (MML 1 §). Laki velvoittaa yleisen maankäyttöhankkeen tai kaavoituksen toteuttajan selvittämään suunnitelman vaikutukset kiinteisiin muinaisjäännöksiin (MML 13 §) ja lisäksi yleisen tai suurehkon yksityisen työhankkeen toteuttajan rahoittamaan hankkeen aiheuttamat tutkimukset tai osallistumaan niiden kustannuksiin (MML 15 §), mikäli sitä ei ole katsottava kohtuuttomaksi. Mikäli maata kaivettaessa tai vesirakennustyötä tehtäessä löytyy ennestään tuntematon kiinteä muinaisjäännös, tulee työ keskeyttää siltä kohdalta ja asiasta ilmoittaa Museovirastolle tai maakuntamuseolle (MML 14 §).

Muinaisjäännösten suojelu ei kuitenkaan perustu yksinomaan muinaismuistolakiin. Suojelua voidaan tukea ja laajentaakin erityisesti kaavoituksen keinoin: osoittamalla muinaisjäännökset eri kaavatasoilla, varmistamalla muun maankäytön ja suojeluintressien yhteensopivuus sekä turvaamalla muinaisjäännöksen asema maisemassa tai lähiympäristössään. Esimerkiksi vanhojen puukaupunkien rakennusten ja viheralueiden suojelu edesauttaa myös arkeologisten kulttuurikerrosten säilymistä. Kiinteän muinaisjäännöksen kaavamerkintä on SM, jonka suojelumääräystä voidaan muotoilla kohdetyypin ja maankäytön edellyttämällä tavalla; esimerkiksi edelleen asutun keskiaikaisen kylätontin kaavamääräys voi poiketa autioituneen tontin määräyksestä. Kaavoituksen keinoilla voidaan suojella myös kohteita, joiden muinaisjäännösluonne on epäselvä (erilaiset s-suojelukohde- ja -alue-merkinnät).

Kulttuuriympäristön vaaliminen on yksi vuodesta 2000 voimassa olleen maankäyttö- ja rakennuslain (132/1999) keskeisistä tavoitteista. Se liittyy kaikkiin lain 1 §:n yleisiin tavoitteisiin. Alueiden käytön tavoit-

teena (5 §) on mm. rakennetun ympäristön kauneuden ja kulttuuriarvojen, viihtyisyyden sekä yhdyskuntarakenteen ja yhdyskuntarakentamisen taloudellisuuden varmistaminen. Eri kaavatasot antavat mahdollisuuden kulttuuriympäristön vaalimiseen laajoista kokonaisuuksista aina pinta-alaltaan pieniin tai pistemäisiin kohteisiin asti.

Kaavoituksen on perustuttava riittäviin tutkimuksiin ja selvityksiin sekä vaikutusten arviointiin (9 §). Selvitysten kuten inventointien sisältö ja tarkkuus saattavat vaihdella kaavatasoittain, kunkin kaavan tarkoituksen ja sisältövaatimusten (lain 28, 39 ja 54 §) mukaisesti. Museoviranomaisten kokemus on, että nimenomaan selvitykset ovat usein maankäytön suunnittelun heikoin osa-alue. Olennaista on tuoda selvitysten tarve ja luonne esille mahdollisimman varhaisessa vaiheessa kaavoitusprosessia. Oikea hetki ottaa niihin kantaa on kaavojen osallistumis- ja arviointisuunnitelmien valmistelu.

Muinaisjäännösten kaavaan merkitseminen on tärkeää sekä niiden suojelun turvaamisen kannalta että kulttuuriympäristön kokonaisuuden vaalimiseksi, sillä ne edustavat ympäristön vanhinta kerrostumaa. Jos muinaisjäännöksiä ei ole otettu huomioon kaavassa, se antaa virheellisen kuvan maankäyttömahdollisuuksista viivästyttäen tai jopa estäen kaavan toteuttamista. Lisäksi muinaisjäännöstietojen julkisuus ja saatavuus parantavat maanomistajien oikeusturvaa. Historiallisen ajan muinaisjäännöksiä koskevat tiedot ovat suuressa osin maata hyvin puutteellisia, minkä vuoksi museoviranomaiset useimmiten edellyttävät niiden inventoimista laajempien kaavoitus- ja maankäyttöhankkeiden yhteydessä. Muinaisjäännöselvityksen on annettava riittävät tiedot, jotta voidaan arvioida maankäyttösuunnitelman toteuttamisen vaikutukset arkeologiseen kulttuuriperintöön

Museoviranomaiset ovat usein tyytyneet siihen, että muinaisjäännökset osoitetaan kaavakartoilla suojelukoh-

teina sopivine määräysteksteineen. Muinaisjäänöksiä koskevia tavoitteita ja kannanottoja on kuitenkin hyvä kehittää tätä pitemmälle. Voi esimerkiksi kysyä, onko inventoinnissa tunnistettu laajempiakin muinaisjäänöskokonaisuuksia tai historiallisia prosesseja sekä ilmiöitä, jotka ovat muinaisjäänösten taustalla eli syinä niiden synty miseen.

Olellainen kysymys kaavojen arvioinnissa on se, pidetäänkö mahdollisena sellaista maankäyttöä ja rakentamista, joka johtaa muinaisjäänösten häviämisen kajoamisluvan tai pelastuskaivausten kautta, vai pidetäänkö muinaisjäänöstä tai muinaisjäänösaluetta ehdottomana suojelukohteena. Jälkimmäisessä tapauksessa on suojelumerkintöjen ja suojelumääräysten ohella varmistettava aluevarausten osuvuus. Turvaavatko nekin osaltaan itse muinaisjäänöksen ja parhaimmillaan myös sen maisemallisen aseman säilymisen?

Kaavahierarkia johtaa melkoi siin mittakaava- ja tarkkuuseroihin eri kaavatasojen välillä. Yleispiirteisimmissä kaavoissa, siis maakuntakaavoissa ja usean kunnan yhteisissä yleiskaavoissa joudutaan harkitsemaan, onko kaikkia muinaisjäänöksiä mahdollista tai aiheellista osoittaa varsinaisella kaavakartalla. Liitekartat ja kaavaselostuskin saattavat riittää, jos merkittävimmät (valtakunnallisesti ja maakunnallisesti merkittävät) kohteet on asianmukaisesti osoitettu kaavakartalla. Asemakaavoissa voidaan sen sijaan joutua ottamaan kantaa yksittäisten muinaisjäänösten rajauksiin melko yksityiskohtaisellakin tasolla.

Valtakunnallisesti ja maakunnallisesti merkittävien muinaisjäänösten lähiympäristön vaalimiseen soveltuvia kaavamerkintöjä ovat maakuntakaavoissa mm. MY (maa- ja metsätalousvaltainen alue, jolla on erityisiä ympäristöarvoja), ma (kulttuuriympäristön tai maiseman vaalimisen kannalta tärkeä alue) ja yleis- ja asemakaavoissa lisäksi mm. MA (maisemallisesti arvokas peltoalue), sk (kaupunki- tai kyläkuvallisesti arvokas alue), alue, jolla on säilytettäviä ympäristöarvoja sekä erilaiset /s-merkinnät (alue, jolla ympäristö säilytetään). Suosituksena on ollut, että alueiden rakentamisessa ja muussa maankäytössä tulee erityisesti ottaa huomioon alueiden arvokas maisemakuva ja välttää sen muuttamista. Myös alueiden osoittaminen virkistys-, retkeily- ja ulkoilukäyttöön usein edistää muinaisjäänösten ympäristön säilymistä.

Tarkempia määräyksiä maankäyttö- ja rakennuslain soveltamisesta sisältyy maankäyttö- ja rakennusasetukseen (895/99). Lisäksi Maltan sopimus arkeologisen kulttuuriperinnön turvaamisesta korostaa muinaisjäänösten huomioimista kaavoituksen yhteydessä. Ympäristöministeriö on julkaissut sarjan hyviä oppai-

ta maankäyttö- ja rakennuslaista.⁴ Lisätietoja näistä ja muista myös Internetissä ilmestyneistä oppaista löytyy osoitteesta <http://www.ymparisto.fi/default.asp?contentid=47445&lan=fi>.

Vanhoja rakennelmia, jotka eivät ole muinaisjäänökiksi luokiteltavissa (kuten sillat, kaivot, kiviaidat jne.) on mahdollista suojella rakennus suojelulla (60/1985), mikäli rakennelman suojelua ei voida kaavoituksen keinoin riittävästi turvata tai milloin siihen on muita erityisiä syitä. Kirkkollisia rakennuksia ja rakennelmia suojelee kirkkolaki (635/1964). Metsissä puolestaan metsäsuunnitelmat ovat ratkaisevia sille, että muinaisjäänökset huomioidaan asianmukaisella tavalla metsänkäsitelyssä. Museovirasto, Metsätalouden kehittämiskeskus Tapio ja Metsähallitus ovat yhteistyössä laatineet ohjeita muinaisjäänösten huomioimista metsien käsittelyssä.

Muinaisjäänösten suojelu tulee esiin monella muullakin lainsäädännön toimeenpanoalueella, esimerkiksi ympäristövaikutusten arvioinnissa sekä vesilakiin, maaineslakiin, kaivoslakiin, luonnonsuojelulakiin ja tielainsäädäntöön perustuvassa suunnittelussa, päätöksenteossa ja rakentamisessa. Esimerkiksi luonnonsuojelu- ja Natura-alueilla ovat myös muinaisjäänökset turvassa, tosin luonnonsuojelun tavoitteet voivat olla jossain määrin ristiriidassa muinaisjäänösten hoito- ja tutkimustoimenpiteiden kanssa.

Historiallisen ajan muinaisjäänösten inventoimisesta ja raportoimisesta

Esihistoriallisia kiinteitä muinaisjäänöksiä on inventoitu perinteisesti pääasiassa kuntakohtaisesti. Tämä on toki mahdollista ja tarpeen myös historiallisen ajan muinaisjäänösten ollessa kyseessä, mutta usein olisi kuitenkin tarkoituksenmukaisempaa keskittyä tiettyihin teemoihin laajemmalla alueella. Teemainventointeja ovat esimerkiksi jonkin pitäjän asutus- tai liikennehistoria, tiettyyn historian vaiheeseen liittyvät sotahistorialliset kohteet, johonkin teollisuuden alaan tai elinkeinoon liittyvän toiminnan jäänökset jne.

Historiallisen ajan muinaisjäänösinventoinnissa esitöiden osuus on suhteellisesti suuri, sillä varsin laajan lähdeaineiston läpikäyminen on yleensä välttämätöntä,

4 Mm. Yleiskaavan sisältö ja esitystavat, Asemakaavamerkinnät ja -määräykset, Yleiskaavamerkinnät ja -määräykset, Maakuntakaavamerkinnät ja -määräykset, Valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden soveltaminen kaavoituksessa, Maakuntakaavan sisältö ja esitystapa sekä Asemakaavan selostus.

jotta maastotyöt osataan kohdentaa oikein ja kohteista pystytään tekemään oikeat tulkinnat ja sitomaan ne historialliseen kontekstiinsa. Toisaalta on paljon muinaisjäännöstyyppjä, joista ei suoria historiallisia lähteitä ole käytettävissä. Tämä koskee varsinkin keskiaikaisia muinaisjäännöksiä sekä maaseudun elinkeinohistoriallisia kohteita. Esi-, kenttä- ja jälkitöihin käytettävän ajan keskinäinen suhde olisikin arvioitava sen perusteella, minkä tyyppisiä kohteita ollaan inventoimassa.

Historiallisen ajan inventoinnin tärkeintä lähdeaineistoa ovat tutkimuskirjallisuus (kuten pitäjänhistoriat) ja eri-ikäiset kartat selityksineen. Yksityiskohtaiseen historiallisten lähteiden arkistotutkimukseen on vain harvoissa tapauksissa mahdollisuus, eikä syventäviä historian tutkimuksen taitoja voi jokaiselta inventoijalta edes edellyttää. Inventoinnin teema ja tavoitteet määrittävät, mitä arkistoaineistoja on käytävä läpi ja mitä perustaitoja inventoijalta vaaditaan.

Useat muinaisjäännösinventoinnit liittyvät kaavoitukseen tai johonkin laajaan maankäyttöhankeeseen. Kyseessä voi olla esimerkiksi maakaasuputken tai liikenneväylän linjaus, jolloin inventoitava alue ei välttämättä ole tutkimuksen kannalta tarkoituksenmukainen, vaan tuloksena on otos kaikenlaisia ja -ikäisiä linjalle osuvia kohteita. Kaava-alueiden inventoinneissa kaavataso määrää osaltaan sen, millä tarkkuudella kohteet selvitetään, rajataan ja käydään läpi. Kaava- ja hankeinventoinneissa esihistoriallisten ja historiallisen ajan muinaisjäännösten inventointi on kustannussyistä usein yhdistetty, jolloin sen tekee yleensä yksi henkilö tai parhaassa tapauksessa työpari. Yleisenä ongelmana on esi- ja jälkitöihin käytettävissä olevan ajan niukkuus, jolloin kohteiden järjestelmällinen ja analyttinen selvittäminen saattaa kärsiä. Jonkin verran tehdään myös tutkimuksellisesti perusteltuja inventointeja, jotka vastaavat tiettyyn, tieteelliseen kysymyksenasetteluun, sekä suojelun tarpeisiin tehtäviä teemainventointeja (esimerkiksi jonkin alueen historiallisen tiestön inventointi).

Muinaisjäännöskohteesta on kirjattava inventointiraporttiin vähimmäistietoina ylös seuraavat asiat:

- kunta, kohteen nimi (vakiintunut nimi, karttanimi tai kiinteistörekisterin nimi)
- sijaintikoordinaatit (7-numeroiset YKJ-koordinaatit, yleensä keskikoordinaatti mutta kohteen luonteesta riippuen voidaan antaa myös muita koordinaattipisteitä)
- kohteen laji (yleensä kiinteä muinaisjäännös, voi olla myös mahdollinen muinaisjäännös tai irtolöytöpaikka)
- muinaisjäännöstyyppi ja alatyypit
- luokitusehdotus (perustelut, mikäli kohdetta esitetään luokkaan 1 tai 3)

- ajoitus
- kohteen ja sen ympäristön sanallinen kuvaus.

Lisäksi on arvioitava kohteen säilyneisyyttä ja tutkimuspotentiaalia sekä mainittava käytetyt lähteet. Laajempien kohteiden kuten kyläonttien tai toiminta-alueiden osalta on esitettävä peruskarttapoljalla kohteen rajaus eli se alue, jolla kiinteitä muinaisjäännöksiä todennäköisesti sijaitsee. Kuvaustekstistä tulee käydä ilmi mihin rajaus perustuu ja kuinka tarkka se on. Mikäli kohteessa on maan päälle erottuvia rakenteita, tulisi niistä laatia jonkinlainen yleiskarttaluonnos (esim. GPS-pisteet) jos suinkin mahdollista. Ne voidaan kirjata myös alakohteina. On selvää, että monen historiallisen ajan jäännöksen ajoitus ja laajuus jäävät jossakin määrin epävarmoiksi. Siitä huolimatta on inventoijan esitettävä jonkinlainen tulkintaehdotus kohteesta.

Käytetyt historialliset kartat ja muu lähdeaineisto on mainittava inventointikertomuksessa, ja tärkeimmistä kartoista on hyvä olla kertomuksessa kuvat. Kertomuksen johdanto-osiossa voi esittää nykykarttapoljalle siirrettynä historiallisista kartoista koottua (digitoitua) taustatietoa esimerkiksi asuinpaikoista, myllypaikoista, pelloista ja tiestöstä vaikkapa aikatasoittain, mikä voi auttaa lukijaa hahmottamaan alueen maankäytön historiallisia vaiheita ja eri ilmiöiden liittymistä toisiinsa. Inventointikertomuksessa on panostettava erityisesti inventoidun alueen muinaisjäännöskannan ominaispiirteiden analysoimiseen ja tulkintaan: millainen on ollut alueen asutushistoriallinen kehitys, mitkä seikat ovat vaikuttaneet kulkuväylien muotoutumiseen, mikä on ollut leimallista elinkeinoille, ovatko jotkin luonnonresurssit tai muut seikat synnyttäneet alueelle varhaista teollisuutta, kuinka alueen maantieteellinen asema näkyy sotahistoriallisina muinaisjäännöksinä jne. Erilaiset kooste- ja teemakartat ovat hyvä keino havainnollistaa näitä seikkoja. Lisäksi on paikallaan suhteuttaa muinaisjäännöshavaintoja alueen myöhempään maankäyttöön: onko jokin tietty toiminta erityisesti tuhonnut tai säilyttänyt muinaisjäännöksiä tai onko näköpiirissä muinaisjäännöksiin kohdistuvia suurempia uhkia.

Mikäli inventoinnissa kirjataan ylös myös sellaisia historiallisen ajan kohteita, jotka eivät ole ainakaan toistaiseksi luokiteltavissa muinaismuistolain rauhoittamiksi esimerkiksi nuoren ikänsä takia, tulee nämä kohteet listata inventointikertomukseen omaksi luettelokseen varsinaisten kiinteiden muinaisjäännösten perään (esim. otsikolla ”muut historiallisen ajan kohteet”). Inventointikertomuksesta tulee käydä selkeästi ilmi, mitkä kohteet täyttävät inventoijan mielestä kiinteän muinaisjäännöksen tunnusmerkit ja mitkä ovat muita maastokohteita.

Sonkajärven Jyrkkäkosken vanhaa masuunia dokumentoidaan vuonna 1996. Kuva Karim Peltonen, Museovirasto.

HISTORIALLISEN AJAN KIINTEIDEN MUINAISJÄÄNNÖSTEN PÄÄRYHMÄT JA ALAKOhteet

Historiallisen ajan kiinteiden muinaisjäännösten ryhmittely

Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset voidaan jakaa erilaisiin pääryhmiin niiden toiminnallisen ja historiallisen kontekstin perusteella. Luokittelu helpottaa kokonaisuuksien hahmottamista ja suojelutavoitteiden määrittämistä. Museoviraston rakennushistorian osastolla on vakiintunut jaottelu kahdeksaan eri ryhmään:

1. Vanhojen kaupunkien kulttuurikerrokset
2. Maaseudun asutushistorialliset muinaisjäännökset
3. Elinkeinohistorialliset muinaisjäännökset
4. Teollisuushistorialliset muinaisjäännökset
5. Kirkolliset muinaisjäännökset
6. Sotahistorialliset muinaisjäännökset
7. Liikenteeseen ja tiedonkulkuun liittyvät muinaisjäännökset
8. Muut historiallisen ajan muinaisjäännökset

Muunkinlainen luokittelu on toki mahdollinen; esimerkiksi asutushistorialliset muinaisjäännökset voisivat käsittää sekä kaupungit että maaseudun, ja teollisuus- ja elinkeinohistoriallisia muinaisjäännöksiä on joissakin tapauksissa vaikea erotella toisistaan. Toisaalta mm. keskiaikaiset linnat tai 1500-luvun kuninkaankartanot, joilla on ollut samanaikaisesti monia funktioita, voisivat kuulua useampaankin ryhmään – tai hallinnolliset muinaisjäännökset voitaisiin erottaa kokonaan omaksi ryhmäkseen. Tässä esitetyn kaltainen ryhmittely on kuitenkin osoittautunut käytännössä melko toimivaksi.

Tällaisessa oppaassa eri muinaisjäännöskohteet näytetään välttämättä lähinnä yksittäisinä, eikä niiden suh-

de toisiinsa, ympäristöönsä ja ihmisen toimintaan välttämättä avaudu kokonaisvaltaisesti. Historiallisen ajan muinaisjäännösten kohdalla korostuvat kuitenkin kohteiden historiallisen, toiminnallisen ja ympäristöllisen kontekstin sekä toimintaprosessien laaja hahmottaminen ja ymmärtäminen. Historiallisen ajan muinaisjäännökset muodostavat kulttuuriympäristössä kerrostuman, joka linkittää esihistorialliset muinaisjäännökset ja nykyisen rakennetun ympäristön toisiinsa.

Oppaassa käydään läpi kukin muinaisjäännöspääryhmä ja siihen luettavat kohteet aakkosjärjestyksessä. Kustakin kohteesta esitetään historiallinen konteksti, alkuperäinen käyttötarkoitus, kuvaus ja suojelukriteerit. Monien kohteiden osalle jää kuitenkin väistämättä tiettyä tulkinnanvaraisuutta. Luettelo pyrkii olemaan kattava, mutta siitä saattaa silti puuttua joitakin kohdetyppejä. Havaituista puutteista voi ottaa yhteyttä oppaan laatijaan.

Jotkut kohteet on esitelty oppaassa perusteellisesti ja toiset taas varsin kursorisesti. Tämä johtuu toisaalta siitä, että kohdetypit tunnetaan eritasoisesti ja toisaalta siitä, että opas painottuu selittämään erityisesti niitä kohteita, jotka tunnetaan huonommin tai joiden muinaisjäännösluonne ei ole itsestään selvä (kuten kylätontit). Lähteinä on käytetty kirjallisuutta, arkeologisia tutkimusraportteja, Museoviraston tutkijoiden virkatyönä laatimia tekstejä sekä Internetistä löytyneitä tietoja. Oppaan luonteesta ja työekonomisista syistä johtuen ei lähdeviitteitä ole käytetty, mutta jokaisen kappaleen lopussa on luettelo tärkeimmistä käytetystä kirjallisuudesta, jonka avulla aiheeseen voi halutessaan syventyä paremmin.

Vuonna 1605 perustetun Oulun ydinalueen maaperässä on paksut kulttuurikerrokset, joissa on säilynyt jäännöksiä kaupungin vanhoista rakennusvaiheista. Kuva Marianna Niukkanen 2007, Museovirasto.

1

VANHOJEN KAUPUNKIEN KULTTUURIKERROKSET

”muinaisilta ajoilta peräisin olevat asumusten jäännökset sekä asuin- ja työpaikat, niin myös muodostumat, jotka ovat syntyneet sellaisten asumusten tai paikkojen käyttämisestä” (MML 2 § 5 mom.)

Varhaisimmat dokumentoidut kaupunkiarkeologiset havainnot ja löydöt tehtiin Turussa jo 1800-luvun lopulla. Arkeologisia tutkimuksia tehtiin aluksi ainoastaan keskiaikaisissa kaupungeissa, ja niissäkin keskityttiin pääasiassa muurattujen rakennusten kuten linnojen, kirkkojen, luostarinraunioiden ja kellarien tyyli- ja rakennushistorian selvittämiseen usein osana restaurointitöitä. Kiinnostus asuinalueiden, kulttuurikerrosten, puurakennusten ja esinelöytöjen tutkimukseen heräsi varsinaisesti vasta 1970-luvulla. Samalla kenttätöissä otettiin käyttöön esihistoriallisten kohteiden tutkimuksissa vakiintuneet kaivaus- ja dokumentointimenetelmät. Kaupunkiarkeologisen tutkimuksen menetelmät ovat kehittyneet ja monipuolistuneet 1980-luvulta lähtien. Tärkeimpiä uudistuksia ovat olleet vähittäinen siirtyminen tasokai-vaustekniikasta ns. stratigrafiseen eli kerroskaivausmenetelmään sekä monipuolisten luonnontieteellisten analyysimenetelmien käyttöönotto.

Museovirasto ja Turun maakuntamuseo laativat 1980-luvulla arkeologiset perusselvitykset Porvoosta, Raumasta, Naantalista ja Turusta. Ne julkaistiin painettuna raporttisarjana Keskiajan kaupungit 1–4. Hanke liittyi Ruotsin Riksantikvarieämbetetin vuosina 1974–1990 toteuttamaan Medeltidsstaden-projektiin, ja sen päätavoitteena oli selvittää senhetkinen kaupunkiarkeologinen tutkimustilanne kussakin kaupungissa sekä arvioida siitä kaupunkisuunnittelulle ja muinaismuistohallinnolle aiheuttavia seurauksia. Vaasa- ja suurvalta-ajalla perustetut kaupungit ovat tulleet arkeologisen tutkimuksen piiriin vähitellen 1980-luvulta lähtien.

Museoviraston vuonna 2000 tekemän määrittelyn mukaan muinaismuistolaki koskee kaupunkien osalta ensisijaisesti ennen 1700-lukua perustettuja kaupunkeja ja niiden isoonvihaan (v. 1713–1721) mennessä raken-

netulla alueella sijaitsevia säilyneitä kulttuurikerroksia (kaupungin perustamisesta 1800-luvulle). Nyky-Suomen alueella on tällaisia kaupunkeja tai sellaisten paikkoja 25. Määrittelyn perusteluna on, että kaupunkien satoja vuosia jatkunutta muutosprosessia ja perusstruktuurien muotoutumista voitaisiin seurata mahdollisimman pitkällä aikavälillä; toisin sanoen kulttuurikerroksella tulee olla useamman sadan vuoden ajallinen ulottuvuus. Käytännössä tutkimusresurssit suunnataan yleensä pääasiassa tutkittavan alueen vanhimpiin kerrostumiin, mutta 1700-luvun jälkipuoliskon ja 1800-luvun alkupuolen kerrostumien arkeologinen dokumentointi ainakin kohtalaisella tarkkuudella on yleensä tarpeen kohteen maankäyttöhistorian ja muodostumisprosessien ymmärtämiseksi. Muinaismuistolain mukainen rauhoitus voi koskea myös nuorempia alueita (myös nuoremmissa kaupungeissa), jos kohteella on tutkimuksellisesti erityistä merkitystä. Tästä on esimerkkinä Ruotsinsalmen linnoituskaupungin alue nykyisessä Kotkan keskustassa.

Museovirasto määritteli vuosina 2000–2003 toteutetussa Vaasa- ja suurvalta-ajan kaupunkien inventointiprojektissa isoonvihaan mennessä rakennetun alueen kustakin kaupungista (Uuttakaarlepyyt ja lyhytaikaista Kuopiota lukuun ottamatta). Vuosina 2007–2008 on projektia täydennetty inventoimalla Vanha Vaasa, Porvoo, Kotka ja Rauma sekä päivittämällä vuonna 2002 tehty Oulun inventointi.

Inventoitavien alueiden rajaukset on tehty asemoitujen ja digitoitujen 1600–1800-lukujen kaupunkimittauksen pohjalta. Inventoinneissa on käyty läpi rajauksen sisäpuolinen alue tontikohtaisesti ja arvioitu kulttuurikerroksen säilyneisyyttä käyttäen apuna historiallista lähdeaineistoa, rakennusinventointeja, kunnallistekniikan ja maanvaihtojen sijaintia koskevia tietoja sekä ai-

empia arkeologisia havaintoja. Tontit on jaoteltu kolmeen luokkaan: 1. luokka – todennäköisesti säilynyt ja tutkimuksellisesti erityisen mielenkiintoinen alue; 2. luokka – luultavasti ainakin osittain säilynyt ja tutkimuksellisesti mielenkiintoinen alue; 3. luokka – tuhoutunut alue. Luokkiin 1 ja 2 kuuluvilla alueilla on varauduttava arkeologisten tutkimusten tekemiseen ennen rakennustöitä tai niiden aikana. Yksityisen pienen rakennushankkeen kuten omakotitalon ollessa kysymyksessä tontinomistajan on haettava kajoamislupaa alueellisesta ympäristökeskuksesta, joka pyytää hankkeesta Museoviraston lausunnon.

Inventointeihin ei ole liittynyt maaperään kajoavia tutkimuksia, joten kulttuurikerrosten olemassaolo ei ole 1- ja 2-luokkiinkaan määritellyillä alueilla täysin varmaa, vaan ainoastaan todennäköistä. Inventoinnit onkin nähtävä perusselvityksinä kulttuurikerrosten säilyneisyyden nykytilanteesta sekä todennäköisistä kehityssuunnista ja uhkatekijöistä. Kaupunkikohtaiset inventointiraportit

ovat luettavissa pdf-muodossa Museoviraston www-sivuilla osoitteessa <http://www.nba.fi/fi/kaupunkiarkeologia>.

Lähes jokaisessa ennen 1700-lukua perustetussa kaupungissamme on tehty ainakin pienimuotoisia arkeologisia tutkimuksia. Arkeologisesti parhaiten tutkittuja kaupunkejamme 2000-luvun alussa olivat Turun ohella Oulu ja Helsinki. Varsinaiset tutkimuskaivaukset ovat olleet toistaiseksi hyvin harvalukuisia. Sellaisista voidaan mainita Helsingin Vanhakaupungin monivuotiset kaivaukset 1990-luvun alussa sekä Varhainen Turku -hanke vuosina 2005–2007.

Kaupunkiarkeologiasta ilmestyi suojelua ja tutkimusta ohjeistava julkaisu keväällä 2004 (Marianna Niukkanen: Kaupungit muinaisjäänöksinä – kaupunkiarkeologia Suomessa, Städerna som fornlämningar – stadsarkeologi i Finland. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 25). Kaupunkeja ei sen vuoksi käsitellä tässä yhteydessä tämän enempää.

Keskiajalla perustetut kaupungit (n. 1300>)	Turku
	(Viipuri)
	Ulvila
	Porvoo
	Rauma
	Naantali
Vaasa-ajalla (1520–1617) perustetut kaupungit	Tammisaari
	Helsinki (Vanhakaupunki)
	Pori
	Oulu
	Vaasa (Vanha Vaasa)
Suurvalta-ajalla (1617–1721) perustetut kaupungit	Uusikaupunki
	Uusikaarlepyy
	Kokkola
	Tornio
	Hämeenlinna (ensimmäinen paikka linnan pohjoispuolella)
	Savonlinna
	Helsinki (Vironniemellä)
	Rahe
	Kristiinankaupunki
	Lappeenranta (ensimmäinen paikka nykyisen linnoituksen alueella)
	Kajaani
	Pietarsaari
	Kuopio (1652–1678, kaupunkioikeudet palautettiin 1782)
	Brahea (1652–1688; paikka nykyisen Lieksan liepeillä)
Vehkalahti (1653–1712; Hamina perustettiin samalle paikalle 1723)	

Taulukko: Suomen ennen vuotta 1700 perustetut kaupungit.

Kaupunkiarkeologista suojelua ja tutkimusta koskevaa kirjallisuutta

- Ahlberg, Nils 2005: Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721. Uppsala.
- Heikkinen, Markku 1989: Helsinki. Vaasa-ajan kaupungit 1. Helsingin kaupunginmuseo. Helsinki.
- Hiekkanen, Markus 1981: Porvoo / Borgå. Keskiajan kaupungit 1 / Medeltidsstaden 1. Museovirasto / Museiverket. Helsinki / Helsingfors.
- Hiekkanen, Markus 1983: Rauma / Raumo. Keskiajan kaupungit 2 / Medeltidsstaden 2. Museovirasto / Museiverket. Helsinki / Helsingfors.
- Hiekkanen, Markus 1988: Naantali / Nådendal. Keskiajan kaupungit 4 / Medeltidsstaden 4. Museovirasto / Museiverket. Helsinki / Helsingfors.
- Kallio, Titta & Lipponen, Sanna (toim.) 2005: Historiaa kaupungin alla. Kaupunkiarkeologisia tutkimuksia Oulussa. Pohjois-Pohjanmaan museon julkaisuja 16. Pohjois-Pohjanmaan museo ja Museovirasto.
- Mökkönen, Teemu 2000–2003, Kallio-Seppä, Titta 2007 ja Hakanpää, Päivi 2008–2009: Kaupunkiarkeologisten inventointien raportit Museoviraston www-sivuilla osoitteessa <http://www.nba.fi/fi/kaupunkiarkeologia>.
- Niukkanen, Marianna 2004: Kaupungit muinaisjäänöksinä – kaupunkiarkeologia Suomessa, Städerna som fornlämningar – stadsarkeologi i Finland. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 25.
- Pihlman, Aki & Kostet, Juhani 1986: Turku / Åbo. Keskiajan kaupungit 3 / Medeltidsstaden 3. Turun maakuntamuseo / Åbo landskapsmuseum. Turku / Åbo.
- Seppänen, Liisa (toim.) 2004: Kaupunkia pintaa syvemältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. Suomen keskiajan arkeologian seura. Turku.
- Spoof, Leena 1987: Vanha Vaasa. Palossa säilynyttä kaupunkia – Gamla Vasa. Resterna efter branden. Vaasan kaupunkisuunnitteluvirasto. Vaasa.
- Ylimaunu, Timo 2007: Aittakylästä kaupungiksi – arkeologinen tutkimus Tornion kaupungistumisesta 18. vuosisadan loppuun mennessä. Studia archaeologica septentrionalia 4. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys. Rovaniemi.

Näsen kuninkaankartanon 1500–1600-lukujen paikka Perniön Latokartanon Muntolannokalla Kiskon- ja Perniönjoen yhtymäkohdassa. Näkyvimät rakennusjäänneet ovat kaksi suuren kivikellarin rauniota. Kuva SUKKA-projekti, Helsingin yliopisto.

2

MAASEUDUN ASUTUSHISTORIALLISET MUINAISJÄÄNNÖKSET

”muinaisilta ajoilta peräisin olevat asumusten jäännökset sekä asuin- ja työpaikat, niin myös muodostumat, jotka ovat syntyneet sellaisten asumusten tai paikkojen käyttämisestä” (MML 2 § 5 mom.)

Yleistä

Maaseudun asutushistorialliset muinaisjäännökset ovat tutkimuksellisesti erittäin merkittäviä ja monipuolisia mutta suhteellisen vähän tutkittuja kohteita. Eri maakunnat poikkeavat asutushistorian osalta huomattavasti toisistaan, eikä erilaisia asuinpaikkoja ja niiden suojelutavoitteita voi määritellä eri puolella Suomea samoin kriteerein. Erilaisten asutushistoriallisten muinaisjäännösten merkitystä tuleekin aina tarkastella suhteessa alueen laajempaan asutushistoriaan, sen ajoituskehikseen ja ominaispiirteisiin.

Maaseudun asutushistoriallisten muinaisjäännösten tutkimuksellisesti arvokkaimman kerrostuman muodostavat kohteet, joiden juuret ajoittuvat keskiajalle tai 1500-luvulle – autioituneet kylätontit ja yksinäistalojen paikat sekä säterien, kuninkaankartanoiden ja pappiloiden paikat. Tuolta ajalta historialliset lähteet ovat suhteellisen vähäisiä ja aihepiireiltään rajoittuneita, eikä geometrisia karttoja tehty. Tämän vuoksi näiden kohteiden löytäminen voi olla varsin haasteellista. Myös 1600- ja 1700-luvulle ajoittuvien asutushistoriallisten jäännösten suojelu ja tutkimus on erittäin perusteltua, vaikka lähteiden määrä onkin aiempaa runsaampi. 1800-luvulta peräisin olevien jäännösten kohdalla tulee käyttää tapauskohtaista harkintaa, sillä ko. ajalta on jo runsaasti käytettävissä erilaisia historiallisia lähteitä ja maaseudun elämää dokumentoitiin tuolloin myös kansatieteellisesti varsin monipuolisesti. Erilaisten 1800-luvulle ajoittuvien rakennuksenpohjien ym. asutushistoriallisten jäännösten määrä on myös erittäin suuri, minkä vuoksi yksittäisen jäännöksen tutkimuksellinen merkitys voidaan yleensä nähdä vähäisenä. Asutushistoriallinen kohde (asuinrakennuksen pohja

tms.), joka on jäänyt pois käytöstä vähintään noin sata vuotta sitten, voi kuitenkin periaatteessa saada muinaisjäännösstatuksen.

Kuninkaankartanot ja latokartanot

Historia: Kuninkaankartanoiksi nimetyt valtioneulat kuuluivat Ruotsin hallintojärjestelmään varhaiskeskiajalta 1700-luvulle saakka. Niiltä hallittiin kruunun maaomaisuutta, ja niihin liittyi usein oma lampuotilääni. Kuninkaankartanolaitos muuttui ajan kuluessa useita kertoja pystyäkseen vastaamaan uusiin tarpeisiin ja hallinnollisiin aatesuuntiin.

Keskiajan kuninkaankartanot, joita oli Suomessa parikymmentä, olivat etupäässä lampuotien veroilla ylläpidettyjä hallinto- ja talouskeskuksia, jotka toimivat myös kruunun virkamiesten residensseinä ja tarvittaessa seurueensa kanssa valtakuntaansa kiertävän kuninkaan majapaikkoina. Niiden tuotto oli yksi kuninkaan tärkeimmistä tulonlähteistä. Kustaa Vaasan aikana kruunusta tuli valtakunnan merkittävin maanviljelijä ja karjankasvattaja. Kuninkaankartanot, joita kutsuttiin myös karjakartanoiksi, olivat kruunun hallussa olevia suurtiloja, jotka olivat alueensa hallintokeskuksia ja tarvittaessa sotilaallisia tukikohtia. Niiden johdossa olivat voudit, jotka kontrolloivat mm. veronkantoa ja taloudellisten voimavarojen hyödyntämistä. Kuninkaankartanot perustettiin seudun parhaille viljelysmaille ja hyvien luonnonresurssien ja kulkuyhteyksien äärelle, sillä niiden tehtävänä oli myös tuottaa elin- ja muita tarvikkeita armeijalle. Yksi kartanovoutikunta käsitti Suomessa keskimäärin kolme pitäjää. Latokartanot olivat puolestaan linnojen ja suurimpien kuninkaankartanoi-

den sivutiloja, joiden tehtävänä oli linnan tai kartanon talouden tukeminen.

Kruunun hallussa oli Suomessa 1500-luvulla 49 kuninkaan- ja latokartanoa. Niiden kukoistuskautta oli 1550-luvun jälkipuolisko. Useimmat lakkautettiin 1570-luvun puoliväliin mennessä; osa muutettiin sotilasvirkataloiksi tai siirrettiin aatelin omistukseen.

Kuvaus: Kuninkaankartanoita tunnetaan historiallisista lähteistä, mutta kaikkia ei niissä mainita tai niiden olemassaolo käy vain välillisesti ilmi. Kaikkien sijaintipaikkaa ei tunneta. Joidenkin kuninkaankartanoiden sijaintipaikat ovat samankaltaisia kuin keskiaikaisilla linnoilla, joten puolustusvarustustenkin olemassaolo on mahdollista. Perniössä on tutkittu arkeologisesti yhtä keskiaikaista ja yhtä 1500-luvun kuninkaankartanon paikkaa. Niiden liikenteellinen sijainti Suuren rantatien ja jokien varressa on ollut erinomainen, ja läheisiä koskia on hyödynnetty myllyjen ja sahan vesivoimana. Rakennukset olivat molemmissa kohteissa olleet puisia. 1500-luvun paikkaan liittyi kukkulan laella sijaitseva umpipihamainen rakennusryhmä ja suuria kivikellareita. Kaivaustutkimuksista päätellen kuninkaankartanoiden arkeologinen jäämistö on selvästi monipuolisempaa kuin talonpoikaisalojen, muttei osoita merkittävimpien säterien veroista vaurautta.

Suojelu: Kuninkaankartanot edustivat uusia rakennustapoja sekä maatalouteen ja sen sivuelinkeinoihin liittyviä uudistuksia maaseudulla. Ne olivat suuria tuotantolaitoksia, jotka hyödynsivät monenlaisia resursseja. Niissä työskenteli monien alojen edustajia ja eri elinkeinojen taitajia. Kuninkaalliset seurueet ja valtakunnan tärkeät virkamiehet yöpyivät niissä matkoillaan. Tämä tekee niistä tutkimuksellisesti erittäin monipuolisia kohteita, joihin on liitettävissä myös henkilöhistoriaa. Useimpien sijainti tunnetaan ainakin jonkinlaisella tarkkuudella, mutta kaikkia ei ole kyetty toistaiseksi paikallistamaan. On huomattava, että kuninkaankartanoon liittyy yleensä myös mm. sahan ja myllyn paikka sekä mahdollisesti muitakin tuotantolaitoksia. Kuninkaankartanoiden ja latokartanoiden talouskeskusten sekä niihin liittyvien tuotantolaitosten jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Kylätontit ja yksinäistalot

Historia: Kylien asuin- ja talousrakennukset rakennettiin tonttimaalle, joka jakaantui talolukua vastaavaan määrään tontteja. Yhdessä kylässä saattoi olla useita tonttimaita. Yksinäistalolla tarkoitetaan yhden talon, esimerkiksi uu-

distilan, muodostamaa kylään verrattavaa verotuksellista kokonaisuutta (yksinäistilaa ei tule sekoittaa torppaan, ks. torpat). Autioituneet kylätontit, ts. kylien autioituneet tonttimaat,⁵ ovat yksi arvokkaimmista historiallisen ajan muinaisjäännösryhmistämme. Vielä 1800-luvulla yli 90 % maamme väestöstä eli maaseudulla, mutta talonpoikaisväestön elämää on tutkittu arkeologisesti hyvin vähän. Tämä johtunee siitä, että aihe on mielletty lähinnä kansatieteen piiriin kuuluvaksi, ja vallalla on myös ollut käsitys puurakentamiseen ja -esineistöön perustuvasta, maaperässä huonosti säilyvästä ja köyhästä materiaalisesta kulttuurista, jonka arkeologinen tutkiminen ei ole mielekäästä. Aktiivinen kiinnostus vanhojen kylätonttien suojeluun ja tutkimiseen on oikeastaan herännyt vasta 1990-luvun lopulla.

Tutkimuksellisesti erityisen arvokkaita ovat jo keskiajalla (tai jopa rautakaudella) asutetut kylätontit, jotka ovat autioituneet suhteellisen varhain, viimeistään 1700-luvun alussa. Oma arvonsa on myös myöhemmin asutetuilla sekä jopa edelleen rakennetuilla kylätonteilla. Kylätontit ovat tärkeää ensisijaista lähdeaineistoa tutkittaessa esimerkiksi asutuksen leviämistä ja vakiintumista maassamme, autioitumisen syitä ja seurauksia sekä talonpoikaista elämänmuotoa, rakentamista ja esinekulttuuria sekä niissä havaittavia muutoksia ja yhteyksiä. Keskiaikaista kylätonttia ympäröivä maisema on saattanut muuttua ratkaisevasti vuosisatojen saatossa, mutta on kohteita, joissa ikivanhan historiallisen maiseman ja maankäytön elementit ovat edelleen hyvin tunnistettavissa. Myös moni perinnebiotoopiksi luokiteltu kohde on itse asiassa autioitunut kylätontti.

Kylien kokonaista tai osittaista autioitumista on tapahtunut mm. sota- ja verorasitusten, maanomistuksessa tapahtuneiden muutosten sekä katovuosien ja kulkutautiepidemioiden seurauksena. Autioitumista tapahtui erityisesti 1560-luvulta 1700-luvun alkupuolelle. On huomattava, että maakirjoissa esiintyvä maininta ”autio” merkitsee tilan veronmaksukyvyttömyyttä eikä välttämättä asumattomuutta tai maanviljelyn lakkaamista. Tärkeimmät asutushistorialliset lähdesarjat alkavat 1500-luvun puolestavälistä, mutta jo sitä ennen olivat monet kylät ja talot ehtineet autioitua. Varhain autioituneen asutuksen paikallistaminen on haastava tehtävä, joka vaatii huolellista perehtymistä arkistolähteisiin. Varhain kadonneet kylät ja tilat ovat usein syrjässä vanhimpien karttojen keskusalueista, ja niitä voidaan löytää mm. kylien rajoille ja reunoille merkittyjen pelto- ja niittylohkojen yhteydestä. Viimeksi mainituista löytyy usein ainoastaan maininta vanhan kartan selitysosasta.

⁵ Myös termiä kylänpaikat on käytetty.

Inventointia Valkeakosken (ent. Sääksmäki) Annilan kylän 1600-luvun alkupuolella autioituneella paikalla vuonna 2000. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

Vanhan asutuksen ja autioituneiden kylätonttien paikantamisessa keskeisintä lähdeaineistoa ovat pitäjän- ja paikallishistoriat, lähdejulkaisut (verkossa Diplomatarium Fennicum ja Svenskt diplomatariums huvudkartor tek över medeltidsbrevet), Suomen asutuksen yleisluettelo (verkossa www.narc.fi/Arkistolaitos/SAY/) sekä painettu 1560-luvun kyläluettelo kartastoinen. Tärkeimpiä lähteitä ovat kuitenkin vanhat geometriset mittaukset kuten 1600- ja 1700-lukujen geometriset kartat ja niiden maanmittauskonseptit sekä isojakokartat. Karttojen tulkinnassa on syytä huomioda niissä näkyvät peltokuviot, nimistö, selitykset ja muut merkinnät. Karttoja löytyy nykyään jo paljon myös verkosta (www.virtuaaliopisto.fi/maakirjakartat/, Kansallisarkiston digitaaliarkisto <http://digi.narc.fi/digi/>, Kymenlaakson historialliset kartat Kyhika <http://kartat.kotka.fi/Standard/index.jsp>). Lisäksi maanmittaushallituksen kartoista on luetteloita Kansallisarkiston digitaaliarkistossa. Painettu ”Kuninkaan kartasto Suomesta 1776–1805” soveltuu laajempien alueiden yleispiirteeseen tarkasteluun, mutta inventoinnin ainoaksi karttalähteeksi se ei riitä. Vanhoja karttoja käytettäessä on muistettava, että kartta kuvaa ainoastaan kartoitushetken tilannetta, ja talojen paikat ovat saattaneet vaihdella suhteellisen lyhyenkin ajan kuluessa. Maankäytön myöhempiä vaiheita voi selvittää mm. nuorempien karttojen kuten Senaatin- ja pitäjänkarttojen sekä ilma- ja muiden valokuvien avulla.

Kyliä tonttimaat sijaitsivat lounaisten ja eteläisten maakuntien peltoviljelyalueella yleensä viljelyyn kelpaamattomilla, peltojen ja niittyjen ympäröimillä moreeni-

kumpareilla tai selänteiden päivänpuoleisilla, tuulensuojaisilla terasseilla metsän ja pellon reunassa. Kylän talot saattoivat sijaita joko yhtenä keskittymänä tai hajallaan kahdella tai useammalla tonttimaalla. Jälkimmäisessä tapauksessa saattaa myös olla kyse alun perin kahdesta tai useammasta kylästä, jotka on yhdistetty ennen 1560-lukua. Monissa kylissä tonttimaiden paikat vaihtelivat ajan saatossa. Varsinais-Suomen ja Länsi-Uudenmaan ryhmäkylät olivat melko pieniä. Sen sijaan suuret ja tiiviit ryhmäkylät olivat tyypillisiä erityisesti Hämeelle ja Itä-Uudellemaalle ja kylätien varrella sijaitsevat rivi- tai raittikylät Varsinais-Suomen sisäosille ja Satakunnalle.

Pohjanmaalla ja Tornionjokilaaksossa talot sijaitsivat puolestaan yleensä nauhamaisesti jokivarsilla tai rannikolla joskus pitkänkin matkan päässä toisistaan. Kaskialueilla Savossa, Pohjois-Pohjanmaalla, Keski-Suomessa ja Kainuussa asutus sijoittui enimmäkseen yksinäistaloina tai pieninä kyläkuntina vesistöjen äärelle, Kainuussa myös vaarojen rinteille. Pohjois-Karjalassa oli yksinäistalojen ja pienten kylien ohella myös suuria kyliä.

Kylätonttien inventoinneissa on havaittu, että tonttimaat saattavat sijaita topografisesti hyvin monenkirjavilla paikoilla. Taloudellisen maankäytön ja pyrkimyksen turvallisuuteen on arveltu vaikuttaneen kylämuotojen kehittymiseen. Hämeessä vesistöt, kallioiset mäet, moreenikummut ja harjut estivät peltoaukeiden leviämisen lakeuksiksi. Kulttuurimaa laajeni yksinäisinä saarekkeina kauas takamaille, ja kylänvainiotkin olivat pirstaleisia. Satakunnassa ulkopeltolohkot käsittivät yleensä suhteellisesti pienemmän osan viljelysalasta kuin Hämeessä, ja erityisesti Ala-Satakunnassa rivi- tai raittikylät olivat usein hyvinkin säännöllisiä. Pinnanmuodostuksen säännöllisyys on otettava huomioon kylämuotoa määränneenä tekijänä, mutta kruunu on myös verotusta järjestellessään puuttunut tonttien sijoitteluun: tonttimaiden pituuksien on näet havaittu melko usein lähentelevän tiettyjä standardimittoja. Maanlakien mukaan tontin koko määräytyy talon omistamien peltojen mukaan, tontti on pellon ”äiti”.

Useimmissa Suomen kylissä oli 1560-luvulla muutama talo, mutta suurimmissa kylissä oli taloja jopa nelisenkymmentä, ja ne saattoivat sijaita useilla erillisillä tonttimailla. Keskiajalla yhteen taloon kuului mahdollisesti muutama rakennus, mutta 1600-luvulla tavallisesti jo toistakymmentä, jopa enemmän. Kansatieteellisten lähteiden perusteella rakennukset oli uudella ajalla yleensä sijoitettu yhden tai kahden umpipihan, asuin- ja karjapihan, ympärille. Riihet, pajat ja saunat sijaitsivat palovaaran vuoksi tavallisesti tontin ulkopuolella. Keskiajalla asumuksena oli savupirtti, jossa lämmönlähteenä oli sisäänlämpiävä kiuasuuni, tai savutupa, jossa oli

Sipoon Immersbyn Broaxsen vanhalla tonttimaalla asutaan edelleen. Kuva V-P Suhonen, Museovirasto.

muurattu sisäänlämpiävä uuni. Ulospäin lämpiävät, savuhormilliset uunit tulivat talonpoikaistaloissa käyttöön vähitellen myöhäiskeskialjalta alkaen. Parituvat alkoivat yleistyä maaseudulla uuden ajan alussa.

Ensimmäinen isojakoasetus annettiin vuonna 1757. Sen tarkoituksena oli yhdistää talojen siellä täällä kylän mailla sijaitsevat kapeat peltosarat yhtenäisemmiksi alueiksi viljelyn tehostamiseksi. Autioitumisilmiö tosin johti paikoin jo 1500- ja 1600-luvuilla kylän sarkajaon osittaiseen tai kokonaiseen purkamiseen, kun autiotilojen omistuksia on yhdistetty. Jakaminen aloitettiin Pohjanmaalta ja suoritettiin vaiheittain maan eri osissa. Ennen vuotta 1800 oli Keski-Pohjanmaa, Etelä-Suomi ja Pohjois-Savo pääsoin jaettu. Lapin osalta isojako saatettiin päätökseen vasta 1930-luvulla. Vuoden 1775 asetuksessa määrättiin myös ahtaiden kylärykelmien hajottamisesta ulosmuutoin, mutta muuttoa yleensä vastustettiin eikä niitä pantu Kaakkois-Hämeen ja Itä-Uudenmaan suuria ryhmäkylä lukuun ottamatta merkittävässä määrin toimeen ennen kuin vuonna 1848 alkaneiden usjakotoimitusten yhteydessä.

Kuvaus: Kyliä ja yksinäistaloja oli 1560-luvulla Suomessa (Karjalan 700 kylää mukaan lukien) noin 7500, joissa monissa oli useita tonttimaita. Suurin osa näistä paikoista on edelleen asuttuja. Tehdyistä kylätontti-inventoinneista päätellen kokonaan jossakin vaiheessa autioituneita kylätontteja on maassamme kuitenkin todennäköisesti satoja

tai jopa yli tuhat. Lisäksi suuri osa kylien tonttimaista on autioitunut osittain siten, että esimerkiksi tonttimaan toisella puoliskolla asutaan edelleen ja toinen on jäänyt rakentamattomaksi. Kylätontin lähiympäristöstä on yleensä löydettävissä erilaisia elinkeinohistoriallisia jäännöksiä.

Kylätontilla eli kylän tonttimaalla tarkoitetaan sitä aluetta, jossa talojen tontit asuin- ja talousrakennuksineen ovat sijainneet. Autioituneella tonttimaalla voi olla näkyvissä uuninraunioita (neliömäisiä kiven ja tiilimurskan sekaisia maakumpareita), kiukaanpohjia, nurkkakiviä tai kivijalkoja, multapenkkiperustuksia, kellarikuoppia, kaivoja, kiviaitoja ja tienpohjia sekä kulttuurikasvillisuutta. On kuitenkin yleistä, ettei keskiaikaisella kylätontilla ole lainkaan maan pinnalle erottuvia jäännöksiä, jolloin tonttimaan paikallistaminen on vaikeaa ilman koekai-vauksia. Kulttuurikerros on kylätonteilla yleensä ohut ja orgaaninen materiaali heikosti säilynyttä, sillä toisin kuin kaupungeissa, on lanta kerätty huolellisesti talteen ja levitetty viljelyksille, eikä se ole päässyt kerrostumaan asuinpaikalle. Arkeologiset jäännökset keskiaikaisista rakennuksista voivat olla hyvin vaikeasti tulkittavia ja fragmentaarisia. Keskiaikaisiin kyliin liittyi myös kyläkalmistot. Hautoja voi löytyä kylätontin sellaisesta osasta, jossa maaperä on hiekkaa (ks. kirkolliset muinaisjäännökset – ortodoksi- ja muut kyläkalmistot).

Kylätonttien arkeologisia inventointeja on tehty eniten Uudellamaalla, Itä-Uudellamaalla, Kanta-Hämeessä, Pirkanmaalla ja Kymenlaaksossa sekä jonkin verran myös Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa. Suuresta osasta Suomea inventointitiedot puuttuvat toistaiseksi kokonaan. Kylätonttien kaivaustutkimuksissa on todettu, että 1600- ja 1700-luvun karttoihin merkityltä kylätontilta ei välttämättä löydy keskiaikaisia muinaisjäännöksiä, vaikka lähdetietojen perusteella kylä onkin ollut olemassa jo keskialjalla. Keskiaikaista vaihetta voikin olla syytä etsiä laajemmalta alueelta muutaman sadan metrin säteellä karttaan merkitystä paikasta. Historiallisten karttojen lisäksi topografia, rannansiirtymän rekonstruointi ja maaperä voivat antaa viitteitä vanhimman asutuksen sijainnista.

Edelleen asutuilla kylätonteilla sijaitsee yleensä erikäisiä pientaloja talousrakennuksineen ja pihapiireineen. Myös näillä paikoilla voi hyvinkin sijaita kiinteitä muinaisjäännöksiä rakennusten välissä ja alla. Inventoinnissa ei tiiviisti rakennetun kylätontin läpikäymiseen kannata kuitenkaan käyttää paljon aikaa, vaan resurssit tulee pääasiassa suunnata kokonaan tai osittain autioituneiden tonttien tarkastamiseen.

Osa kylien autioituneista talonpaikoista on otettu myöhemmin viljelykseen. Tällaiset kohteet ovat paikan-

Hangon Gunnarsängenin keskiaikaisen kylätontin kaivauksissa tutkitaan rakennusten, tulisijojen, teiden ja viljelystilkkujen fragmentaarisia jäännöksiä. Kuva Marianna Niukkanen 2005, Museovirasto.

nettavissa parhaiten peltojen pintapoiminnalla. Tyypillisiin keski- ja uuden ajan alun asuinpaikkalöytöihin kuuluvat palanut savi, palaneet kivet ja luut, keramiikka, ns. hevosenkengännäulat ja tiilimurska. Ajoittavia löytöjä on yleensä niukanpuoleisesti.

Suojelu: Kylätontteja inventoitaessa tulisi pyrkiä selvittämään kylän ikä (vanhin lähdemaininta ja arvio siitä, kauanko kylä on ollut olemassa ennen mainintaa, esim. ottaen huomioon lähistön rautakautiset muinaisjäännökset sekä alueen yleinen asutushistoria), koko (talojen lukumäärä vanhimmissa maakirjoissa) ja osittain tai kokonaan tapahtuneen autoitumisen tai ulosmuuttamisen ajankohta sekä autoitumisen jälkeinen maankäyttö pääpiirteissään. Kylätontin tutkimuksellista merkitystä korostavia seikkoja ovat korkea ikä, kylän suuri koko, varhainen autoituminen kokonaan tai osittain sekä kohteen pieni tuhoutumisaste. Myös pitkä asutusjatkuvuus (esimerkiksi rautakauden lopulta 1800-luvulle) on kiinnostava seikka, mikäli on oletettavissa, etteivät nuorempi rakentaminen ja maankäyttö ole pahasti tu-

honneet vanhimpia kerrostumia. Lisäarvoa kylätontille tuo hyvin säilynyt kulttuurimaisema ja ympäristö, jonka kautta kylätontin suhde vanhoihin elinkeinoihin on edelleen hahmotettavissa.

Kiinteitä muinaisjäännöksiä ovat 1500-luvun maakirjoissa mainittujen kylien⁶ kokonaan tai osittain autoituneet tonttimaat sekä jo sitä ennen hävinneiden kylien ja talojen paikat. Ikäraja tulee kuitenkin suhteuttaa seudun yleiseen asutushistoriaan; esimerkiksi Savossa sekä Itä- ja Pohjois-Suomessa voidaan myös tätä nuoremmat talonpaikat nähdä tutkimuksellisesti merkittävinä. Käytännön kenttätöissä on käynyt ilmi, että edelleen rakennetullakin kylätontilla voi joskus olla jäljellä hyvin säilyneitä, jopa rautakautisia kulttuurikerroksia rakennusten välissä ja alla sekä teiden vierustoilla. Näin ollen muinaisjäännösalueiksi voidaan rajata autoituneiden tonttien ohella myös edelleen asutut kylätontit siinä tapauksessa, että paikalla

6 Ks. esim. Jutikkala, Eino 1973: Suomen asutus 1560-luvulla, kyläluettelot ja kartasto sekä Suomen asutuksen yleisluettelo SAY.

sijaitsee pääasiassa kevyesti perustettua pientaloasutusta, tontilla tiedetään olleen 1500-luvulla useita taloja⁷ ja on oletettavaa, että paikalla on voinut säilyä asutusjäännöksiä keskiajalta tai jopa sitä vanhemmalta ajalta. Edelleen asuttuun kylätonttiin voidaan suhtautua muinaisjäännöksenä myös siinä tapauksessa, että sitä on kohtaamassa merkitävä tai totaalinen maankäytön muutos. Tällöin tulee arvioida, edellyttääkö hankkeen toteuttaminen arkeologisia tutkimuksia.

Muinaisjäännösalueen rajauksen perusteena ovat käytettävissä oleva vanhin karttamateriaali (1600–1800-luku), maastohavainnot ja topografia sekä mahdollisuuksien mukaan koekuopittamalla tai kairaamalla saadut havainnot kulttuurikerroksesta. Rajauksen tulee olla laajuudeltaan kohtuullinen ja hyvin perusteltu.

Talonpaikkoja, jotka ovat syntyneet 1700-luvun puolivälin jälkeen esimerkiksi isojaon jälkeen tapahtuneen ulosmuuton seurauksena, ei pääsääntöisesti pidetä kiinteinä muinaisjäännöksinä. Ne rinnastuvat suojelukohteina samanikäisiin torppiin (ks. maaseudun asutushistorialliset muinaisjäännökset – torpat). Nuori autoitunut talonpaikka voidaan luokitella muinaisjäännökseksi siinä tapauksessa, että siihen on erityisiä perusteita, ja kohteen on tällöin oltava kokonaisuutena hyvin säilynyt ja edustava.

Myös nykyisin viljelyksessä oleva kylätontti tai talon paikka voidaan katsoa kiinteäksi muinaisjäännökseksi, mikäli voidaan olettaa, että muokkauskerroksen alla on voinut säilyä kiinteitä rakenteita. Vallitseva maankäyttö eli viljely voi kuitenkin jatkua kohteessa. Ne historialliset kylätontit tai tonttimaiden osat, jotka ovat selvästi tuhoutuneet (paikalla on eritasoliittymä, kerrostaloja, moderni pientaloalue, voimakkaasti muokattu pihapiiri, soranottoalue tms.), eivät ole kiinteitä muinaisjäännöksiä. Kohde ei ole luokiteltavissa kiinteäksi muinaisjäännökseksi myöskään siinä tapauksessa, että historialliseen karttaan on merkitty talo, mutta maastossa ei ole havaittavissa mitään asuinpaikkaan viittaavia konkreettisia merkkejä maan pinnalla eikä pinnan alla.

Kylätonttien suojelu on varsin haasteellista, sillä kohteita on tuhansia, useat niistä ovat melko laajoja ja suurin osa kylänteistä on ainakin osittain edelleen tavalla tai toisella käytössä, jolloin niihin kohdistuu jatkuvasti ra-

⁷ Jos kylätontilla on ollut aiemmin vain yksi talo ja paikka on edelleen rakennettu, ei arkeologisesti relevantteja jäännöksiä ole välttämättä säilynyt. On kuitenkin otettava huomioon sekin mahdollisuus, että kylässä on ollut keskiajalla useita taloja, mutta niistä on autoitumisen seurauksena päätyntynyt 1500-luvun maakirjoihin vain yksi.

kennushankkeita (omakotirakentamista, vesihuoltotöitä jne.). Kylätonttien kaavamerkinnoissa voidaan tuoda esiin erilaisia suojelutavoitteita (sm, sm-2, /s). Kohteen suojeluarvon määrittely edellyttää inventoijalta lähteisiin ja maastotarkasteluun pohjautuvaa selkeää arviota kohteen säilyneisyydestä ja arkeologisesta tutkimuspotentiaalista. Arvio esitetään kohdekuvauksessa. Museovirasto on laatinut erillisen ohjeen kylätonttien rajaamisesta, luokittelusta ja nimeämisestä.

Maakunta	Kyliä ja yksinäistaloja	Kuninkaan-kartanoita	Sätäreitä
Varsinais-Suomi	2183	12	106 (56)
Ahvenanmaa	229	3	2 (2)
Satakunta	1017	4	11 (8)
Häme	1150	6	15 (10)
Länsi-Uusimaa	751	4	26 (11)
Itä-Uusimaa	280	3	52 (15)
Karjala	734	8	21 (2)
Savo	687	8	–
Pohjanmaa	484	2	–
Yhteensä	7515	50	233 (104)

Suomen asutus 1560-luvulla (sulussa olevat säterit muodostavat eri kylän). Lähde: Jutikkala 1973b.

Pappilat

Historia: Pappila oli papinviran hoitajan palkkatila, jonka raivaaminen, rakentaminen ja varustaminen kuuluivat seurakunnan talonpojille. Pappila sijaitsi yleensä kirkon välittömässä läheisyydessä tai enintään puolen kilometrin päässä siitä. Sisämaassa matka saattoi olla pitempikin, mutta kirkolle oli silloin oltava hyvä vesiyhteys. Uudella ajalla pappilat olivat omavaraisia suuria maanviljelystiloja, joita viljelivät torpparit ja päivätyöläiset. Ne toimivat eräänlaisina mallitiloina alueellaan ja toivat mm. puutarhaviiljelyn alkeet talonpoikien tietoon.

Kuvaus: Keskiaikaiset pappilat vastasivat rakennuskannaltaan ja materiaaliselta kulttuuriltaan oletettavasti vaurasta talonpoikaistaloa. Uudella ajalla annettiin pappiloiden rakennuskannasta tarkat säännöt. Päärakennuksen tuli olla edustava ja ajanmukainen. Pappilat oli 1700-luvulla rakennettava uuden karoliinisen kaavan mukaan, symmetriaan ja järjestykseen pyrkien. Pappiloihin kuului kuten kartanoihin mieppiha, hiukan etämmälle sijoitettu talouspiha, ryytima ja puutarha. Toteutus vaihteli riippuen mm. maastosta ja olemas-

Alatornion pappila 1890-luvulla. Kuvassa näkyvät rakennukset vastaavat lukumääräisesti vuoden 1832 inventarioluetteloa. Kuva Tornionlaakson maakuntamuseo, kuvaaja tuntematon.

sa olevasta rakennuskannasta. Rakennuksia saattoi olla parisenkymmentä. Pappiloiden paikat ovat yleensä erittäin pitkäikäisiä, minkä vuoksi entisten rakennusten jäännökset sijaitsevat pääasiassa nykyisten pappiloiden pihapiireissä.

Keskiaikaisten ja 1500–1600-lukujen pappiloiden, etenkin niiden päärakennusten jäännökset ovat tutkimuksellisesti merkittäviä muinaisjäännöksiä, tosin pappilan uudemmat rakennukset sijaitsevat yleensä samassa pihapiirissä ja niiden rakentaminen ja käyttö ovat voineet tuhota vanhempia kerrostumia.

Suojelu: Autioituneet vanhojen pappiloiden paikat ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä, samoin edelleen käytössä olevien pappiloiden pihapiirissä sijaitsevat vanhat rakennusjäännökset. Edelleen asuttujen vanhojen pappiloiden kohdalla muinaisjäännösnäkökulma on huomioitava erilaisten korjaus- ja kaivutöiden sekä täydennysrakentamisen yhteydessä, mikä tulee ottaa huomioon mm. kaava-merkinnöissä.

Piilopirtit

Historia: Varsinkin isonvihan (1713–1721) venäläismiehityksen aikaan liittyy tietoja ja tarinoita kasakoita metsiin paenneista ihmisistä, jotka piiloutuivat pelätessään henkensä, elikoidensa ja omaisuutensa puolesta sekä välttyäkseen väenotoilta eli joutumasta Venäjän armeijaan tai pakkotöihin suurtilallisten pelloille. Korpiin, saariin ja saloseuduille rakennettiin pieniä piilopirttejä,

jonne perhe, karja ja omaisuus vietiin turvaan. Myös kallioluolia kerrotaan käytetyn pakopaikkoina. Metsissä pitivät majaansa myös venäläisiä vastustavat sissit, jotka toimivat etenkin Savossa ja Kainuussa. Eniten miehityssotilaita oli Länsi-Suomessa ja siviiliväestöön kohdistuva raakuus suurinta Pohjanmaalla, jossa oli myös eniten pakosalle lähteneitä. Venäläissotilaat ryöstelivät ja polttivat kyliä sekä surmasivat ja vangitsivat talonpoikia – tosin isonvihan aikaisia väkivallantekoja on jo aikanaan liioiteltu, ja tarinat ovat myöhemmin saaneet legendaarisia piirteitä. Aikakauteen liittyy myös runsaasti tarinoita metsiin ja järvien pohjaan kätkeytyistä aarteista.

Kuvaus: Piilopirttien sijoja ja pakopaikkoina käytettyjä luolia tunnetaan tarinoiden ja perimätiedon pohjalta. Lisäksi metsistä löytyy kiukaanpohjia yms. väliaikaisiin asumuksiin viittaavia jäännöksiä, joita on arveltu piilopirttien paikoiksi. Kysymyksessä voivat olla myös elinkeinon harjoittamiseen liittyvät tilapäisasumusten paikat. Kohteen osoittaminen nimenomaan piilopirtin paikaksi voi olla vaikeaa.

Suojelu: Piilopirttien jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Sotilasleirit

Ks. sotahistorialliset muinaisjäännökset

Säterit ja kartanot⁸

Historia: Maallinen rälssi sai syntynsä Alsnön herrainpäivillä vuonna 1280, kun Maunu Ladonlukko myönsi verovapauden ”kuninkaan miehille” ja niille talonpojille, jotka pystyivät ylläpitämään ratsumiehen. Vuodesta 1569 lähtien rälssioikeus katsottiin periytyväksi, eikä ratsupalvelusta enää edellytetty, jolloin rälssistä alkoi erottua ns. aateli. Rälssimiehen asuinkartanoa kutsuttiin säteriksi. Lisäksi hänelle kuului vaihteleva määrä talonpoikaistiloja, joiden verotuoton hän sai itselleen. Säterien joukossa oli

8 Käsitteiden säteri, rälssisäteri, kartano ja herraskartano käyttö on melko kirjavaa. (Rälssi)säterillä tarkoitetaan keskiaikaisperäistä aatelin asumakartanoa. Kartano on eräänlainen yleisnimi, jolla voidaan tarkoittaa aatelin asumakartanon lisäksi myös esimerkiksi aatelittoman perustamaa ruukinkartanoa, sotilasvirkataloa tai vaurasta yksinäistaloa, joka ei liity kylään.

Pohjan Gennäsin myöhäiskeskiaikaisesta kartanolinnasta on jäljellä holvattu kellarikerros, jonka päälle on myöhemmin rakennettu puinen päärakennus. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

Espoon Albergan kartanon 1700-luvun päärakennuksen paikalla on edelleen näkyvissä vuosisadan puolivälissä rakennetun monumentaalisen terassipuutarhan kivirakenteita. Kuva Päivi Maaranen, Museovirasto.

todellisia suurtiloja, mutta useimmat vastasivat kooltaan suuria tai tavanomaisia talonpoikaistiloja. Sätereille kuuluvia rälssitiloja viljeltiin joko palkkatyöväen tai vuokra-viljelijöiden eli lampuotien voimin.

Nyköpingin herrainpäivillä vuonna 1396 kiellettiin rälssiä rakentamasta linnoitettuja rakennuksia. Kielto kumottiin vuonna 1483, minkä jälkeen aatelisto rakennutti kivisiä päärakennuksia, joita kutsutaan kartanolinnoiksi. Niitä rakennettiin Suomeen parikymmentä, pääosa Varsinais-Suomeen ja läntiselle Uudellemaalle.

1600-luvun sotien seurauksena perustettiin lisäksi lahjoitusmaille satoja uusia sätereitä ja kreivi- ja vapaa-herrakuntia. Rautaruukkien yhteyteen syntyi 1600- ja 1700-luvuilla ns. ruukinkartanoita. 1700-luvulla, jolloin myös aatelittomilla kuten upseeristolla ja kruunun virkoja hoitavilla säätyläisillä oli oikeus hankkia rälssimaata, syntyi kartanoita myös sisämaahan.

Keskiaikaista perua olevia rälssisätereitä tai niiden paikkoja on maassamme noin 250. Ne keskittyvät lounais- ja etelärannikolle, Satakuntaan, Suuren rantatien varteen ja Hämeen linnan vaikutuspiiriin. Vuoden 1600 vaiheilla sätereitä oli noin 340 ja niihin kuuluvia rälssitiloja 2100. Enimmillään sätereitä oli 1670-luvulla noin 900, joista kuitenkin suuri osa peruutettiin 1680-luvulla isossa reduktiossa takaisin kruunulle tai muutettiin sotilasvirkataloiksi tai säteriratsutiloiksi, joiden oli verovapauden vastineeksi ylläpidettävä rakuunaa. Jäljelle jäi noin 250 rälssisätereitä ja saman verran ratsuvelvollisia sätereitä.

Kuvaus: Säterien rakennukset oli keskiajalla rakennettu puusta, eivätkä ne ehkä juurikaan eronneet suurista talonpoikaistaloista, joskin rakennuskantaa saattoi olla enemmän. Rakennusten keskinäisestä sijoittelusta ei ole juuri tietoa ennen 1600-lukua, mutta todennäköisesti ne oli ryhmitelty miespihan ympärille, ja talouskeskus sijaitsi hieman etäämmällä.

Säterin sijoituspaikkaan vaikuttivat kulkuyhteydet (vesi- ja maareitit) sekä mahdollisuus vesivoiman käyttöön (myllyt, sahat). Säteriin sulautettiin yleensä läheisiä kyliä, joiden tonttimaat autioituivat. Keskiaikaisen säterin rakennukset sijaitsivat usein vaikeapääsyisellä paikalla, esimerkiksi luontaisen tai ihmisvoimin muokatun vesiesteen takana. Kartanonpaikkaan saattoi liittyä myös jonkinlaisia puolustusvarustuksia. Monella keskiajalla syntyneellä kartanolla oli maisemallinen yhteys pitäjän kirkkoon. Ennen 1500-luvun puoltaväliä autioituneet kartanonpaikat on vaikea paikallistaa lähdemateriaalin vähäisyyden vuoksi.

1500-luvulla rakennettujen kartanolinnojen kiviseen päärakennukseen liittyi joukko puisia sivu- ja talusrakennuksia umpipihojen ympärillä. Kartanolinnoista osa on edelleen käytössä rakennuksina, osa restauroituina raunioina ja osa enemmän tai vähemmän unohduksiin jääneenä. Niistä valtaosa on jonkin tasoisesti tutkittu ja mitattu, mutta osassa ei ole tehty minkäänlaisia arkeologisia tutkimuksia, eikä kaikkien lähteissä mainittujen kartanolinnojen paikkaa edes varmuudella tiedetä.

1600-luvulla vauraimpien kartanoiden päärakennusten pohjakaavoissa ja rakennusten sommittelussa alkoi näkyä pyrkimystä symmetrisyyteen. 1700-luvulla myös pienemmät kartanot, pappilat ja virkatalot rakennettiin yleensä umpipihaa avoimemman barokkikaavan mukaan, eli päärakennusta reunusti symmetrisesti kaksi samalaista siipirakennusta. Miespihan lisäksi kartanoon kuului talouspiha, jonka ympärille oli ryhmitelty sivu- ja talusrakennuksia ja kellareita, sekä puutarha- ja puistorakenteita. Symmetrisiä pihoja saattoi olla useampiakin. Pyrkimys symmetriaan murtui 1800-luvun alussa, jolloin vapaasti sommitellut englantilaiset puistot tulivat muotiin. Kartanoiden puistoja on jonkin verran tutkittu kaivauksin, joiden tavoitteena on yleensä ollut saada puiston ennallistamiseen tarvittavaa tietoa.

Rakentaminen ja maankäyttö voi olla kartanoissa massiivista verrattuna esimerkiksi kyliin. Niihin liittyi vallan ja vaurauden manifestoiminen kunnioitusta herättävillä rakennuksilla, monumentaalisilla puistorakennelmilla ja vaikuttavilla maisemanäkymillä. Suuressa osassa kartanoita on pihapiirin ja puiston maastonmuotoja muokattu varsinkin 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa voimakkaasti täytemaaterasseilla, minkä vuoksi paikan alkuperäisen topografian hahmottaminen voi olla hankalaa. Mahdollisten keskiaikaisten jäännösten toteaminen edellyttäisi monessa tapauksessa koneellista kaivaustutkimusta. Monissa kartanoissa on erittäin pitkä asutusjatkuvuus, ja päärakennus on saattanut sijaita jokseenkin samalla paikalla vuosisatoja, minkä vuoksi vanhimmissa rakennusvaiheista on ehkä säilynyt vain katkelmallisia jäännöksiä.

Suojelu: Kartanot olivat aineellisen ja henkisen kulttuurin edelläkävijöitä maaseudulla, ja niillä voi tämän vuoksi nähdä erityistä merkitystä paikallisina symboleina ja monumentteina. Niihin liittyvät kivi- ja puurakennusten jäännökset, esinelöydöt ja luonnontieteellinen tutkimusmateriaali voivat olla tutkimuksellisesti erittäin monipuolisia ja kertoa mm. erilaisten uutuuksien leviämisestä ja omaksumisesta maassamme. Arkeologinen aineisto voi olla myös kansainvälisellä tasolla kiinnostavaa johtuen aateliston maantieteellisesti laajoista sosiaalisista verkostoista. Tutkimuksellisesti erityisen tärkeitä ovat keskiaikaisten säterien paikat sekä 1500-luvun kiviset kartanolinnat kellareineen sekä niihin liittyvien puurakennusten jäännökset kulttuurikerroksineen. Nuoremmat säterit ja kartanot ovat arkeologisina tutkimuskohteina yleensä verrattavissa lähinnä vauraisiin talonpoikaistaloihin tai pappiloihin.

Autioituneet säterin- ja kartanonpaikat ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Edelleen rakennetuista kartanopai-

koista ovat erityisasemassa keskiaikaisperäiset säterit sekä kiviset kartanolinnat kellareineen ja pihapiireineen. Niissä muinaisjäännösnäkökulma on huomioitava erilaisten korjaus- ja kaivutöiden yhteydessä, mikä tulee ottaa huomioon kaavamerkinnöissä. Suojelu on joissakin tapauksissa syytä ulottaa myös kartanopuistojen ja -puutarhojen säilyneisiin vanhoihin (1500–1800-luku) maa- ja kivirakenteisiin. Kartanoiden omistuksessa olleisiin lampuotitiloihin suhtaudutaan muinaisjäännösinä samalla tavoin kuin muihinkin talonpoikaistaloihin (ks. kylätontit ja yksinäistalot).

Tilapäisasumukset

Ks. elinkeinohistorialliset muinaisjäännökset

Torpat

Historia: Torpparilaitos syntyi keskiajalla kartanoiden yhteyteen. Vielä 1600-luvulla ilmiö liittyi erityisesti kartanoiden lisääntyneeseen työvoimatarpeeseen. Torppari vuokrasi maa-alueen viljelyä varten ja maksoi vuokran lähinnä päivätöinä. Torppaan kuului maa-alueen lisäksi asuintupa, pieni navetta ja muut tarvittavat talusrakennukset. Vuodesta 1697 torppien perustaminen sallittiin rusthollien (ratsutilojen) tiluksilla. Torppien määrä oli suhteellisen vähäinen 1750-luvulle asti. Vuonna 1757 kaikki talonpoikaistalot saivat oikeuden perustaa niitä, minkä jälkeen niiden määrä kasvoi räjähdysmäisesti kymmenkertaistuen sadassa vuodessa (vuonna 1760 noin 6 200, vuonna 1860 lähes 62 000 torppaa).

Sotilas- ja rakuunatorpat olivat ruotusotamiesten ja heidän perheidensä käytössä olevia vaatimattomia asumuksia, joita oli 1700-luvulla oikeastaan jokaisessa kylässä. Mäkitupa oli puolestaan asuntotontiksi tarkoitettu vuokra-alue, joka oli liian pieni päätoimiseen maanviljelyyn. Mäkitupalaiset toimivat pääasiassa tilojen työvoimareservinä kiireisinä aikoina. Mäkitupien määrä alkoi varsinaisesti kasvaa vasta 1800-luvun puolenvälin jälkeen.

Valtion metsähallinnosta tuli 1800-luvun jälkipuoliskolla tärkeä toimija kruunun metsämaiden asuttamisessa. Vanhaa valtion mailla olevaa asutusta ryhdyttiin virallistamaan 1860-luvulla kruununmetsätorppasopimuksilla, mikä mullisti ikivanhat maankäyttötavat ja tapaoikeudet. Metsähallinto alkoi kontrolloida tarkkaan kaskeamista, tervanpoltoa ja metsissä laiduntamista. Kruununmetsätorpparit olivat vuokraviljelijöitä, jotka maksoivat valtiolle veroa. Elantonsa he saivat pääasiassa kaskiviljelystä

ja metsätöistä sekä metsästyksestä, kalastuksesta, pieni-
muotoisesta peltoviljelystä ja karjataloudesta.

Vuonna 1918 astui voimaan torpparilaki, joka oikeuti yksityismaiden torpparit, lampuodit ja mäkitupalaiset lunastamaan halutessaan tilansa itselleen. Laki ulotettiin 1920-luvulla koskemaan myös pappiloiden torppareita, valtion virkatalojen ja metsämaiden vuokra-alueita sekä kalastajatorppia. Torppariasutuksella oli Suomessa valtava merkitys takamaiden, harvaanasuttujen seutujen ja saariston asuttamisessa, ”liikaväestön” sijoittamisessa ja viljelysmaan raivauksessa. Valtaosa 1800-luvun torppa-
paikoista on edelleen rakennettuja.

Kuvaus: Kartanoiden torpat sijaitsivat yleensä viljelyaukoiden reunoilla, talonpoikaistalojen taas metsissä (uudisraivaus) ja sotilastorpat kylätonteilla, kylään vievän tien varressa tai joen rannassa. Mäkituvat sijaitsivat yleensä kylätontin läheisillä mäillä. Myös monelle aikaisemmin autioituneelle kylätontille on rakennettu myöhemmin torppa.

Torppien rakennukset olivat varsin vaatimattomia tupa. Torppien paikat poikkeavat usein ympäristöstä kasvillisuudeltaan (marja- ja syreenipensaita, koriste- ja hyötykasveja ym.). Löydettävissä on usein yksi tai useampi heinittynyt kivijalka ja uuninraunio, joskus myös maakellari ja kaivo. Piha-alueen ympäristössä voi olla kiviaitojen, viljelysten ja kulkuteiden jäännöksiä.

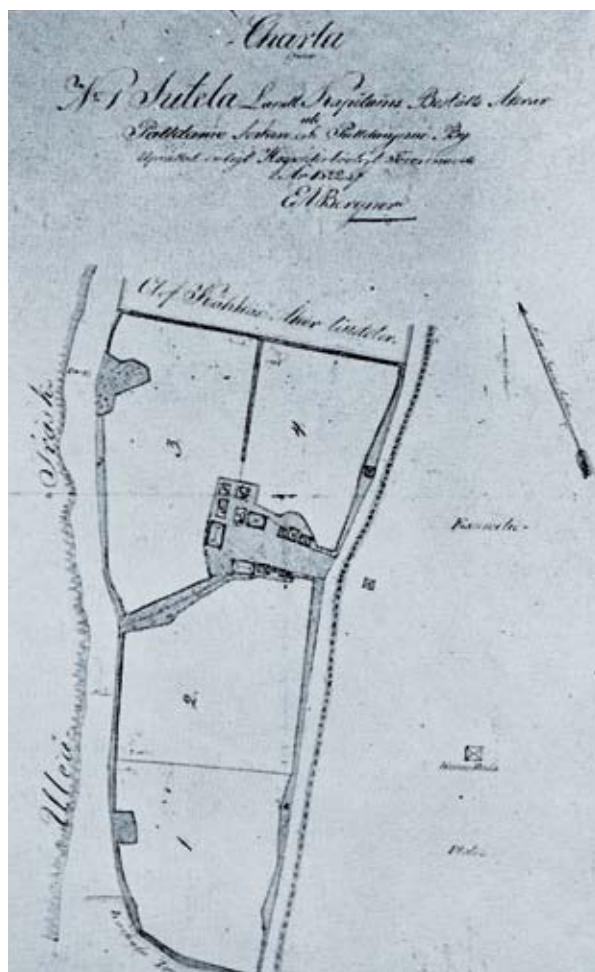
Torppien vanhaa rakennuskantaa on jonkin verran säilynyt 1800-luvulta, mutta autioituneita torppa-
koja ei ole toistaiseksi tutkittu kaivauksin. Niissä ei välttämättä saataisi rakennuksista olennaista uutta tietoa, mutta kylläkin torppareiden materiaalisesta kulttuurista ja elämäntavasta. Alueelliset erot torppien merkityksessä osana asutus- ja elinkeinohistoriaa voivat olla huomattavia, ja perusinventointitiedon puuttuessa niiden arvottaminen on vaikeaa. Esimerkiksi kalastajatorpilla voi olla jollain alueella keskimääräistä suurempi suhteellinen merkitys osana alueen asutushistoriaa. Tutkimuksellisesti merkittävimpiä ovat 1700-luvun puoliväliä vanhempien torppien paikat.

Suojelu: Autioituneet 1750-lukua vanhemmat torppapaikat ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Tätä nuorempi autioitunut torppapaikka voidaan luokitella muinaisjäännökseksi, mikäli siihen on erityisiä perusteita, ja kohteen on tällöin oltava kokonaisuutena hyvin säilynyt ja edustava. Muut torppapaikat huomioidaan inventoinneissa lähinnä kursorisesti maisema- ja asutusrakenteen osana (karttaesitys).

Virkatalot

Historia: Kruunun virkatalot eli kruununpuustellit liittyvät 1680-luvulla vahvistettuun ruotujakolaitokseen. Virkatalo oli tila, joka oli luovutettu asuinpaikaksi kruunun viranhaltijalle. Tilan tuotto oli osa virkamiehen palkkaa. Tilaa viljeli yleensä lampuoti. Sotilasvirkatalot oli tarkoitettu etupäässä upseerin ja aliupseerin vakansseille, siviilivirkatalot muille valtion virassa palveleville. Asumispakon tarkoituksena oli sitoa päällystyö tietyille paikkakunnalle ohjaamaan ja valvomaan miehistön ja talonpoikaisväestön jokapäiväistä elämää. Monet kartanot määrättiin isossa reduktiossa upseerien virkataloiksi.

Ratsutila eli rustholli oli ruotujakolaitoksen myötä käyttöön tullut uusi maatilatyyppe. Suurimmat talot määrättiin pysyviksi ratsutiloiksi, joiden velvollisuus oli maaveron huojennusta vastaan varustaa armeijaan ratsumies aseineen ja hevosineen. Ruotujakolaitos ja virkatalojärjestelmä lakkautettiin vuonna 1810.

Paltamon Sutelan kapteeninvirkatalon tontti- ja kotiviljelyskartta vuodelta 1822. Lähde Claudelin, H. V. 1938: Sutela, kappale Kainuun kansan historiaa.

Sutelan virkatalon päärakennus. Kuva O. Niemi, Museoviraston kuva-arkisto.

Kuvaus: Kruunun viranhaltijoiden säädyn ja aseman mukainen asumistaso määriteltiin mallipiirustuksilla. Niissä annettiin ohjeet mm. päärakennuksen pohjakaavasta, rakennusmateriaaleista ja väryksestä sekä pihajärjestelyistä talousrakennuksineen. Upseerien virkatalot olivat pappiloiden tapaan arkkitehtonisesti edustavia ja uuden aikaisia rakennuksia, mutta aliupseerien ja armeijan käsityöläisten puustellit olivat varsin vaatimattomia, usein pelkkiä matalia tupia.

Suojelu: Autioituneet virkatalojen paikat ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Edelleen asuttujen vanhojen virkatalojen kohdalla muinaisjäännösnäkökulma on huomioitava erilaisten korjaus- ja kaivutöiden sekä täydennysrakentamisen yhteydessä, mikä tulee ottaa huomioon mm. kaavamerkinnöissä.

Asutushistoriallisia muinaisjäännöksiä koskevaa kirjallisuutta

- Adel, Vadim 2008: ”Tyrväänkylän keskiaikaa etsimässä”. Pirkanmaan alta, arkeologisia tutkimuksia 9. Pirkanmaan maakuntamuseo. Tampere.
- Alanen, Timo & Kepsu, Saulo: Kuninkaan kartasto Suomesta 1776–1805. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 505. Tampere 1989.
- Cserhalmi, Niklas 1998. Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap. Bygd och natur, årgång 78, Nr 6, 1997.
- Haggrén, Georg 2005: ”Kylä- ja kartanotontit asutushistoriallisina muinaisjäännöksinä”. SKAS 2/2005. Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Jutikkala, Eino 1932: Läntisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimeisenä aikana I–II. Historiallisia tutkimuksia XV:1. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki.
- Jutikkala, Eino et al. (toim.) 1973a: Suomen asutus 1560-luvulla. Kartasto. Suomen Historiallinen Seura. Käsikirjoja 7.
- Jutikkala, Eino et al. (toim.) 1973b: Suomen asutus 1560-luvulla. Kyläluettelot. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja N:o 4.
- Jutikkala, Eino ja Nikander, Gabriel (toim.) 1939–1945: Suomen kartanot ja suurtilat, osat 1–3. Helsinki.
- Kepsu, Saulo 2004: ”Hävinneen asutuksen jäljillä”. SKAS 4/2004. Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Kepsu, Saulo 2005a: Uuteen maahan. Helsingin ja Vantaan vanha asutus ja nimistö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- Kepsu, Saulo 2005b: ”Vanhat kyläpaikat ja nimistö”. SKAS 2/2005. Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Kilpelä, Vesa 2006: ”Jälkiä jo varhain verotusta varten tehdyistä maanmittauksista”. Pirkanmaan alta 7. Tampereen museoiden julkaisuja 93.
- Kylä – keskiaikaa Itämeren rannalla. Espoon kaupunginmuseon tutkimuksia 10. Espoo 2008.
- Lehtinen, Leena 2005: Karttojen kertomaa. Vanhojen karttojen kautta maiseman historiaan. Ympäristöministeriö.
- Lindholm, Dan 1999: Espoon keskiaikainen asutus – Bosättningen i Esbo under medeltiden. Välähdyksiä keskiajasta – Glimtar ur medeltiden. Espoon kaupunginmuseon tutkimuksia 6 / Esbo Stadsmuseums forskningsserie 6. Espoo / Esbo.
- Lounatvuori, Irma 1996: Mallin mukaan maan tavalla. Mallipiirustukset ja sotilasvirkatalojen rakentaminen 1687–1810. Museovirasto.
- Lounatvuori, Irma 2001: ”Kartanot – kulttuurimaiseman säätyläiset” ja ”Pappilat – mallitilasta kokoussaliksi”. Lounatvuori, Irma & Putkonen, Lauri (toim.), Rakennusperintömme. Kulttuuriympäristön lukukirja. Ympäristöministeriö, Museovirasto ja Rakennustieto Oy. Helsinki.
- Mallat, Kaija (toim.) 2008: Kylä-Espoo. Espoon vanha asutusnimistö ja kylämaisema. Espoon kaupunki.
- Mökkönen, Teemu 2006: Historiallinen paikkatieto. Digitaalisen paikkatiedon tuottaminen historiallisista kartoista. Suomen ympäristö 34/2006. Ympäristöministeriö Helsinki.
- Niukkanen, Marianna (toim.) 1997: Perniö, kuninkaan ja kartanoiden pitäjä. Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja 15. Helsinki.
- Niukkanen, Marianna 1997: ”Al ting aer forgaengelich... Excavations at the Medieval Manor of Svidja 1996–1997”. Fennoscandia Archaeologica XV. Suomen arkeologinen seura.
- Rasila, Viljo & Jutikkala, Eino & Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.) 2003: Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 914. Helsinki.
- Rinne, Juhani 1914: Katsaus Varsinais-Suomen kartanolinnoihin.

- Rosendahl, Ulrika 2003: ”Från stenmur till skärva – den finska herrgårdsarkeologins utveckling under 1900-talet”. SKAS 2/2003. Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Saarenheimo, Juhani 1983: ”Isojaot ja isojaonjärjestelyt”. Maanmittaus Suomessa 1633–1983. SKAS 3/2008; keskiajan maaseutuarkeologian teemanumero. Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Suhonen, V.-P. 2008: ”Keskiaikaisia tonttimaita jäljittämässä”. SKAS 1/2008. Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Suhonen, V.-P. 2009: ”Keskiaikaisen Helsingin pitäjän kadonneet kylät”. Helsingin pitäjä 2009. Vantaa-seura – Vandasällskapet ry.
- Sutinen, Ulla 2006: ”Lilja, ruusu ja kirsikkapuu. Katsaus puutarha-arkeologiaan”. Immonen, Visa & Haimila, Miikka (toim.): Mustaa valkoisella. Ystäväkirja lehtori Kristiina Korkeakoski-Väisäselle. Turku.
- Voionmaa, Väinö 1911: Keskiajan kuninkaankartanot. Historiallinen arkisto XXII, II, 1911.
- Wahl, Hannu-Matti 1997: ”Torppa historiallisen arkeologian aineistona”. SKAS 371997.

Kosket ovat olleet monen elinkeinon perusta. Perttelin Juvankoski. Piirros M. von Wright, teoksesta Finland framställdt i teckningar 1845–1852.

3

ELINKEINOHISTORIALLISET MUINAISJÄÄNNÖKSET

”muinaisilta ajoilta peräisin olevat asumusten jäännökset sekä asuin- ja työpaikat, niin myös muodostumat, jotka ovat syntyneet sellaisten asumusten tai paikkojen käyttämisestä” (MML 2 § 5 mom.)

Yleistä

Talonpoikaiset elinkeinot voidaan jakaa pää- ja sivuelinkeinoin sekä esi- ja kotiteollisiin elinkeinoin. Pääelinkeinoja olivat maanviljely (pelto- ja kaskiviljely) sekä karjatalous, johon liittyi mm. niittyviljelyä. Elantoa täydennettiin metsästyksellä, kalastuksella ja erilaisella sesonkipyyntillä. Monet talonpoikaiset sivuelinkeinot liittyivät metsien hyödyntämiseen. Tavallista oli esimerkiksi raudanvalmistus suo- ja järvimalmista, rakennusmateriaalien kuten kalkin ja tiilien valmistus sekä puun jalostaminen tervaksi, hiileksi ja potaskaksi. Yksittäisiä elinkeinohistoriallisia muinaisjäännöksiä on maassamme kymmeniä tuhansia, ja niistä valtaosa sijaitsee metsissä. Metsätalous, lähinnä metsämaan koneellinen muokkaus onkin suurin niitä koskeva uhka. Varsinaisen valmistukseen liittyvän jäännöksen ympäristössä saattaa sijaita muita, esimerkiksi tilapäisasumiseen tai kulkemiseen liittyviä jäännöksiä. Ihmisen toiminnan seurauksena on saattanut syntyä myös erityisiä luontotyyppisiä, jolloin kulttuuri- ja luontoarvot muodostavat yhdessä erityisiä ympäristöarvoja.

Talonpojilla oli vanhastaan oikeus käyttää kylien yhteismetsiä. Kruunun ja yksityisen maanomistuksen väliset rajat täsmentyivät vasta 1700-luvun loppupuolella isonjaon myötä. Metsien käyttö lisääntyi 1800-luvulla väkiluvun kasvaessa, jolloin valtiolta huolestui valtion metsien huonosta tilasta, sillä valtion metsät nähtiin tärkeänä raaka-ainelähteenä laajenevalle sahateollisuudelle. Tämän seurauksena perustettiin valtion metsähallinto (nyk. Metsähallitus) vuonna 1859 ja talonpoikien ja torppareiden elinkeinotoimintaa kruunun metsissä alettiin tiukasti kontrolloida.

Talonpoikaiseen koti- ja muuhun pienimuotoiseen teollisuuteen liittyvä toiminta ei vaatinut perustamislus-

lia eikä sitä yleensä edes verotettu, minkä vuoksi se ei synnyttänyt arkistolähteitä. Tämän vuoksi itse fyysisten jäännösten merkitys on tutkimuksellisesti suhteellisen suuri. Toisaalta voidaan olettaa, että esimerkiksi hiilimiilut ovat keskenään varsin samankaltaisia, ja niiden arkeologinen tietopotentiali on sen vuoksi rajallinen. Monet talonpoikaiset sivuelinkeinot on dokumentoitu kansatieteellisesti varsin hyvin. Joissakin tapauksissa talonpoikaisena alkanut elinkeinotoiminta on laajentunut myöhemmin teolliseksi toiminnaksi. Näin on tapahtunut monesti mm. kalkin louhimiselle ja poltolle.

Käsityksemme elinkeinohistoriallisten muinaisjäännösten ajoituksesta, levinneisyydestä, tyypeistä ja lukumäärästä on valtakunnallisella tasolla hyvin puutteellinen. Elinkeinohistoriallisia muinaisjäännöksiä on inventoitu vain vähän ja satunnaisesti. Asian lähestyminen olisi aloitettava elinkeinoaloittain kartoittamalla ja keräämällä perustietoja kohteista sekä pyrkimällä ajoittamaan ja tyypittelemään ne. Yhteistyökumppaneina voisivat toimia mm. Metsähallitus sekä metsäkeskukset, joiden kanssa Museovirasto on yhteistyötä jo tehnytkin. Kohteiden arvottaminen voi tapahtua vain systemaattisesti kerätyn tiedon pohjalta.

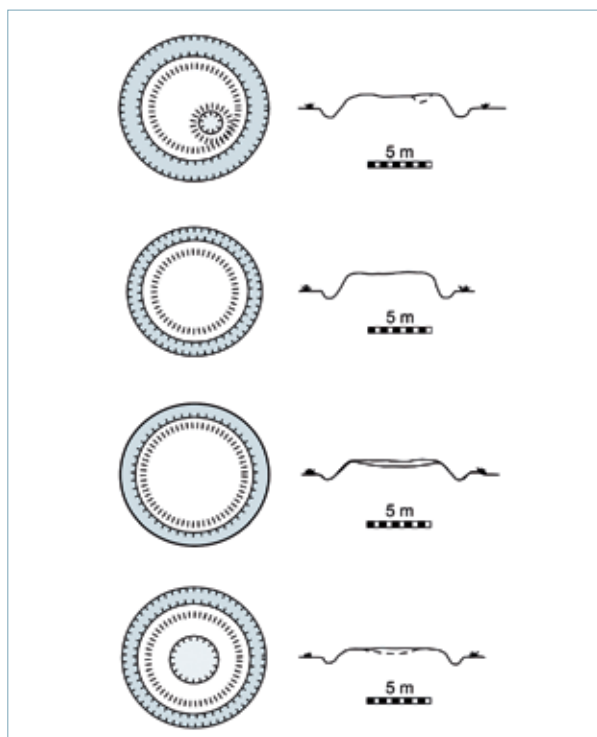
Hiilimiilut

Historia ja käyttö: Puuhiilen eli sypsin poltto oli yksi yleisimmistä talonpoikaisista sivuelinkeinoista 1600-luvulta aina 1900-luvulle. Hiiltä tarvittiin runsaasti erityisesti raudanvalmistuksessa, ja ruukeilla olikin sille lähes ehtymätön kysyntä.

Hiilenpoltto on dokumentoitu kansatieteellisesti. Parasta polttoaikaa olivat syksy ja talvi, jolloin maatilojen

työt antoivat tilaa hiilen valmistukselle ja puun kuljetus oli helpompaa. Poltto tapahtui miiluissa, jotka rakennettiin yleensä kuviin kangasmetsiin. Kaikkia puulatuja voitiin käyttää. Ns. lamamiilun pohjaksi kaivettiin kuoppa, jonka pohjalle miilupuut ladottiin keoksi. Yleisin tyyppi oli 1600-luvulla käyttöön tullut pystymiilu, jonka pohjaksi ei kaivettu kuoppaa vaan keskelle pystytettiin puupaalu, jota vasten keoksi ladotut, jopa kolmimetriset miilupuut nojasivat. Miilun sivuille maan rajaan tehtiin laudoista neljä ilmatorvea. Valmiiksi ladottu miilu peitettiin sammal- ja havukerroksella, minkä jälkeen miilu katettiin mullalla, hiekalla tai turpeella. Miilun syytetettiin päältä ja päällysaikko tukittiin turpeella.

Miilun palaminen kesti viidestä vuorokaudesta useisiin viikkoihin rakennelman koosta riippuen. Riittävästi palanut miilu tukahdutettiin turpeella. Jäähtynyt hauta avattiin ja hiilet lapioitiin tilapäisiin suojiin tai vietiin suoraan käyttökohteeseen. Pohjan tyhjennyttä saatettiin latoa uusi miilu. Samaa miilunpohjaa voitiin käyttää vuosikautia. Koska miiluja poltettiin pitkään, rakennettiin miilun lähetyville tarvittaessa asumuksia; kesäksi havumajoja ja talveksi miilusaunoja. Tehokkaammat hiiliuunit alkoivat syrjäyttää miilupolton 1800-luvun alkuvuosikymmeninä. Toisen maailmansodan aikaiset hiilimiilut ovat oma ryhmänsä, joka eroaa vanhoista talonpoikaisista miiluista. Uusista hiilimiiluista on olemassa rakennuspaita.

Virolahdella sijaitsevien hiilimiilujen pohjia ja profiileja. Mittauspiirros Teemu Mökkönen.

Kuvaus: Hiilimiilujen pohjia on jonkin verran dokumentoitu ja tutkittu kaivauksin mm. Tornion- ja Kymenlaaksossa. Lamamiilu erottuu maastossa (joskus pyyntikuopan tapaisena) pyöreänä tai suorakaiteenomaisena kuoppana, hiilihautana. Tyypillinen kuopan koko on noin 1,5 x 3 metriä ja syvyys kymmeniä senttejä. Lähistöllä on usein vesistö tai kosteikko, sillä miilun sammutukseen tarvittiin vettä.

Pystymiilujen pohjat erottuvat maastossa puolestaan matalina, noin puolen metrin korkuisina laakeina kumpuina, joita kiertää yhtenäinen tai katkonainen oja tai kuopparivi, jota on tarvittu ilmanotossa. Ympäröivät kaivannot selittyvät myös miilun peittämiseen tarvittun maan otolla. Kummun keskellä saattaa olla havaittavissa painauma ja sen kasvillisuus saattaa poiketa ympäristöstä. Lamamiilujen pohjia on yleensä ryhmissä ja suurimpien halkaisija voi olla jopa 30 metriä. Lähistöllä voi olla myös yöpymiseen käytetyn majan pohja. Tunnusomaista kaikille hiilimiiluille on pintaturpeen alla aina oleva selvä hiili- ja nokikerros.

Suojelu: Hiilimiilujen tyypeistä, ajoituksesta ja levinneisyydestä ei ole tehty erityisiä arkeologisia selvityksiä. Inventointien yhteydessä tulisi haudoista dokumentoida ainakin sijaintitieto (keskipiste) ja sen lisäksi miilun koko ja tyyppi (kuoppa vai kumpu) sekä oletettu ajoitus (esimerkiksi pitäjänhistorian tai pakallisten asukkaiden tietojen pohjalta). Miilun pohjalta voi ottaa radiohiiliajoitusnäytteen; tosin radiohiiliajoitusmenetelmä ei sovellu kovin nuorten kohteiden ajoittamiseen. Mikäli miilujen lukumäärä on niin suuri, ettei yksittäisten miilujen tietojen kirjaaminen ole inventoinnin puitteissa mahdollista, osoitetaan kartalta miilujen esiintymisalueet ja arvioidaan miilujen lukumäärä.

Vähintään noin sata vuotta vanhat (ohjeellinen ikäraja) hiilimiilujen pohjat ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä, tosin miilujen iän arvioiminen voi olla haasteellista. Miilun suojeluarvoa määriteltäessä tulee ottaa huomioon sen konteksti suhteessa elinkeinon historiaan laajemmalla alueella. Kaikkien hiilimiilujen suojeleminen ei ole käytännössä mahdollista tai välttämättä edes mielekäästä niiden suuren lukumäärän ja paikoittaisen suuren esiintymistiheyden vuoksi. Milloin miiluja on paljon samalla alueella, on yksittäisen miilun suojeluarvo nähtävä suhteellisen vähäisenä. Jos alueella sijaitsee hyvin paljon miiluja, voidaan niistä pyrkiä osoittamaan edustava otos, aluomainen kokonaisuus, joka suojellaan muinaismuistoalueena. Miilut on huomioitava metsänhoidossa siten, ettei niiden kohdalta muokata maata eikä niiden yli ajeta koneilla. Miilunpohjien ohella on huomioitava myös mahdolliset muut hiilenpoltoon liittyvät muinaisjään-

nökset kuten tilapäisasumusten jäännökset. Vanhat ja laajat hiilenpolttoalueet saattavat olla luontotyypiltään ympäröivästä metsästä poikkeavia, jolloin miilut ja kasvillisuus voivat yhdessä muodostaa kokonaisuuden, johon liittyy erityisiä suojeltavia ympäristöarvoja.

Kalastustukikohdat

Historia: Saaristossa ja järvien rannoilla sijaitsevat kalastajien kausiluonteisesti käyttämiä kalastustukikohtia, joissa saattoi olla mm. kalamajoja, kiukaallisia kalasaunoja, vajoja, aittoja, venevalkamia ja verkonkuivaustelineitä. Niitä on toisinaan merkitty historiallisiin karttoihin. Saaristosta tunnetaan sesonkikalastukseen liittyviä kalamajoja eli ns. tomtning-tyyppisiä, rantakivikkoon raivatun yöpymissuojia. Niiden tarkkaa ajoitusta ei tunneta, mutta oletettavasti niitä on ollut käytössä keskiajalta aina 1800-luvulle. Lapissa oli vähintään 1500-luvulta lähtien suomalaisen uudisasutuksen ja kaukonautinnan sesonkikalastukseen liittyviä kalakenttiä, joissa on sijainnut pieniä kalapirttejä vajoineen. Näyttävien edelleen säilynyt kalakenttä on Muonion Jerisjärven Keimiöniemi.

Kuvaus: Tomtning-tyyppinen kalamaja koostuu luontaiseen kivikkoon raivatusta alasta ja sitä kiertävästä suorakulmaisesta tai pyörityneestä kivivallista, joka liittyy usein pystysuoraan kallioseinämään. Majan katos on luultavasti ollut tehty esimerkiksi veneen airoista ja purjeesta. Yöpymissuojaan voi liittyä rantakivikkoon raivattu, rantaan nähden kohtisuorien kivivallien reunustama venevalkama, kivi-uuni, verkkojen kuivaustelineiden tukikiviä, jatulintarha tai kalliohakkauksia. Veden-

Tomtning-tyyppisen kalamajan jäännös Saarijärven kansallispuistossa. Kuva Tapani Tuovinen.

korkeuden rekonstruktiosta saattaa olla apua kohteiden ajoittamisessa.

Suojelu: Vähintään noin sata vuotta vanhat (ohjeellinen ikäraja) kalastustukikohtien jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Kalkkiuunit

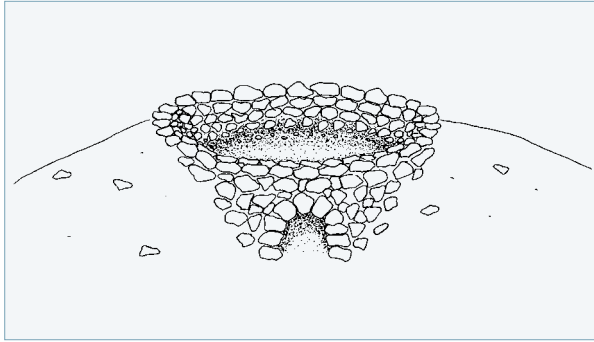
Historia ja käyttö: Kalkkipoltto oli keskiajalta 1800-luvun puoliväliin asti tärkeä talonpoikien sivuelinkeino kalkkikiven esiintymisalueilla. Kalkkikiveä esiintyy Suomessa koko maassa, mutta vain yksittäisinä ja hyvin paikallisina esiintyminä, joiden laatu ja käyttökelpoisuus vaihtelevat suuresti. Lounais-Suomen esiintymät ovat pääasiassa kalsiittikalkkikiveä, kun taas Itä- ja Pohjois-Suomesta tavataan rautapitoista dolomiittikalkkikiveä.

Kuumennettaessa kalkkikiveä (kalsiumkarbonaattia) yli 800 asteeseen kivi luovuttaa hiilidioksidia ja muuttuu sammuttamattomaksi kalkiksi, kalsiumoksidiksi. Tämä ”sammutetaan” lisäämällä joukkoon vettä, jolloin kalsiumoksidi muuttuu jauhemaiseksi tai mikäli vettä lisätään tarpeeksi, turpoo taikinamaiseksi massaksi ja kuumenee. Ilman kanssa reagoiessaan sammutettu kalkki muuttuu takaisin kalkkikiveksi. Poltettua kalkkia käytettiin moniin tarkoituksiin, mutta pääasiassa muurauslaastin ja myöhemmin sementin raaka-aineena. Teollisuudessa sitä on tarvittu metalli-, lasi- ja kemianaloilla.

Varhaisesta kansanomaisesta kalkkipoltosta on säilynyt kirjallisia tietoja 1300-luvulta lähtien. Vanhimmat lähteet käsittelevät polttoa lähinnä Paraisten ja Kemiön tienoilla ja muualla Lounais-Suomessa sekä Ahvenanmaalla. Polttoa lienee harjoitettu keskiajalla kirkkojen ja linnojen

Kalkkiuuni raivauksen jälkeen Vantaan Porvarinlahdella. Kuva VP Suhonen 2002, Museovirasto.

Rekonstruktiopiirros Vantaan Porvarinlahden tutkistusta kalkkiuunista. Piirros Riina Mäki, Museovirasto.

rakennustyömaiden yhteydessä, mutta monissa tapauksissa kalkki on jouduttu tuomaan kauempaa. Uudella maalla kalkinpolto yleistyi mm. Viaporin rakentamisen vaikutuksesta. Muita tärkeitä kysynnän kasvattajia olivat Helsingin ja Turun uudelleenrakentaminen 1800-luvun alkupuolen suurpalojen jälkeen. Ensimmäinen jatkuva polttoinen kalkkiuuni oli Saksassa vuonna 1850 patentoitu kuilu-uuni. Vasta tämän jälkeen kalkinpolto muuttui teolliseksi toiminnaksi. Kansanomaisen kalkinpolto perinteisissä maauuneissa jatkui paikallisena ilmiönä joillakin alueilla, mm. Vimpelissä aina 1900-luvun puoliväliin asti.

1800-luvun puoliväliin asti poltto tapahtui kokonaan erilaisissa maauuneissa, jotka olivat kertapoltoisia ja käytännössä myös kertakäyttöisiä. Yksinkertaisimmillaan poltto tapahtui kalkkimiihussa, kuopassa, johon ladottiin polttopuut ja murskatut kivenkappaleet. Kehittyneempi versio tästä oli maauuni, jossa rinteeseen kaivettua kuoppaa paranneltiin kivetyin seinämin ja maanpäällisin rakentein. Maauunin pohjalla oli yksinkertainen holvattu tulipesä, jonka aukko sijaitsi uunin pohjalla etuseinässä maan rajassa. Uunin yläosa täytettiin kivenkappaleilla ja peitettiin soralla ja savella. Yhden uunillisen poltto kesti muutamasta päivästä jopa kuukauteen, joten puutavaraa kului paljon ja polttoa oli jatkuvasti valvottava. Kun kivet olivat palaneet ja jäähtyneet, uuni purettiin.

Palaneeseen kiviainekseen, ns. sammuttamattomaan kalkkiin, lisättiin vettä, jolloin syntyi kova kuumuus. Massaa sekoitettiin, kunnes siitä tuli kalkkivelliä, minkä jälkeen astia peitettiin, jotta sammuminen tapahtuisi hitaasti eikä kalkki kovettuisi. Velliä piti sammuttaa vähintään kaksi viikkoa, mutta jopa muutaman vuoden säilytys esimerkiksi maahan kaivetussa kalkkihaudassa vain paransi kalkin laatua. Sammunut kalkkivelli pakattiin tynnyreihin ja vietiin kalkkilatoon. Kalkista saatiin muurauslaastia sekoittamalla siihen hiekkaa ja vettä.

Kuvaus: Kalkkiuunit rakennettiin kalkkilouhosten välittömään läheisyyteen. Uunit sijaitsivat usein rinteessä ja nä-

kyvät maastossa pohjakaavaltaan pyöreinä tai hevosenkengänmuotoisina, maavallin ympäröiminä syvinä kuoppina. Monia uuneja on käytetty myöhemmin jätekuoppina. Uunin seinämät ovat yleensä sisäpuolelta kivillä vuoratut. Uunin halkaisija on yleensä muutamista metreistä noin kymmeneen metriin. Uunin pohjalla ja lähiympäristössä on palaneiden ja palamattomien kalkkikivien kappaleita. Varhaisen kalkinpolton jäännöksiä ei ole maassamme kattavasti inventoitu, mutta osa vanhoista uuneista ja louhosista lienee tuhoutunut louhostoiminnan jatkuvasti laajennuttua ja muututtua mahdollisesti jossakin vaiheessa teolliseksi. Louhosten ja uunien lähistöllä on voinut sijaita myös kalkkilatoja ja työntekijöiden asumuksia.

Suojelu: Kansanomaisen kalkinpolton jäännökset kuten kalkkiuunit ja vanhat louhokset sekä tuotantoprosessiin liittyvien rakennusten kuten tilapäisasumusten pohjat ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Kalkkiuunin tai esimerkiksi kirkon tai linnan lähiympäristössä saatetaan kaivutöissä törmätä maahan kaivettuun vanhaan kalkkihautaan.

Kaskiviljelyn jäännökset

Historia ja käyttö: Kaskiviljelymenetelmä tunnettiin jo esihistoriallisella ajalla. Polttoa harjoitettiin kylien lähistöllä rintapeltojen reuna-alueilla, takamailla sekä kaukokasikina, jotka saattoivat sijaita erämaassa hyvinkin etäällä varsinaisesta asuinpaikasta. Kaskeamisella oli tärkeä osa erityisesti Savon asuttamisessa myöhäiskeskiajalla. Ruotsin hallinto alkoi suhtautua karsaasti kaskeamiseen jo 1600-luvun lopussa, sillä puuta tarvittiin runsaasti ruukkiteollisuuden hiilitarpeiksi, sahatavaraksi ja tervanpolttoon. Elinkeinosta luovuttiin pääasiassa 1800-luvun kuluessa, mutta Savossa lopullisesti vasta 1900-luvun puolivälissä. Viimeisimpänä käytössä olleet kaskimaat erottaa paikalla kasvavasta komeasta koivikosta.

Kaskeamisessa käytettiin useita eri menetelmiä, joille oli yhteistä viljeltäväksi aiottu maalla kasvavien puiden kaataminen ja polttaminen. Kaskiviljely jaotellaan poltettavan puuston perusteella kahteen pääryhmään: kuusikoiden huuhtakaskiviljelyyn (ruis) sekä lehtimetsä- eli kiertokaskiviljelyyn, joka on vanhempi menetelmä ja jota harjoitettiin yleensä kylän peltoaukeiden lähimetsissä. Lisäksi vaara-Karjalassa oli käytössä männikölle sovellettu pykälikkömenetelmä. Polttoa valmisteltiin 1–2 vuotta etukäteen kuivattamalla puita. Viljely tapahtui poltossa muodostuneessa tuhkerokrossa. Kaskettu maa kuokittiin, kynnettiin ja karhittiin. Viljelykasveja olivat ohra, ruis, kaura, nauris, pellava ja tattari. Kasvit kuluttivat

maaperän ravinteet nopeasti, joten viljeltävää paikkaa piti vaihtaa usein. Viljelyn jälkeen (kierto)kaski jäi muutamaksi vuodeksi niitettäväksi ahoksi, sen jälkeen metsälaitumeksi ja noin 20–30 vuoden jälkeen kasvupaikan hyvydestä riippuen kaadettiin metsä uudelleen kaskeksi.

Viljeltävältä alalta kerättiin kivet kasoihin yleensä suuren maakiven ympärille. Kaskialaa saattoi kiertää kiviaita tai puinen pisteaita, joka piti eläimet poissa vainiolta. Nauriskuopissa säilytettiin nauriita ja muita juureksia yli talvikauden. Kyseessä saattoi olla pelkkä maakuoppa, mutta joskus se vuorattiin laudoilla. Kuoppa peitettiin lautakannella, jonka päälle kasattiin olkia, havuja tai maata eristeeksi. Myös ruis saatettiin säilyttää jyvinä tai kuhilaina kaskimaalle tehdyssä, tuohilla vuoratussa aumassa talven tuloon asti, jolloin sato kuljetettiin reellä kotiin. Kaukokaskilla saattoi myös olla erillisiä riisiä.

Kuvaus: Kaskeamista tulee pyrkiä hahmottamaan prosessina, jonka toiminnot ovat synnyttäneet erilaisia jäännöksiä. Erityisesti kiertokaskialueita on saatettu hyödyntää hyvin pitkiä aikoja, ja ne saattavat sisältää arkeologista aineistoa esihistorialliselta ajalta 1800–1900-luvuille. Viljelyyn liittyvä hiilensekainen maannos saattaa olla erotettavissa. Tyypillisiä kaskialueiden rakenteita ovat erikokoiset röykkiöt, jotka voivat olla taidokkaasti ladottuja. Ne ovat yleensä sammaloituneita ja ladottu pelkästään kivistä, joskus maakivien ympärille tai päälle. Muodoltaan röykkiöt ovat yleensä pyöreähköjä, mutta myös muita muotoja esiintyy. Osa kivistä saatettiin sijoittaa reunustamaan viljeltävää alaa joko kiviaitana tai epämääräisempänä kivimuodostelmana, jonka päällä on todennäköisesti ollut puinen aita. Kiviä on kerätty myös luontaisiin painaumiin ”salaojituksiksi”. Maaperä viljelyröykkiöiden välisellä alueella saattaa olla huomattavan tasainen ja kivetön, mikä kertoo maanmuokkauksesta. Kaskimaita on merkitty mm. kylien isojakokarttoihin.

Maakiven ympärille koottu sammaloitunut kaskiröykkiö Lempäälän Toritussa. Kuva Jouni Taivainen, Museovirasto.

Toinen kaskialueisiin liittyvä tyypillinen rakenne ovat erilaiset kuopat. Pitkänomaiset hautamaiset painanteet lienevät nauriskuoppia. Ne sijaitsevat yleensä ryhmissä loivassa hiekkarinteessä, johon ne on kaivettu poikittain korkeuskäyriin nähden. Ne muistuttavat erehdyttävästi ruumishautoja, ja niitä tunnetaankin ”ryssänhautoina”. Myös pyöreämuotoisia, matalan vallin reunustamia kuoppia esiintyy. Kasvijäännösten tutkimus voi antaa viitteitä kuoppien käyttötarkoituksesta. Kaskimaalla voi olla myös tilapäisasumusten, kellarien ja riisien jäännöksiä sekä merkkejä potaskanvalmistusta varten poltetusta koivuroviosta.

Suojelu: Kaskiröykkiöt ja -röykkiöalueet kiviaitoineen, erilaisine säilytyskuoppineen ja muine jäännöksineen ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Kaskiröykkiöiden ympäristö on nykyään yleensä metsittynyt. Kaskeamisen jäännökset on huomioitava metsänhoidossa siten, ettei niiden kohdalta muokata maata eikä niiden yli ajeta koneilla. Vanhat kaskimaat ovat usein luontotyypiltään ympäröivästä metsästä poikkeavia, jolloin kaskeamisen jäännökset ja kasvillisuus voivat yhdessä muodostaa kokonaisuuden, johon liittyy erityisiä ympäristöarvoja.

Kiinteät kalastuslaitteet

Historia ja käyttö: Kalastukseen liittyviä kiinteitä rakenteita ovat erilaiset kalapadot eli tokeet, jotka koostuivat varsinaisesta pyydyksestä sekä kalat sinne johtavasta, veteen pystytetystä aidasta. Ne rakennettiin yleensä virtaavaan jokeen, ja niitä oli lukuisia eri tyyppisiä, joita on dokumentoitu kansatieteellisesti. Lisäksi jokiin rakennettiin telineitä ja lippoportaita siian lippoamista varten. Kiinteät liistekatiskat olivat puolestaan pääasiassa järvissä käytettyjä pyydyksiä.

Merikosken lohipato Oulujoessa kuvattuna ennen vuotta 1908. Kuva U. T. Sirelius, Museoviraston kuva-arkisto.

Kuvaus: Isoimmat lohivadot olivat suuria, lähes koko uoman poikki ulottuvia aitamaisia rakennelmia, joihin liittyi puurakenteiden lisäksi kivitäytteisiä hirsiarokkuja ja kivi-painoja, joita saattaa olla säilynyt rannoilla ja veden alla. Patoja on merkitty mm. Kymi- ja Kokemäenjokea kuvaaviin historiallisiin karttoihin. Liistekatiska rakennettiin yleensä lahden pohjukkaan puuliisteistä eli pälkeistä, joita sidottiin noin kolmen metrin mittaisiksi matoiksi koivuista tehdyillä vitsaksilla. Liisteet hakattiin veden pohjaan pystyyn ja sidottiin kiinni lenkeillä siten, että katiskan molemmille puolille muodostuivat kaloja katiskan nieluun johdattavat aidat. Liisteiden päät jätettiin hiukan vedenpinnan yläpuolelle estämään kalojen karkuun pääsy veden pinnan noustessa. Katiskat koettiin haavilla ja ne pidettiin vedessä koko kesän. Liistekatiskat olivat yleisiä koko maassa myöhäiskeskiajalta aina 1900-luvun alkuun.

Suojelu: Vähintään noin sadan vuoden ikäiset (ohjeellinen ikäraja) kiinteiden kalastuslaitteiden jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Kivaidat, kivi- eli ”ryssänuunit”

Ks. muut historiallisen ajan muinaisjäännökset

Kivilouhokset

Historia ja käyttö: Vanhimmat kivilouhokset liittyvät keskiaikaisten linnojen, kirkkojen ja kellareiden rakentamiseen. Kivet pyrittiin hankkimaan mahdollisimman läheltä rakennuskohdetta, mutta toisinaan niitä joudut-

Vedellä täyttynyt kalkkilouhos Vantaan Porvarinlahdella. Lähistöllä on myös kolme kalkkiuunia. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

tiin kuljettamaan pitkienkin matkojen takaa, jolloin louhokset sijoitettiin vesireittien varsille. Rakennuskivien toimittaminen työmaalle kuului talonpoikien verorasitukseen. 1700-luvun puolivälissä rakennuskiveä tarvittiin valtavia määriä linnoitustyömaille. 1800-luvulla kiviä kului mm. palaneiden puukaupunkien (Turku, Vaasa, Helsinki) jälleenrakentamiseen sekä maaseudulla komeiden kivilouhokkien pystyttämiseen. Rakennuskiviä vietiin 1700- ja 1800-luvuilla paljon myös Pietariin. Mm. Iisakin kirkon pylväät ovat peräisin Virolahden Pyterlahden louhoksilta, jossa louhintaa tehtiin vankityövoimalla.

Kiveä on louhittu yleisesti rakennustarpeiksi koko maassa. Kalkkikiveä käytettiin paitsi rakennuskivenä myös muurauslaastin valmistamiseen sekä maanparannusaineena, hiekkakiveä mm. rakennus- ja myllynkivinä sekä virstanpylväinä ja graniittia rakennus- ja katukivinä. Kuuluisia myllynkivipitäjiä olivat mm. Säkylä ja Kärkölä. Jonkin verran on louhittu myös liusketta mm. katto- ja lattialaatoiksi. Louhinta tapahtui poraamalla kallioon käsiporalla rivi aloitusreikiä, joihin lyötyjä rautakiiloja iskettiin moukarilla, kunnes kivi lohkesi.

Kuvaus: Suurimmat louhokset ovat näyttäviä. Niiden ympäristössä on yleensä runsaasti louhintajätettä ja mahdollisesti myös huolellisesti kasattuja kivivarastoja, jotka ovat jääneet kuljettamatta pois. Louhosalueeseen voi liittyä myös rakennusten ja erilaisten rakennelmien jäännöksiä. Joissakin louhoksissa voi olla erotettavissa kivenkivistön eri vaiheita havainnollisella tavalla. Joillakin alueilla louhostoiminta on jatkunut pitkään ja muuttunut 1900-luvulla teolliseksi, jolloin vanhimmat jäännökset ovat tuhoutuneet louhosten laajentuessa. Pienten kotitarvelouhosten ajoittaminen on monesti vaikeaa. Ajoitus

Virolahden Pyterlahden graniittilouhoksilta on viety suuria määriä rakennuskiviä Pietariin. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

Kullankaivajia Inarin Palsinojalla vuonna 1923. Kuva-alan eteen on tehty pato ja maa-ainesta lapioidaan ränniin. Kuva R. Rehn, Museoviraston kuva-arkisto.

on yleensä pääteltävä kohteen todennäköisen historiallisen kontekstin perusteella tai etsittävä ajoittavia piirteitä louhintatekniikasta kertovista jäljistä.

Suojelu: Vanhat, tärkeään rakennuskohteeseen kuten kivi-kirkkoon, linnaan tai linnoitukseen yhdistettävissä olevat sekä muut historiallisesti merkittävät kivilouhokset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä, niin myös vanhat kalkkilouhokset, jotka liittyvät läheiseen kalkkiuuniin. Pelkästään perimätietoon perustuva kirkonkivien tms. louhospaikka tulisi muun lähdeaineiston avulla todentaa, mikäli mahdollista. Muinaisjäännöksen merkittävyyttä voi lisätä tietoa siitä, että louhoksen kiviainesta on pitkään pidetty laadukkaana ja sen vuoksi erityisen haluttuna. Pieniä, kotitarpeeseen käytettyjä louhoksia sijaitsee lähes kaikkialla. Niiden ajoittaminen on vaikeaa ja tutkimuksellinen arvo yleensä vähäinen, minkä vuoksi niitä ei pääsääntöisesti tule määritellä kiinteiksi muinaisjäännöksiksi. Ne tulisi kuitenkin dokumentoida inventointien yhteydessä (sijaintitieto ja valokuva).

Kullanhuuhdonnan jäännökset

Historia ja käyttö: Kullanhuuhdonnassa hyödynnettävä alue alkaa pohjoisessa Norjan puolelta Skietsimäjoelta ja jatkuu Lemmenjoen, Ivalojoen ja Laanilan kautta Tankavaa-

raan. Huuhdottavaa kultaa löytyy vähäisessä määrin myös Saariselän tuntureiden eteläpuolelta. Vanhin tieto Suomessa esiintyvistä kullasta on Olaus Magnuksen kartassa vuodelta 1539. Tiettävästi ensimmäinen kullalöytö tehtiin Suomesta kuitenkin Kemijoen suusta vuonna 1836, minkä jälkeen alkoi Pohjois-Suomen kultaesiintymien laajamittainen etsiminen. Ensimmäinen kultaryntäys alkoi vuonna 1868, kun Ivalojoen Nulkkamukasta oli löytynyt merkittävämpi esiintymä. 1870-luvun alussa joella uurasti jopa viitisensataa toiveikasta kullankaivajaa. Valtio rakennutti Ivalojoen Kultalan Kruunun Stationin vuonna 1870 kullan kaivun ja kaupan valvontaan. Tankavaaran kulta-alue löytyi vuonna 1934 ja Lemmenjoen 1945.

Jokirantojen soramaa ja sekä hakuilla ja räjäyttämällä pienennetty kiviaines lapioidiin puisiin ränneihin, joita pitkin johdettiin vettä. Vesi vei kiviaineksen mennessään, mutta raskaat kultahitukset painuivat pohjaan ja pysähtyivät rännin pohjassa oleviin puisiin poikki-pienoihin. Rännin pohjalle kertynyt kullansekainen sora huuhdottiin rautavaskoolissa muutaman päivän välein. Jos työmaalle ei voitu johtaa vettä, huuhdottiin sora isossa kaukalossa. Joskus saatettiin joen matalikkoon kasata kivistä ”aitaus”, joka pumpattiin tyhjiin ja huuhdottiin pohjan hienompi aines.

Kuvaus: Ivalojoki (välillä Kyläjoki–Tolosjoki) sivujokineen (mm. Sotajoki, Palsinoja) on Lapin kultahistorian kes-

Kivinen valtauspyykki 1800- ja 1900-lukujen taitteesta Ivalojoen Ritakoskella. Kuva Kauko Launonen, Kultamuseo, Tankavaara.

keisin kohde, jossa on vieläkin jäljellä vanhoja tukikoh-
tia, kämppien pohjia, polkuja, valtausten rajapyykkejä
ja kullanhuuhdontaan liittyviä rakenteita kuten patoja,
kaivantoja, huuhdontakasoja ja jopa puisten vesirännien
sekä koneiden ja laitteiden jäännöksiä. Kultalan raken-
nuksia on korjattu ja uusittu 1960-luvun lopusta lähtien.
Vanha kapakka on raunioina, ja ympäristössä on runsaasti
kämppien jäännöksiä ja kullanhuuhdonnan jälkiä. Tietoja
vanhoista huuhdontakultavaltauksista löytyy mm. Sodan-
kylän Tankavaaran Kultamuseosta sekä Geologisen tutki-
muskeskuksen [www-sivuilla](http://www.sivuilla).

Suojelu: Vähintään noin sata vuotta vanhat (ohjeellinen
ikäraja) kullanhuuhdontaan liittyvät rakennelmat ovat
muinaismuistolain rauhoittamia. Nämä sijaitsevat pääasi-
assa Ivalojoen ja sen sivujokien varsilla ja ovat ensimmäi-
sen kultaryntäyksen ajalta. Nuorempia jäännöksiä voi-
daan suojella historiallisina rakennelmina kaavoituksen
keinoin, keskittyen ensisijaisesti ymmärrettäviin raken-
nettuihin kokonaisuuksiin (rakennelmat, rakennukset,
tiestö, miljöö). Kullanhuuhdonta jatkuu yhä Lapin van-
hoilla kultajoilla, ja koneellinen kaivu on suurin vanhoja
kullanhuuhdonnan jäännöksiä koskeva uhka. Museovi-
raston, Kultamuseon ja Kauppa- ja teollisuusministeriön
2000-luvun alussa yhdessä määrittelemänä tavoitteena
on ollut, että keskeiset, historiallisesti arvokkaat alueet
rauhoitetaan ja asetetaan toimenpidekieltoon (muinais-
muistolaki). Vähemmän merkittävillä, mutta historiali-
sesti arvokkailla alueilla voidaan sallia kullanhuuhdonta

perinteisillä menetelmillä. Kullanhuuhdonnan jäännös-
ten kohdalla tulee mietittäväksi myös kaivoslain ja mui-
naismuistolain suhde.

Maa-aineksenottokuopat

Hiekan- ja soranottokuoppia sijaitsee etenkin harjuilla
kulkevien vanhojen teiden varsilla. Ne eivät ole kiinteitä
muinaisjäännöksiä olemattoman informaatioarvonsa
ja vaikean ajoitettavuutensa vuoksi. Vanhaa savenotto-
kuoppaa voi pitää kiinteänä muinaisjäännöksenä siinä ta-
pauksessa, että se liittyy lähistöllä sijaitseviin tiilenpoltto-
uuneihin ja jäännösten voi ajatella yhdessä muodostavan
tiilenvalmistuksesta kertovan kokonaisuuden.

Niittyviljelyn jäännökset

Historia ja käyttö: Karjanruokinta perustui suuressa osassa
maata pitkään luonnonniityltä ja soilta kerättyyn heinään
ja lehdeksiin. Laajat, yhteisomistuksessa olleet niittyalu-
eet jaettiin kunkin talon veroluvun mukaan. Toisaalta
talon niitty saattoi sijaita kaukana kylästä ja jopa toisen
kylän alueella erillisenä saarekkeena. Raivattujen niit-
tyjen viljelys yleistyi 1700-luvun jälkipuoliskolla. Niitä
valmistettiin mm. paisuttamalla eli laskemalla ne veden
alle. Kruunun metsätorpparit hyödynsivät 1800-luvun
jälkipuoliskolla valtion metsäalueiden niittyjä. Ulkonii-
tyt olivat pääasiassa entisiä kaskimaita ja aiemmin viljaa
kasvaneita suopalstoja.

Kuvaus: Niitylle rakennettiin heinän säilytykseen tarkoi-
tettuja latoja. Kaukoniityille rakennettiin yöpymistä var-
ten myös niittysaunoja.

Suojelu: Kevyinä, muutaman nurkkakiven varaan perus-
tettuina rakennuksina niityladoista on tuskin jäänyt
jäljelle tunnistettavia jäännöksiä, eikä niihin liity kult-
tuurikerrosta. Ne niityladot, joista on edelleen jäljellä
puurakenteita, ovat 1900-luvulta. Näin ollen latoihin
liittyvä muinaisjäännösintressi on marginaalinen. (Ks.
myös elinkeinohistorialliset muinaisjäännökset – tila-
päisasumukset).

Peltoviljelyn jäännökset, muinaispellot

Historia ja käyttö: Keskiajan alussa peltomaa koostui epä-
säännöllisen muotoisista peltotilkuista, joita talot olivat
raivaneet ja joita ne viljelivät yksityisesti. Järjestelmää

Ristiin meneviä auranjälkikuvioita Matomäen muinaispellossa Valkeakosken Rapolassa. Kuva Anne Vikkula 1988, Museovirasto.

nimitetään lohkojaoksi. Lohkojako säilytti pisimpään asemansa harvaan asutuilla seuduilla, joille ei syntynyt tiheää kyläasutusta. Pellon muokkaus tehostui keskiajan kuluessa merkittävästi entistä kehittyneempien työvälineiden kuten uusien auratyyppeiden myötä. Sarkajakoon alettiin siirtyä 1200-luvulla, ja ko. maankäyttöjärjestelmä oli vallalla aina 1700-luvulle asti. Kylän pellot aidattiin kahteen vainioon, joita viljeltiin vuorovuosina. Kyläyhteisö omisti maan, ja kullekin tilalle jaettiin kylän kaikista pelto- ja niittylohkoista kapeita sarkoja vuorotellen. Tällä tavoin taattiin erilaatuisten viljelysmaiden tasapuolinen jakautuminen. Sarkojen leveys riippui siitä, kuinka suuri osuus tilalla oli koko kylästä. Samassa vainiossa olevien sarkojen peltotyöt oli tehtävä samanaikaisesti ja niissä oli viljeltävä samaa kasvia.

1700-luvun jälkipuoliskolta alkaen toimeenpannun isojaon tarkoituksena oli liittää kunkin talon hajallaan olevat sarat yhtenäisemmiksi tiluksiksi, joiden äärelle suositeltiin siirrettäväksi myös rakennukset yhteiseltä, joskus hyvin tiheään rakennetulta kylätontilta. Isojakoasetuksia annettiin vuosina 1757, 1762 ja 1775. Isojaon toimeenpano alkoi Pohjanmaalta. Lännestä se eteni kohti

maan itä- ja pohjoisosia. Jako saatiin päätökseen Lapissa vasta 1930-luvulla.

Vuonna 1848 annettiin maanmittausohjesääntö, jonka toimeenpanoa nimitetään uusjaoksi. Sen mukaan talon kaikki tilukset oli sijoitettava yhteen säännöllisenmuotoiseen palstaan. Mikäli kylällä oli ahdas tonttipaikka tai joku osa peltomaasta oli etäällä tontista, oli yksi tai useampi talo ulosmuutettava sopiviin paikkoihin. Uusjakotoimitus johti voimakkaaseen kylistä ulosmuuttoihin nopeuttaen Etelä- ja Länsi-Suomen vanhojen ryhmäkylien hajoamista.

Kuvaus: Muinaispelloiksi kutsutaan rautakautisia ja keskiaikaisia, ”fossiloituneita” muokkauskerroksia, jotka ovat erotettavissa esimerkiksi autioituneella vanhalla asuinpaikka-alueella tai omana kerroksenaan nykyisen pellon muokkauskerrosten alla. Yleensä vanha viljelykerros on kuitenkin sekoittunut modernissa pellonmuokkauksessa. Muinaispeltokerroksia on löydetty jopa kaupungeista kaupunkivaiheeseen ajoittuvan kulttuurikerroksen alta. Muinaispellon voi tunnistaa ristiin menevistä, perusmaan pinnassa erottuvista kyntöjäljistä. Muinaispeltokerroksesta voi löytyä arkeologista esineistöä. Maanäytteistä voidaan tunnistaa viljelykasveja ja löytää radiohiiliajotukseen sopivia viljanjyviä, joiden avulla voidaan selvittää peltoviljelyn ja sen menetelmien historiaa. Potentiaalisia muinaispeltoja ovat ainakin ne 1600-luvun maakirjakartoissa näkyvät vanhojen kylien rintapellot, jotka ovat jääneet pois viljelyksestä jo pitemmän aikaa, vähintään noin sata vuotta sitten. Apuna voi käyttää myös maaperäkartoja ja jäljittää helposti muokattavia maalajeja kuten karkeaa hietaa.

Kiinteään peltoviljelyyn liittyviä muita jäännöksiä ovat ojat sekä raivauksen myötä syntyneet viljelyröykkiöt ja kiviaidat sekä riihien pohjat, jotka voi tunnistaa kiukaan rauniosta. Viljelyröykkiöt, joissa on särmikkäitä kiviä tai kiviä, joissa on poranjälkiä, ovat myöhäisiä, 1800-luvun puolenvälin jälkeen koottuja. Vanhalla pelloilla voi olla myös maan sisään tehtyjä kivilatomuksia, jotka ovat toimineet vettä pois johtavina ”salaojina”. Niitä on tehty tiettävästi ainakin 1600–1700-luvuilta lähtien.

Suojelu: Peltoviljely tulisi ymmärtää kokonaisvaltaisena, tiettyjä jälkiä tuottavana prosessina. Siihen voi liittyä fossiloituneen muokkauskerroksen ohella mm. vanhoja oja ja raivauksesta syntyneitä kivirakennelmia. Tutkimuksen kannalta mielenkiintoisia seikkoja ovat muinaispellon koko ja ajoitus. Edelleen viljelyssä olevia vanhoja peltoalueita ei voida tietenkään rahoittaa muinaismuistolailla, mutta laajoihin maankäyttöhankkeisiin liittyvien inventointien yhteydessä tulisi myös potentiaalisia muinaispeltoalueita pyrkiä selvittämään kartta-analyysin ja

koekuopituksen avulla. Yksittäisen viljelyröykkiön suojeleminen ei ole välttämättä mielekäästä eikä myöskään sellaisten röykkiöiden, jotka sijaitsevat edelleen viljelyksessä olevan pellon yhteydessä. Muinaispellot ja peltoviljelyyn liittyvät rakennelmat, joiden yhteys nykyviljelyyn on katkennut vähintään noin sata vuotta sitten (ohjeellinen ikäraja), ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. (Ks. myös muut historiallisen ajan muinaisjäännökset – kiviaidat).

Poroerotuspaikat

Historia ja käyttö: Porot kootaan kahdesti vuodessa metsä- ja tunturilaitumilta aitaukseen. Sulan maan aikana merkitään uudet vasat ja talvella erotellaan teurastettavat ja myytävät porot. Poroerotus onkin – toisin kuin perinteiset elinkeinot pääsääntöisesti – elävää Pohjois-Suomen ja saamelaisuuden kulttuuriperinnettä. Ponomistajien yhteisesti rakentamat poroerotusaitaukset muodostivat aikaisemmin koko poronhoitoalueen kattavan verkoston. Vanhimmat säilyneet poroerotusaidat juontuvat 1700-luvun lopulta, tosin niiden osia on luonnollisesti jouduttu uusimaan moneen otteeseen.

Kuvaus: Aitaukset koostuivat kaarreaidoista, pyöreähköstä pääaitauksesta sekä perhekohtaisista pienistä aitauksista, konttoreista. Aidat oli rakennettu männystä ja puuttomilla alueilla kivistä, ja kivi- ja puuosia saatettiin myös yhdistellä. Aitauksen lähiympäristössä voi olla erotusaikana käytettyjen kotien ja kämppien jäännöksiä.

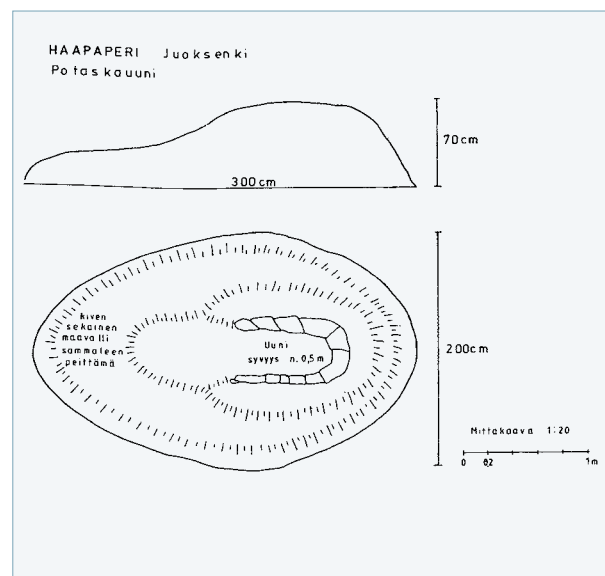
Utsjoen Ertegvárrin poroerotuspaikan kivikaarre on rakennettu 1800-luvulla ja se on ollut käytössä vielä vuoden 1945 jälkeen. Kuva Lapin kulttuuriympäristöt tutuksi -hanke, Lapin ympäristökeskus.

Suojelu: Käytöstä pois jääneiden vanhojen poroerotusaitakompleksien jäännökset sekä ympärillä mahdollisesti olevat asumusten ym. jäännökset ovat muinaismuistolain rauhoittamia.

Potaskankeittopaikat

Historia ja käyttö: Koivun ja muiden lehtipuiden tuhkasta keitettyä potaskaa eli kalilipeää (kaliumkarbonaattia) käytettiin pesuaineena, väriaineiden, lasin ja ruudin raaka-aineena sekä rautateollisuudessa alentamassa metallin sulamispistettä. Potaskankeitto kuului erityisesti pohjalaisen ja keskiuomalaisen talonpojan ja torpparin sivuelinkeinoihin 1700-luvun lopussa ja 1800-luvulla. Potaskaa keitettiin pienemmissä määrin myös Varsinais-Suomessa, Hämeessä ja Pohjois-Savossa; potaska-alkuinen paikannimistö keskittyy Suomen läntiselle puoliskolle. Enin osa potaskasta myytiin lasitehtaille, mutta sitä vietiin myös ulkomaille.

Potaskaa keitettiin etenkin syksyllä, talvella ja kevättalvella vanhoilla kaskimailla, joille oli alkanut kasvaa koivumetsää. Koivunrankapinot poltettiin hitaasti tuhkaksi, ja palamisen hidastamiseksi saatettiin hiillos peittää maakerroksella. Tuhka kuljetettiin keittopaikalle, joka sijaitsi yleensä veden äärellä tai polttopaikan yhteydessä. Tuhka pantiin tynnyriin ja kaadettiin päälle kiehuva vettä. Tuhkassa oleva lipeä liukeni veteen parissa päivässä. Lipeävettä keitettiin sen jälkeen padassa noin vuorokausi, kunnes vesi haihtui ja keitos muuttui

Mittauspiirros hiekkapatjalle luonnonkivistä ja -lohkareista kylmämuuratusta potaskankeittoonista Pellon Juoksengissa. Lähde Korteniemi 1991, Faravid 14.

sakeaksi velliksi. Velli kuivatettiin raakapotaskaksi, mikä jälkeen kokkareita kuumennettiin eli kalsinoitiin uunissa rautapadassa muutama tunti. Tämän jälkeen potaska oli valkoista ja valmista myytäväksi. Raakapotaska saatettiin myydä myös sellaisenaan jatkojalostettavaksi.

Kuvaus: Potaskankeittoon saatettiin käyttää tavallista leivinuunia, mutta metsiin rakennettiin myös erityisiä liesirakennelmia. Ne olivat yksinkertaisia, kivistä ladottuja kiukaita, joissa oli tulenpitoa varten pesä ja päällä iso laakakivi. Uunia käytettiin raakapotaskan keittämiseen ja mahdollisesti toisinaan myös kalsinointiin. Tornionlaaksossa on dokumentoitu potaskauuneiksi tulkittuja muinaisjäännöksiä. Ne ovat matalia, pitkänomaisia hiekkakumpareita, joiden laella on U:n muotoinen päältä avoin, luonnonkivistä ja lohkareista ladottu liesirakennelma. Joissakin tapauksissa vastaavia, metsässä olevia uuneja lienee dokumentoitu ”ryssänuuneina”. Koivurovion paikka saattaa erottua maastossa matalana kuoppana. Rovion paikka voi myös olla tasainen, muutaman pienen hiekanottokuopan ympäröimä pyöreähkö ala. Polttopaikalla voi olla tuhkaa tai hiiltä pintaturpeen alla.

Suojelu: Potaskauunit ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Myös koivurovion paikka voidaan luokitella kiinteäksi muinaisjäännökseksi siinä tapauksessa, että se liittyy viereisessä olevaan uuniin ja kohteen voidaan ajatella muodostavan potaskanvalmistuksesta kertovan kokonaisuuden.

Pyyntiin liittyvät rakennelmat

Historia ja käyttö: Eränkävynillä tarkoitetaan viikkojen pituisia pyyntimatkoja, jotka suuntautuivat usein tietyille vakiopaikoille (eräsijat). Eränkävynin lisäksi harjoitettiin lähes ympärivuotisesti asutuksen lähistöllä kalastusta ja metsästystä. Hylkeenpyynti ja linnustus olivat sesonkiluonteisia elinkeinoja.

Sekä lähipyynnissä että eränkävynissä käytetyt menetelmät voidaan jakaa aktiiviseen ja passiiviseen pyyntiin. Jälkimmäiseen tarvittiin pyyntilaitteita, joista on voinut jäädä maastoon jäännöksiä. Hirven- ja peuranpyyntikuopat kaivettiin tavallisesti pitkin järvien ja soiden rantoja tai niiden välisille kannaksille eläinten kulkureiteille. Ajopyynnissä käytettiin myös erilaisia kiinteitä ja siirrettäviä aitauksia. Pyyntimenetelmä oli käytössä esihistorialliselta ajalta aina 1800-luvulle.

Joka kylään tehtävästä sudenkuopasta tai -tarhas- ta määrättiin jo Maunu Eerikinpojan maanlaissa noin vuonna 1350. Ne olivat hyvin yleisiä 1700–1800-luvuil- la. Kuopat rakennettiin useimmiten kylään johtavan tien

Entisöity sudenkuoppa Punkalaitumen Yli-Kirran ulkomuseossa. Puuosien maaduttua kuoppaa voi olla vaikea tunnistaa sudenkuopaksi. Kuva Sirkku Dölle, Museoviraston kuva-arkisto.

varten, jolloin ”saalis” oli helppo käydä tarkistamassa. Susien pyytämiseen käytettiin myös tarhoja, johon peto houkuteltiin raadon avulla, mutta josta se ei päässyt enää ulos. Tarhaan saattoi liittyä kaivantoja.

Kuvaus: Historiallisen ajan pyyntikuoppien pituus oli kansatieteellisten dokumenttien perusteella yleensä noin neljä metriä. Kuopat peitettiin risuilla ja sammal- lella. Pohjalle saatettiin asettaa teräviä paaluja. Hautojen sivuille kaadettiin puita rydöksi ohjaamaan eläinten kul- kua. Usein hautoja sijaitsee useita rivissä.

Sudenkuopat ovat yleensä pyöreitä ja halkaisijaltaan 5–10 metrisiä, ja ne voivat olla ylöspäin kapenevia ja matalan maavallin ympäröimiä. Kuopan seinämät tuet- tiin yleensä pystypuin tai kivettiin. Myös neliskulmaisia, hirsikehikollisia pyydyksiä tehtiin. Huolellisesti kivet- yt kuopat voivat olla erittäin näyttävän näköisiä. Orsilla ja havuilla peitetyn kuopan keskellä oli paalu, jonka nok- kaan syötti asetettiin. Ketunkuopat olivat sudenkuoppia vastaavia mutta kooltaan pienempiä.

Hylkeenpyyntiä ja linnustusta varten koottiin luo- doille ja rannoille ampumasuojiksi matalia kivivalleja.

Pyyntiin ja eränkävyniin viittaavia paikannimiä ovat mm. Rito-, Hangas-, Virka-, Riista- ja Apaja-.

Suojelu: Vähintään sadan vuoden ikäiset (ohjeellinen ikä- raja) metsästyksen, linnustuksen ja hylkeenpyyntiin liittyvät rakennelmat ja kaivannot ovat kiinteitä mui- naisjäännöksiä.

Raudansulatusuunit ja harkkohyit

Historia ja käyttö: Sisä-Suomen – erityisesti Kainuun ja Koillis-Savon – talonpojat tuottivat rautaa pienissä hark- kohyiteissä rautakaudelta aina 1800-luvun jälkipuolis-

kolle asti. Raaka-aineena käytettiin suo- tai järvimalmia, jota rikastui erityisesti hiekkapohjaisiin järviin ja soihin. Hytit sijaitsivat lähellä malmin nostopaikkaa. Talonpojat käyttivät harkkoyhteissä sulattamaansa rautaa sekä omiin tarpeisiinsa että myivät sitä mm. Pietariin ja linnoitustyömaille sekä ruukeille raaka-aineeksi. Talonpoikaisen raudanvalmistuksen kukoistuskautta kesti Savossa ja Karjalassa 1500-luvulta 1700-luvulle. Taito hiipui vähitellen teollisten järvimalmiruukkien tuottaman takkiraudan tultua markkinoille. Ruotsin hallituksen vuorikollegio yritti 1700-luvun lopulla elvyttää Itä-Suomen talonpoikien raudanvalmistuselinkeinoä antamalla harkkoyhtien rakentamisesta kirjallisia ohjeita (ks. Rinman 1997).

Yksinkertaisimmillaan raudansulatus tapahtui maljmaisessa kivillä ja savella vuoratussa kuopassa, liehdin-uunissa. Kivireunus saattoi jatkua kartiomaisena torvena maanpinnan yläpuolelle. Sulatuskuopan vierestä on joskus löydettävissä kuonanjuokutuskuoppa. Talonpoikainen raudansulatus tapahtui kuitenkin yleensä harkkoyhtissä, joka oli tavallaan pienoiskokoinen masuuni. Pesä ja noin metrin korkuinen piippu ladottiin kivistä ja päällystettiin yleensä hirsikehikolla tai harvemmin tiilillä. Hirsipäällysteen ja kivipesän väli täytettiin tiiviisti hiekalla tai turpeella. Uunin pohjalla oli yleensä litteä kivi tai sitten pohja oli paljasta, tampattua maata. Uunin piippu leveni tiimalasimaisesti ylöspäin, ja se vuorattiin sisäpuolelta savella. Uuni saattoi olla myös kartiomainen. Malmi ja hiilet ladottiin uuniin piipun kautta. Uunin alaosassa oli aukot palkeita sekä kuonan ja raudan poistamista varten. Joskus uuni saatettiin rakentaa puron varteen, jolloin palkeet saatiin toimimaan vesirattaalla. Harkkoyhtien yhteyteen saatettiin rakentaa vesivoimalla toimiva vasarapaja.

Talonpoikaisen harkkoyhtien jäännökset Juankosken Siikajärvellä. Kuva V-P Suhonen, Museovirasto.

Kuvaus: Harkkoyhtien jäännökset erottuvat maastossa yleensä matalina palaneiden kivien sekaisina kumpareina. Raunion läheisyydestä on usein löydettävissä hiili- ja kuonakasoja sekä hiilimiilujen pohjia, ehkä myös laakea kivi, jonka päällä kuumasta rautamöhkäleestä on taottu pois siihen jäänyttä kuonaa. Harkkoyhtikuona on hiilensekaista ja melko painavaa sen korkeahkon rautapitoisuuden vuoksi. Lisäksi voi löytyä raakarautamöykkyjä. Pieneltä alueelta on usein löydettävissä useita hyttejä, sillä samaa uunia voitiin käyttää vain kymmenisen kertaa. Joskus alueella on myös tilapäisasumuksena käytetyn pirtin pohja tai pajan jäännöksiä. Hytti-, seppä-, rauta- ja paja-alkuiset paikannimet viittaavat usein raudanvalmistukseen.

Suojelu: Talonpoikaiset raudansulatusuunit sekä niiden lähiympäristössä olevat tuotantoprosessiin liittyvät muut jäännökset kuten kuonakaset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Huomiota on kiinnitettävä myös kohteen ympäristössä mahdollisesti sijaitseviin muihin muinaisjäännöksiin kuten hiilimiiluihin ja asumusten pohjiin.

Tervahaudat

Historia ja käyttö: Tervan kotitarvepoltto tunnettiin jo keskiajalla, ja 1500-luvulla tervaa riitti vientiin asti. Kysyntä kasvoi erityisesti 1600-luvulla Englannin ja Hollannin noustua siirtomaavalloiksi. Terva oli Suomen tärkein vientituote ja sen poltto talonpoikien merkittävin sivuelinkeino aina 1800-luvun jälkipuoliskolle asti. Tervaa käytettiin mitä moninaisimpiin tarkoituksiin, lähinnä kuitenkin puun suojaamiseen. Eniten sitä tarvittiin lai-

Suuri tervahauta maavalleineen Suomussalmella. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

voihin ja niiden köysiin. Toisaalta 1830-luvun jälkeen nopeasti kehittynyt kemianteollisuus tarvitsi tervaa raaka-aineekseen. Sivutuotteenaan tervanpoltto loi käsityönä suoritettun tynnyrien suurtuotannon.

Tervaa poltettiin siellä, missä kasvoi paljon mäntyjä ja vesireitit tynnyrien kuljetukseen olivat hyvät. Aluksi tervaa tuotettiin etenkin Etelä-Suomessa, mutta metsien ehtyessä tuotannon painopiste siirtyi Itä- ja Pohjois-Suomeen. Pohjanmaa ja Kainuu olivat tervan suurtuotantoalueita 1700- ja 1800-luvuilla, mutta sitä poltettiin suuremmissa määrin myös mm. Ylä-Satakunnassa ja Salpausselän pohjoisrinteillä.

Kuvaus: Tervakset valmistettiin koloamalla huonoja mäntyjä pihkanmuodostuksen edistämiseksi. Myös kantoja käytettiin. Terva poltettiin haudoissa ja 1860-luvulta lähtien myös tehokkaammissa tervauuneissa, jolloin saatiin talteen myös mm. tärpättiä (ks. teollisuushistorialliset muinaisjäännökset – terva- ja tärpättitehtaat). Tervahautoja on kahta tyyppiä. Rännihaudat olivat loivaan mäenrinteeseen kaivettuja, kummastakin päästä avoimia kourumaisia syvennyksiä, jotka vuorattiin puukuorilevyillä. Tervakset ladottiin kuoppaan, peitettiin maalla ja sytytettiin haudan yläpäästä. Terva valui haudan alapäästä putkea pitkin astiaan, joka saattoi olla sijoitettu erilliseen kuoppaan. Rännihaudat olivat käytössä varsinkin Keski- ja Itä-Suomessa. Hautatyyppi saattaa olla jopa esihistoriallinen, mutta se oli paikoin käytössä 1900-luvun alkuun asti.

Rännihaudasta kehitettiin tehokkaampi tasaiselle maalle kaivettu suppilomainen pyöreä tervahauta. Maalla ja turpeella peitetyt tervakset saivat kyteä useita päiviä, ja terva valui haudan pohjalla olevaan astiaan tai se johdettiin puista juoksutusputkea pitkin tynnyriin. Tervahauta erottuu maastossa yleensä pyöreänä, suppilomaisena kuoppana, jota reunustaa matala maavalli. Vallin voi puhkaista oja, entisen tervanjuoksutuskanavan paikka. Haudan pohja voi olla savella tiivistetty. Haudan halkaisija on yleensä noin kymmenen, mutta joskus jopa kolmisenkymmentä metriä.

Tervahautoja sijaitsee metsissä siellä täällä koko maassa. Kainuun mäntykankailla on alueita, joilla sijaitsee haudanpohjia silmäkantamattomiin. Tervahautoja lienee maamme metsissä tuhansittain, jopa kymmenin tuhansin. Kohteisiin voi liittyä tilapäisasumusten jäännöksiä.

Suojelu: Tervahautojen tyypeistä, ajoituksesta ja levinneisyydestä ei ole tehty kattavia arkeologisia selvityksiä. Museoviraston muinaisjäännosrekisterissä on lähinnä yksittäisten hautojen tietoja, mutta Metsähallituksen tietokantoihin on talletettu jopa tuhansien hautojen

paikkatiedot. Inventointien yhteydessä tulisi haudoista dokumentoida ainakin sijaintitieto (keskipiste) ja sen lisäksi haudan halkaisija ja tyyppi sekä oletettu ajoitus (esim. pitäjänhistorian tai paikallisten asukkaiden tietojen pohjalta). Haudan pohjalta voi ottaa radiohiiliajoitusnäytteen; tosin radiohiiliajoitusmenetelmä ei sovellu kovin nuorten kohteiden ajoittamiseen. Mikäli hautojen lukumäärä on niin suuri, ettei yksittäisten hautojen tietojen kirjaaminen ole inventoinnin puitteissa mahdollista, osoitetaan kartalta hautojen esiintymisalue ja arvioidaan niiden lukumäärä.

Vähintään noin sadan vuoden ikäiset (ohjeellinen ikäraja) tervahaudat ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä, tosin hautojen iän arvioiminen voi olla haasteellista. Tervahaudan suojeluarvoa määriteltäessä tulee ottaa huomioon sen konteksti suhteessa elinkeinon historiaan alueella. Kaikkien tervahautojen suojelun valvominen ei ole käytännössä mahdollista tai välttämättä edes mielekästä niiden suuren lukumäärän ja paikoittaisen suuren esiintymistiheyden vuoksi. Milloin hautoja on paljon samalla alueella, on yksittäisen haudan suojeluarvo nähtävä suhteellisen vähäisenä. Jos alueella sijaitsee hyvin paljon hautoja, voidaan niistä pyrkiä osoittamaan edustava otos, aluemainen kokonaisuus, joka suojellaan muinaismuistoalueena. Metsänhoidon yhteydessä voidaan puut kaataa tervahautojen päältä, mutta niiden yli ei tule ajaa metsäkoneilla eikä niiden kohdalla tule muokata maata. Vanhat ja laajat tervanpolttoalueet saattavat olla luontotyypiltään ympäröivästä metsästä poikkeavia, jolloin haudat ja kasvillisuus voivat yhdessä muodostaa kokonaisuuden, johon liittyy erityisiä suojeltavia ympäristöarvoja.

Tiilenpoltouunit

Historia ja käyttö: Tiiliä alettiin valmistaa ja käyttää Suomessa varhaiskeskiajalla. Aluksi käyttöalueina olivat linnat ja kirkot (ovi- ja ikkuna-aukot, holvit, päätykolmiot ja muut koristeaiheet, tulisijat). Vähitellen tiiltä alettiin käyttää myös asuinrakennusten uuneissa, ja 1500-luvulla sen käyttö oli jo melko yleistä Etelä-Suomessa. Talonpojat polttivat tiiliä kotitarpeeseen pienissä tiiliuuneissa, ja valmistustekniikka pysyi pitkälti samana aina 1900-luvun alkupuolelle asti. 1700-luvun jälkipuoliskolla talonpojat toimittivat suuria määriä tiiliä linnoitustyömaille. Niiden polttaminen saatettiin aloittaa jo vuosia ennen varsinaisen rakentamisen aloittamista.

Tiilentekopaikat (tiiliruukit, tiilialit) sijaitsivat lähellä sopivaa savenottoaikkaa ja yleensä mahdollisimman lähellä rakennustyömaata tai ainakin hyvien vesi-

Miilutyypinen talonpoikainen tiilenpolttuuni Ilmajoen Nopankylässä vuonna 1939. Kuva Samuli Paulaharju, Museoviraston kuva-arkisto.

kuljetusyhteyksien päässä siitä. Lisäksi Ruotsin ajalla Suomessa (Karjala mukaan lukien) tiedetään toimineen toistasataa tehdasmaista tiilenpolttolaitosta. Savimassa vaivattiin esimerkiksi puisessa kehikossa, jonka sisällä oli ihmistyövoiman tai hevostiennon pyörittämä tukki. Saveen lisättiin sekoitetta kuten murskattua maasälpää tai heinää, joka esti tiilen hajoamisen poltossa. Savi lyötiin puisiin muotteihin. Katoksen alla ilmakeiväiset tiilet ladottiin tiilihaudaksi tai -uuniksi, joka peitettiin turpeella. Poltto tapahtui 900–1000 asteessa.

Kuvaus: Tiilenpolttuunit vaihtelevat kooltaan ja konstruktioiltaan. Yleensä ne ovat nelikulmaisia ja niissä on ollut useampia pesiä. Uunilla saattaa olla leveyttä jopa useita metrejä. Uunin seinämät ladottiin tavallisesti jätetiilistä ja tiivistettiin savella. Seinämät voitiin kasata myös kivensekaisista maavalleista tai suurista kivistä. Uuninjäännösten sisältä ja ympäristöstä löytyy yleensä tiilenkappaleita, poltossa epäonnistuneita tiiliä, palanutta savea sekä hiekkaa, jolla uuni on polton jälkeen peitetty. Uunin läheisyydestä on usein löydettävissä myös savennottokuoppia. Tiiliuuneissa on saatettu polttaa myös punasaviastioita.

Suojelu: Talonpoikaiset tiilenpolttuunit ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Uunin läheisyydessä voi sijaita muitakin tiilenpolttoon liittyviä jäännöksiä kuten savennottokuoppia, jotka voivat yhdessä muodostaa mielenkiintoisen tiilenpoltosta kertovan kokonaisuuden.

Yksi neljästä eräsijan kiukaanrauniosta Pihtiputaan Rönnyn Oriitsaaressa. Oriitsaari mainitaan Sääksmäen kihlakunnan Pälkäneen pitäjän eräsijaluettelossa 1550-luvulla. Kuva Miikka Kumpulainen, Keski-Suomen museo.

Tilapäisasumukset

Historia: Vakituisten asuinpaikkojen lisäksi käytössä on ollut erilaisia tilapäisasumuksia, jotka liittyvät yleensä jonkin elinkeinon harjoittamiseen etäällä kotitilasta. Keskiajan ja uuden ajan alun asiakirjalähteiden perusteella Satakunnan, Hämeen, Pohjanmaan, Savon ja Karjalan talonpojat hyödynsivät vakiintuneesti erämaiden luonnonvaroja; kalastivat, metsästivät ja kaskesivat. Eräsijat saattoivat sijaita hyvinkin kaukana, jopa 250–300 kilometrin päästä kotitilasta. Eniten eräomistuksia oli Näsijärven ja Päijänteen latvavesillä. Myös mm. tervan-, hiilen- ja kalkinpolto, järvimalmin sulatus ja kaukoniittyjen ja -kaskien hyödyntäminen vaativat pitempiä aikoja oleskelua poissa kotitilalta, minkä vuoksi työskentelypaikan läheisyyteen rakennettiin usein yksinkertainen asumus (tervapirtti tai -hytti, miilu- tai niittysauna tms.). Lisäksi metsätalouteen liittyi valtion mailla erilaisia kämppejä ja tupia 1800-luvun puolivälistä lähtien.

Kuvaus: Eräsijoiksi arveltuja asumusten ja kiukaiden jäännöksiä tunnetaan mm. Keski-Suomen pohjoisosista. Maja- ja Pirttiniemi-tyyppiset paikannimet saattavat viitata eräasumukseen. Majojen tulisijojen jäännöksiä voi löytää myös mm. tervahautojen ja hiilimiilujen tuntumasta. Yleensä asumus on ollut pieni, kiukaalla varustettu maapohjainen pyöröhirsirakennus.

Suojelu: Vähintään sadan vuoden ikäiset (ohjeellinen ikäraja) elinkeinon harjoittamiseen liittyvien tilapäisasumusten

jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Ne kertovat mm. talonpoikaisväestön monipuolisesta luonnonvarojen hyödyntämisestä laajalla maantieteellisellä alueella. Väliaikaisen luonteensa vuoksi näistä kohteista lienee löydettyissä vain vähäisiä arkeologisia jäännöksiä, mutta ne voivat silti olla tutkimuksellisesti mielenkiintoisia.

Tuulimyllyt

Historia ja käyttö: Ensimmäiset, korkeilla mäillä sijaitsevat tuulimyllyt tulivat käyttöön Varsinais-Suomessa viimeistään 1400-luvun puolivälissä. Uuden ajan alussa niitä oli jo satamäärin etenkin Vakka-Suomessa ja Etelä-Pohjanmaalla. Sisämaassa tuulimyllyt yleistyivät vasta 1800-luvulla, ja Itä-Suomessa ne jäivät harvinaisiksi. Viimeiset tuulimyllyt rakennettiin maassamme 1930-luvulla.

Tuulimyllyn etuna verrattuna vesimyllyyn oli, että sitä voitiin käyttää ympäri vuoden. Tuulimyllyjä oli neljä päätyyppiä sen mukaan, kuinka niiden siivet ”hännästä” käännettiin tuulen suuntaan. Jalkamylly oli rakenteeltaan yksinkertaisin. Sen runkona oli huone, joka kääntyi pystyyn tuetun napatukin varassa. Varvas- eli konttimyllyn ympärillä oli lisäksi kartion muotoon asetetut ”varpaat” tukemassa rakennusta. Harakkamyllyssä oli kiinteä alaosa, ja vain yläosa kääntyi. Harakkamyllyssä oli yleensä kaksi kiviparia. Mamsellimyllyssä liikkuvan yläosan seinärakenne oli tuettu alaosan seinään, jolloin napatukkia ei tarvittu. Tuulimyllyyn saattoi liittyä myös kotitarvesaha tai pärehöylä.

Kuvaus: Tuulimyllystä on voinut jäädä kallion tai mäen päälle jäljelle peruskiviä ja kenties jauhinkiviä. Ilman

Tuulimyllyn peruskiveys ja napatukin jäännökset mäen lakitasanteella Jaalan (nyk. Kouvola) Haapalahden Puolakassa. Kuva Johanna Seppä, Museovirasto.

jauhinkiviä tällainen kivikko voi olla vaikea tunnistaa nimenomaan myllyn paikaksi. Lisäksi voi olla löydettävissä maahan kaivettu napatukin kivipesä. Tuulimyllyjä on merkitty historiallisiin karttoihin. Perimätieto, nimistö ja kotiseutututkimus ovat hyvä lähde koskien tuulimyllyjen nuorempia kerrostumia.

Suojelu: Vähintään noin sadan vuoden ikäiset (ohjeellinen ikäraja) tuulimyllyjen jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Vesimyllyt ja -sahat

Historia ja käyttö: Vanhimmat kirjalliset tiedot vesimyllystä ovat 1300-luvun puolivälistä Varsinais-Suomesta. 1400-luvulta on tietoja jo noin sadasta vesimyllystä Hämeessä, Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa. Myllyt levisivät seuraavalla vuosisadalla Savoan ja Pohjanmaalle. Kosken omisti yleensä kylä tai useiden kylien muodostama jakokunta, ja siinä oleva mylly oli talonpoikien yhteisomistuksessa. Vuodelta 1585 on säilynyt myllyluetelo, jonka perusteella vesimyllyjä oli tuolloin jopa useita kymmeniä per pitäjä. Niistä valtaosa oli talonpoikien omistuksessa, mutta suurimmat kuuluivat kruunun ja säterien alaisuuteen. Kruunu pyrki 1600-luvulla ottamaan myllytoiminnan valvontaansa. Se kielsi pienet puomyllyt ja peri omissa kruunun- eli tullimyllyissään jauhuksesta maksun. Kylät saivat pitää myllynsä veroa vastaan.

Vanhin vesimyllyn malli oli jalka- eli härkinmylly, jossa oli siivet suoraan pystyn siipitukin alapäässä ilman rataslaitteiden välitystä. Uudempia ja tehokkaampia tyyppisiä olivat ratas-, taito- ja turbiinimyllyt. Esimerkik-

Historiallisen mylly- ja sahapaikan kiinteät jäännökset sijaitsevat vastapäätä vuonna 1935 käynnistynyttä sähkövoimalaa Paimion Askalassa. Hylätyt ja käytössä olevat vesirakenteet ilmentävät yhdessä vesivoiman käytön vuosisataisia perinteitä. Kuva Timo Kantonen, Museovirasto.

si Pirkanmaalta vanhin tunnettu maininta ratasmyllystä on vuodelta 1533 Kangasalan Sarsankoskesta. Talonpoikaiset kotitarvemyllyt saattoivat sijaita varsin pienenkin purouoman rannalla (ns. puromyllyt), ja niitä käytettiin ehkä vain pari kertaa vuodessa kun vettä oli riittävästi. Luontaisia olosuhteita myös muokattiin patoamalla ja lisäämällä veden pudotuskorkeutta sivu-uomilla ja ruuhilla eli ränneillä. Myllyn- tai sahanpaikka sisältääkin yleensä kivilatomuksia ja muita rakenteita tähän liittyen.

Ensimmäiset vesisahat perustettiin Etelä-Suomeen kuninkaankartanoiden yhteyteen 1530-luvulla. Talonpoikaiset vesisahat yleistyivät kuitenkin vasta 1700-luvulla. Sahat, kuten vesimyllytkin, rakennettiin virtaavan veden ääreen. Teriä käyttävälle vesipyörälle johdettiin koskesta vesi juoksuränniä tai voimakanaavaa pitkin. Tukinuitolle oli omat ränninsä. Talonpoikaisiin piensahoihin liittyi lähes säännönmukaisesti vesimylly, jolloin myllyn ja sahan laitteet olivat yhteiset.

Hyvä koski saattoi olla käytössä satoja vuosia, ja sen rannoilla saattoi olla samanaikaisesti useita myllyjä ja sahoja. Vesimyllyt ja -sahat on yleensä merkitty historiallisiin karttoihin.

Kuvaus: Hyvillä koskipaikoilla sijaitsee varsinaisten myllyrakennusten jäännösten lisäksi yleensä muitakin vesivoiman hyödyntämiseen liittyviä rakenteita kuten kivettyjä uomia, rännejä ja patoaltaita, joita voi olla suhteellisen pitkällä matkalla joen varressa yläjuoksuun päin. Vanhimpien myllyjen ja sahojen jäännökset ovat voineet jäädä

uudempien laitteiden alle, ja eriaikaisia rakenteita voi olla vaikea erottaa toisistaan. Vanhoja myllyyn ja sahaan liittyviä rakenteita on saattanut tuhoutua myös koskenperkuussa. Pienen puromyllyn jäännökset voivat olla hyvin vaatimattomia; havaittavissa voi olla hiukan muokattua uomaa ja jonkinlainen patoallas sekä mahdollisesti myllynkivet. Vanhoja vesimyllyjä on säilynyt kyläyhdistysten yms. entisöiminä rakennuksina.

Suojelu: Vanhojen vesimyllyjen ja -sahojen jäännökset sekä niihin liittyvät pato- ja uomarakenteet ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Mikäli lähteiden perusteella tiedetään, että koski on toiminut tärkeänä myllypaikkana jopa satoja vuosia, voidaan paikka katsoa muinaisjäännökseksi, vaikka näkyvissä olevat rakenteet olisivatkin suhteellisen nuoria. Nuoret, betonisetkin rakenteet voivat olla nähtävissä luontevana lisänä ja todistusvoimaisena kerrostumana pitkään jatkuneesta elinkeinohistoriallisesta toiminnasta samalla koskipaikalla, eivätkä ne välttämättä vähennä muinaisjäännöksen arvoa paitsi siinä tapauksessa, että 1900-luvun toiminta on ollut niin voimakasta, että vanhimmat rakenteet ovat täysin hävinneet. Lähteistä tunnettu myllynpaikka, jossa ei kuitenkaan erotu minkäänlaisia myllytoiminnan jälkiä, ei ole kiinteä muinaisjäännös. Vesimyllyihin ja -sahoihin liittyvien rakennelmien säilymistä uhkaavat mm. koskien kalataloudelliset kunnostustoimenpiteet sekä virkistyskäytön parantamiseen tähtäävä siistiminen ja rakentaminen.

Elinkeinohistoriallisia muinaisjäännöksiä koskevaa kirjallisuutta

- Aarnio, Jouni 1999: Kaskiviljelystä metsätöihin. Tutkimus Pielisjärven kruununmetsistä ja kruununmetsätorppareista vuoteen 1910. Joensuun yliopiston maantieteen laitoksen julkaisuja. Joensuu.
- Andersson, Jan 2003: Rödhamns värld. Historien om livet vid Ålands stora farled. Ålands landskapsstyrelse, museibyran. Mariehamn.
- Björn, Ismo 2005: "Metsien käyttö ja asutus". SKAS 2/2005. Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Cserhalmi, Niklas 1998: Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap. Bygd och natur, årgång 78, Nr 6, 1997.
- Frondelius, Satu & Teräs, Ulla 2000: Mylly kylän keskellä. Hanabölen kylän myllyn ja sahan historia. Vantaan kaupunki.
- Grotenfelt, Gösta 1901: Suomen polttoviljelys. Porvoo.
- Kantonen, Timo 1996: Satakunta sahaa Suomessa. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 18. Helsinki.
- Kiinteiden muinaisjäännösten hoito-opas. Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja sarja B, No 64. Metsähallitus. Vantaa 2002.
- Korhonen, Teppo 1985: "Metsätalous ja kotiteollisuus". Suomen historia 2. Espoo.

- Korhonen, Teppo 1993: Vesimyllyt. Historia, rakenne, käyttö ja kunnostus. Kainuun museo ja Museovirasto.
- Korhonen, Teppo 2008: Poroerotus. Historia, toiminta ja tekniset ratkaisut. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1165. Helsinki.
- Korteniemi, Markku 1991: ”Hiilimiiluja ja potaskanvalmistuspaikkoja Tornionlaakson yläosasta”. FARAVID. Pohjois-Suomen historiallisen yhdistyksen vuosikirja 14. Rovaniemi.
- Kulturmiljövärd i skogen. Skogstyrelsen/Riksantikvarieämbetet 1992.
- Laine, Sirkku 1994: Kaskeaminen Telkkämäen luonnonsuojelualueella. Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja, Sarja A, No 22. Vantaa.
- Lehtinen, Leena 1998: ”Kansanomainen raudanvalmistus Rantasalmella”. Tekniikan Waiheita 4/98. Tekniikan historian seura.
- Magnusson, Gert 1986: Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län. Jernkontorets Berghistoriska Skriftserie N:r 22. Stockholm.
- Natursten i byggnader. Teknik & historia. RAÄ & Statens historiska museer. Stockholm 1993.
- Nygård, Henry (toim.) 1996: Tjärbränning i Purmo. Lillby.
- Paulaharju, Samuli 1923: Vanhaa Lappia ja Peräpohjaa. Helsinki.
- Peltonen, Karim 1998: ”Kun piru itse hyppäsi piisistä. Vimpelin seudun talonpoikainen kalkinpolto arkeologisena ilmiönä”. Tekniikan Waiheita 1/98. Tekniikan historian seura ry.
- Poutiainen, Hannu 2008: ”Kipinäaita ja rännihauta – Kaksi historiallisen ajan muinaisjäännöstyyppeä Pirkanmaalta”. Pirkanmaan alta, arkeologisia tutkimuksia 9. Pirkanmaan maakuntamuseo. Tampere.
- Rasila, Vilho, Jutikkala, Eino & Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.) 2003: Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika: esihistoriasta 1870-luvulle. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 914:1. Helsinki.
- Rinman, Carl 1997 (1794 & 1797): Korrt underrättelse om sättet att smälta sjö- och myr-malmer uti blästerugnar. Lyhykäinen neuwo järwen- ja suon-malmien sulattamisesta puhallus uuneisa. Translitteration och kommentarer Lars J. Hukkinen. Jernkontorets Bergshistoriska Utskott H 66. Stockholm.
- Sirelius, U.T. 1906–1908. Suomalaisten kalastus I–III. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapaino Oy. Helsinki.
- Sirelius, U.T. 1919–1921: Suomen kansanomaista kulttuuria I–II. Helsinki.
- Suhonen, Veli-Pekka 2003: ”Porvarinlahden kalkkiuunit”. Muinaistutkija 1/2003. Suomen arkeologinen seura.
- Taivainen, Jouni 2008: ”Kaskiprojektin tutkimuksia Lempäälän Toritussa”. Pirkanmaan alta, arkeologisia tutkimuksia 9. Pirkanmaan maakuntamuseo. Tampere.
- Takala, E. E. 1902: ”Potaskankeitto Etelä-Pohjanmaalla”. Suomen Museo 1901.
- Talve, Ilmar 1969: ”Suomen kansanomaisesta kalkinpoltoista”. Sananjalka 7.
- Talve, Ilmar 1979: Suomen kansankulttuuri. Historiallisia päälinjoja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 355. Helsinki.
- Tuovinen, Tapani 2000: Ulkosaariston arkeologiaa. Saaristomeren kansallispuiston yhteistoiminta-alueen inventointi 1994–1997. Metsähallitus. Vantaa.
- Vainio, Juhani 1983: ”Selkämeren ulkoluodoilla tavattavien kivirivien yhteys kalastukseen ja kalamajakulttuurin vaiheisiin”. Terra 95:2.
- Virrankoski, Pentti 1988: ”Potaska suomalaisen talonpojan teollisuuden tuotteena”. Scripta Historica XI. Jyväskylä.
- Vuorela, Toivo 1975: Suomalainen kansankulttuuri. Porvoo.
- Vuorela, Toivo 1979: Kansanperinteen sanakirja. Porvoo.
- Ylimaunu, Juha 2000: Itämeren hylkeenpyyntikulttuurit ja ihminen-hylje -suhde. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 773. Helsinki.

Kolarin Juvakaisenmaan rautamalmikaivos oli käytössä nykyisin Ruotsin puolella sijaitsevan Kögäsen ruukin toiminta-aikana 1600–1800-luvuilla. Kuva Lapin kulttuuriympäristöt tutuksi -hanke, Lapin ympäristökeskus.

4

TEOLLISUUSHISTORIALLISET MUINAISJÄÄNNÖKSET

”muinaisilta ajoilta peräisin olevat asumusten jäännökset sekä asuin- ja työpaikat, niin myös muodostumat, jotka ovat syntyneet sellaisten asumusten tai paikkojen käyttämisestä” (MML 2 § 5 mom.)

Yleistä

Muinaismuistolain piiriin voidaan lukea väistynyttä teknologiaa edustavien tuotantolaitosten jäännökset. Niistä valtaosa ajoittuu 1800-luvulle ja sitä varhaisempaan aikaan, mutta nopean teknologisen kehityksen ja tuotannossa tapahtuneiden muutosten vuoksi myös monet 1900-luvun teollisuudenalat ovat katoamassa. Teollisuushistorialliset kohteet ovat tavallisesti laajoja toiminnallisia kokonaisuuksia, joiden sijoittumiseen ovat vaikuttaneet mm. energian, useiden eri raaka-aineiden ja työvoiman saatavuus sekä kuljetusreitit.

Teollisuushistorialliset muinaisjäännökset ovat rajallinen kohdejoukko, joka on joidenkin teollisuudenalojen osalta melko hyvin tiedossa. Varsinaisten teollisten tuotantolaitosten perustaminen on nimittäin vaatinut erillisen luvan eli privilegion, minkä vuoksi tehtaanomaisista laitoksista on yleensä olemassa kirjallista lähdeaineistoa. Ne ovat karttojen ja muun lähdemateriaalin perusteella useimmiten myös täsmällisesti paikannettavissa. Eri laitosten historia ja eri tuotannonalojen valtakunnallinen kehitys tunnetaan pääpiirteissään. Arkeologia onkin harvoin ensisijainen tietolähde näiden kohteiden tutkimisessa, mutta arkeologian avulla voidaan täydentää ja tarkistaa niiden toimintaa koskevaa tietoa. Teollisuushistoriallisilla kohteilla on merkitystä myös nähtävyyksinä sekä paikkakuntien identiteetin luojina.

Esiteollinen kausi ja varhainen teollisuus sekä niihin liittyvät muinaisjäännökset voidaan jakaa karkeasti kahteen ryhmään energiaperustansa perusteella. Toiseen kuuluvat vesivoimalla toimineet laitokset kuten vesisahat, -myllyt ja tamppilaitokset. Toisen ryhmän muodostavat tuotantolaitokset, jotka ovat kehittyneet uunin tai muun lämmönlähteen ympärille: lasi- ja keramiikkateh-

taat, tiiliruukit, kalkinpolttouunit, sokeritehtaat, viinanpolttimot, salpietari- ja potaskankeittimöt jne. Metalliruukit kuuluvat molempiin ryhmiin, sillä ne käyttivät sekä vesivoimaa että lämpöenergiaa.

Lisäksi lähinnä kaupungeissa sijaitsi erilaisia manufaktuureja (mm. kangas- ja tupakkamanufaktuureja), joissa yhteen tilaan kootut käsityöläiset työskentelivät käyttäen yksinkertaisia, monesti vai lihasvoimin toimineita koneita ja muita työvälineitä. Lisäksi 1800-luvun jälkipuoliskolta alkaen toimi höyrykoneen tai polttomoottorin voimalla toimineita tuotantolaitoksia. Niiden sijoittelu oli aiempaa vapaampaa, sillä niiden ei tarvinnut enää sijaita esimerkiksi kosken partaalla.

Suoraa vesivoimaa käyttäneet laitokset ajoittuvat 1300-luvulta 1920-luvulle, masuunit 1500-luvun alusta 1900-luvulle ja höyryvoima 1800-luvulta aina 1960-luvulle. Monissa tapauksissa ”muinaisuus” tulee siis hyvin lähelle tätä päivää. Viimeisimpien tuotantolaitosten toimintaa on saatettu dokumentoida filmille, ja entisiä työntekijöitä tai heidän lapsiaan saattaa olla vielä haastateltavissa.

Moniin varsin nuoriinkin teollisuushistoriallisiin jäännöksiin on suhtauduttu kiinteinä muinaisjäännöksinä mm. silloin, kun niitä on kunnostettu työllisyystyöväroin matkailullisten kehittämishankkeitten yhteydessä. Muinaisjäännösnäkökohta on toisinaan otettu huomioon myös saastuneiden maa-ainesten puhdistamisoperaatioissa vanhoilla teollisuusalueilla.

Yleensä itse tuotantolaitteiden kuten masuunin tai lasihytin muinaisjäännösluonne on helposti ymmärrettävissä. Sen sijaan laitoksen toimintaan liittyvien muiden rakenteiden ja jäännösten kuten kuona- ja sahanpurukasojen, uittolaitteiden, lastauslaiturien, konttorien, työläisten asuinrakennusten yms. jäännösten merkitys muinaisjään-

nöksinä saattaa olla vaikeammin määriteltävissä. Monilla paikkakunnilla on teollinen toiminta jatkunut pitkään samalla alueella esimerkiksi hyvän kosken partaalla, ja uusi teollisuus on peittänyt alleen vanhan toiminnan jäljet.

Suojelu: Kaikkia teollisuushistoriallisia muinaisjäännöksiä koskevat periaatteessa samat määrittelykriteerit. 1700-luvun puoltavaliä vanhempien, esiteollisten tuotantolaitosten paikat ovat tutkimuksen kannalta niin merkittäviä, että muinaismuistolain rauhoittamaksi voidaan lukea varsin laajakin alue kaikkine laitoksen toimintaan liittyvine jäännöksineen. Tosin toiminta on saattanut joissakin tapauksissa jatkua pitkään samalla paikalla, jolloin varhaisimpien laitteiden ja rakennusten jäännökset ovat voineet jäädä myöhempien muutosten alle. 1700-luvun loppupuolelta 1900-luvun alkupuolelle ajoittuvien teollisuuslaitosten kohdalla muinaismuistolain rauhoittamaksi voidaan katsoa tuotantoprosessiin olennaisesti liittyvien rakennusten, laitteiden ja rakenteiden jäännökset sekä prosessissa syntyneet merkittävät muodostelmat, jälkimmäiset etenkin, mikäli niillä on tutkimuksellista lähdearvoa.

Suojelutavoitteiden määrittelyssä tulee ottaa huomioon kunkin teollisuudenalan yleinen historia ja kohteen merkittävyys suhteessa siihen. Huomioitava asia on myös teollisuuslaitoksen vaikutus koko paikkakunnan tai yhdyskunnan syntyyn ja kehitykseen. Teollisuuslaitoksen yhteydessä tapahtuneeseen asumiseen ja muuhun toimintaan liittyvät käytöstä jääneiden rakennusten ja rakennelmien jäännökset voidaan katsoa kiinteiksi muinais-

jäännöksiksi, mikäli siihen on erityisiä perusteita. Mikäli tällaisten, laitoksen ja siihen liittyneen yhdyskunnan vaiheita ja sijoittumista ilmentävien jäännösten säilyminen halutaan turvata esimerkiksi osana matkailukohteena esiteltävää ruukinaluetta, tulee tämän kuitenkin tapahtua ensisijaisesti kaavoituksen keinoin (esim. /s-merkintä).

Kaivokset

Historia ja tuotanto: Vuorimalmia alettiin hyödyntää rautaruukeissa 1500-luvulta alkaen. Kaivoksista louhittiin rautaa, kuparia, lyijyä ja hopeaa. Merkittävin historiallinen rautakaivos sijaitsi Lohjan Ojamolla, jossa louhiminen aloitettiin 1540-luvulla. Suurin osa rautakaivoksista sijaitsi Etelä-Suomessa – mm. pääkaupunkiseudulla niitä oli kymmeniä – mutta ne olivat varsin pieniä. Historiallisista kuparikaivoksista merkittävin oli Kiskon Orijärvi, joka oli toiminnassa 1751–1954.

Malmia etsittiin luontaisista kalliopaljastumista. Louhiminen tapahtui polttamalla kallion päällä roviota ja kaatamalla kylmää vettä kuumalle kalliolle, jolloin kivi halkeili. Tämän jälkeen louhintaa jatkettiin lekalla ja meisselillä. Dynamiitti tuli käyttöön 1860-luvulla.

Ennen vuotta 1820 toiminnassa oli vuosittain korkeintaan kymmenen kaivosta. Malmikaivosten lukumäärässä oli selvä kasvu vuosina 1830–1870, jolloin huippuvuosina toimi noin 30 kaivosta. Malmin ja kivien siirtoon käytettiin erilaisia väkipyörällä toimivia siirtolaitteita.

Vantaan Bölen pieni rautakaivoskuoppa ennen tutkimuksia sekä tyhjennettynä vuonna 2008. Kuvat Wesa Perttola, Museovirasto.

Myös vesipumppuja käytettiin, sillä kaivoskuopat täyttyivät helposti vedellä. Näistä laitteista saattaa olla muistoina kallioihin kiinnitettyjä rautoja yms.

Vanhat kaivokset ovat usein (malmin värjäämällä) vedellä täyttyneitä, ja niiden läheisyydessä voi olla louhinnasta syntyneitä sivukivikasoja. Maanalaiset kuilut voivat olla mittavia. Geologisen tutkimuskeskuksen www-sivuilta löytyy paljon tietoa vanhoista malmikaivoksista. Nuoret kaivokset voivat olla teollisuushistoriallisesti ja maisemallisesti merkittäviä, vaikka ne eivät olisikaan luokiteltavissa kiinteiksi muinaisjäännöksiksi.

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten yleinen suojelumääritelmä yllä.

Kalkkiuunit

Ks. elinkeinohistorialliset muinaisjäännökset

Keramiikkatehtaat

Historia ja tuotanto: Savenvalajat valmistivat punasavikaakeleita ja -astioita Suomen linnoina ja kaupungeissa 1500-luvulta alkaen, myöhemmin myös maaseudulla. Teolliset mittasuhteet keramiikanvalmistus sai vasta vuonna 1762, kun Helsingin Herttoniemen fajanssitehdas perustettiin. Sen paikalla on tehty pienimuotoisia kaivauksia 2000-luvulla. 1800-luvulla Suomessa toimi lukuisia keramiikkaverstaita, joista osaa kutsuttiin myös fajanssi- tai kaakelitehtaita. Pienten verstaiden lukumäärää ei tunneta, mutta isompien tehtaiden perustamiseen ja toimintaan liittyy asiakirjoja, minkä vuoksi ne ovat tiedossa. Ennen vuotta 1900 perustettuja tehtaita tunnetaan 86, joista vain kahden vaiheet ulottuvat 1700-luvulle. Osa tehtaista valmisti myös keraamisia tupakkapiippuja (ns. liitupiippuja). Keramiikkatehtaita tai -verstaita ei ole inventoitu, minkä vuoksi niiden toiminnasta tiedetään varsin vähän. Poltossa tarvittiin suuria uuneja, joiden jäännökset ovat oletettavasti helposti maastosta löydettävissä. Tuotannossa syntyi myös runsaasti jätettä, jota tutkimalla voidaan saada tietoa kunkin tehtaan tuotannosta.

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten yleinen suojelumääritelmä yllä.

Kivilouhokset

Ks. Elinkeinohistorialliset muinaisjäännökset

Kokkolan Halkokarilla sijainneesta vanhasta laivanrakennuspaikasta on muistona kovettunut pikikerros rantakallion pinnassa. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

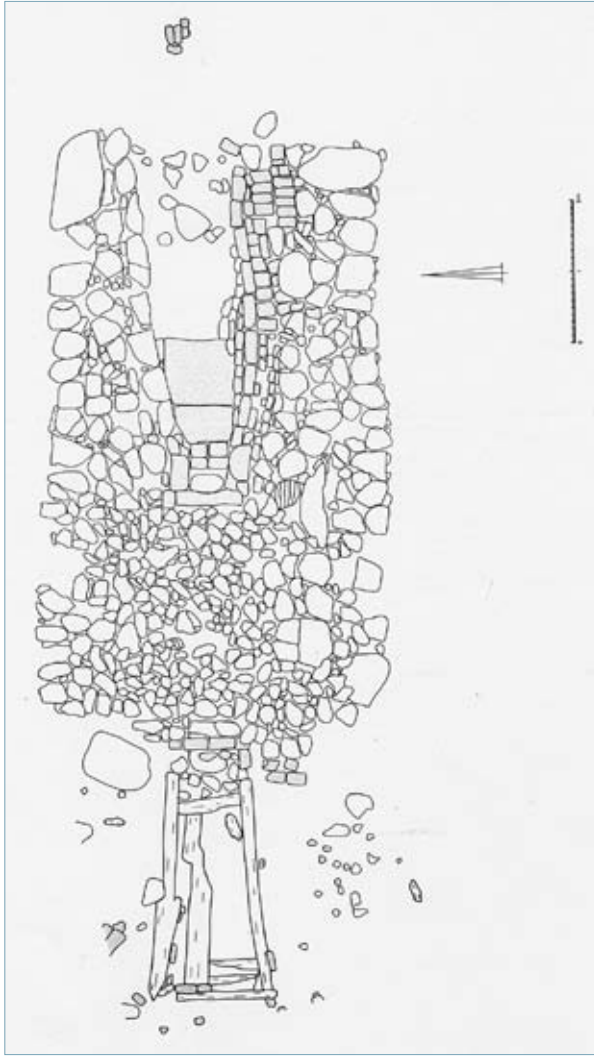
Laivaveistämöt

Historia ja tuotanto: Laivaveistämöitä toimi mm. kaupunkien, kuninkaankartanoiden ja ruukkien yhteydessä. Vanhimmat tiedot niistä ovat 1500-luvulta. Veistämöt olivat joko kruunun tai porvarien omistuksessa. Niiden paikka ei ole tutkittu arkeologisesti. Veistämöt saattoivat olla varsin suuria laitoksia, joihin liittyi paljon rakennuksia, verstaiteja ja pajoja. Sisävesien rannoilla oli pienehköjä telakkapaikkoja, jotka ovat palautuneet käytännössä luonnontilaan. Maaperässä voi olla veistojätteen ja kovettuneen pien muodostamia kerrostumia. Laivaveistämöihin voi liittyä myös vedenalaisia jäännöksiä.

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten yleinen suojelumääritelmä yllä.

Lasitehtaat

Historia ja tuotanto: Suomen ensimmäinen lasitehdas perustettiin vuonna 1681 Uuteenkaupunkiin, mutta sen toiminta jäi lyhytaikaiseksi. Seuraavaksi perustettiin lasitehdas Someron Ävikiin vuonna 1748, minkä lisäksi Ruotsin vallan aikana Suomen rajojen sisäpuolelle rakennettiin kahdeksan muuta tehdasta. 1800-luvulla uusia lasitehtaita nousi 23. Toimintansa lopettaneiden lasitehtaiden paikat on inventoitu 1980-luvulla (Matislainen & Vanhatalo), ja Sipoon Mariedalissa ja Someron Ävikissä on tehty kaivauksia.

Someron Ävikin lasihytin sulatusuunin raunion mittauspöytäkuva.
Lähde Matiskainen, Haggrén & Vanhatalo 1991: Lasitutkimuksia VI, s. 43.

Tuotanto keskittyi lasihytissä sijaitsevan pitkänomaisen sulatusuunin ympärille. Ikkunalasin oikaisemista varten tarvittiin erillinen uuni. Hyttejä saattoi tehtaassa olla useampiakin kuin yksi. Lasiruukkiin liittyi hytin lisäksi suuri määrä muuta rakennuskantaa kuten kvartsinmurskaamo, varastorakennuksia, työläisten asuntoja sekä ruukinkartano talousrakennuksineen. Lasinvalmistus synnytti runsaasti jätettä, jota tutkimalla voidaan selvittää tehtaiden tuotantoa ja raaka-aineiden hankintaa. Lasi-kuonan ja lasiesineiden palasten ohella tyyppillisiä löytöjä ovat upokkaiden kappaleet.

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten yleinen suojelumääritelämä yllä.

Masuunit, rautaruukit ja kuparinsulattamot

Historia ja tuotanto: Suomen ensimmäinen masuuni oli Erik Flemingin 1530-luvulla Siuntion Sultiaan perustama rautahytti vasarapajoiheen. Vuorimalmiruukkeja nousi etenkin läntisen Uudenmaan ja Varsinais-Suomen rajaseudulle suurvalta-ajalla 1600-luvulla. Ne hyödynsivät alussa Lohjan Ojamon kaivoksen malmia, mutta pääasiassa malmi ja raakarauta tuotiin Ruotsista asti. Suomessa oli riittävästi malmin sulatukseen tarvittavia metsävarantoja ja koskivoimaa voimanlähteeksi. Kuljetusyhteydet määräisivät pitkälti ruukkien sijainnin. Etelärannikon lisäksi ruukkeja perustettiin Satakunnan ja Etelä-Pohjanmaan rannikolle. Ensimmäinen sisämaan järvimalmiruukki perustettiin vuonna 1746 Juankoskelle. 1800-luvun alkuun mennessä Suomeen oli perustettu 32 rautaruukkia.

Järvimalmiin perustuva raudantuotanto sai aiempaa suuremman merkityksen 1800-luvun alussa, kun Suomi oli liitetty Venäjään. Kainuun, Savon ja Karjalan talonpojille ennestään tuttu raudanvalmistus suo- ja järvimalmista pienissä harkkohteissä sai teollisen luonteen. Malmin nosto järvistä ja soista oli halvempaa kuin sen louhinta kaivoksista, mutta malmin korkea fosforipitoisuus heikensi sen laatua. Vesivoimaan perustuvien järvimalmiruukkien kulta-aikaa olivat 1860–1880-luvut, jolloin ruukkeja oli toiminnassa lähes 40. Ne muodostivat suuria yhdyskuntia takamaiden keskelle. Tuotteiden päämarkkina-alue oli Pietari, ja kuljetuksissa oli Saimaan eri kanavilla tärkeä rooli. Useimpien järvimalmiruukkien toiminta hiipui 1900-luvun alussa.

Raudansulatusta edelsi malmin pasutus (paahtaminen) ja murskaus, jonka yhteydessä suurimmat epäpuhtaudet poistuiivat. Malmin sulatus tapahtui masuunissa, joka oli korkea kuilu-uuni. Prosessi tapahtui piipussa, joka oli laajimmillaan keskivaiheiltaan ja kapeni alaspäin kohti uunin alinta osaa eli pesää. Rautamalmia, hiiltä ja kalkkikiveä laskettiin muutaman tunnin välein panostus-siltaa pitkin piipun yläosassa olevasta panostusaukosta piippuun. Kuumuus saatiin aikaan puhaltamalla palkeilla ilmaa pesän yläosaan hormin kautta. Aikaisemmat panostukset painuivat piipussa alaspäin ja muuttuivat kuumuudessa juokseväksi takkiraudaksi ja kuonaksi. Rauta ja kuona juoksetettiin kumpikin omasta, piipun alaosaan olevasta laskuaukostaan ulos. Masuunin vieressä olevassa, raastuvaksi kutsutussa rakennuksessa takkirauta valettiin harkoiksi. Takkirauta voitiin jalostaa edelleen kankiraudaksi takomalla siitä pois liika hiili.

Yleisin masuunityyppi oli ns. multahirsimasuuni, jossa uunin alinna olevan, kivistä rakennetun neliömäisen pesän päälle ja sen keskeltä kohoavan piipun ympärille salvottiin liki piipun korkuinen hirsikehikko. Kehikon ja

Hankoniemellä sijaitsevan Skogbyn ruukin masuunin raunio hahmottuu toiminnallisena kokonaisuutena. Säilyneisiin yksityiskohtiin kuuluu vuonna 1856 asennettu puhalluslaite. Kuva Timo Kantonen, Museovirasto.

piipun väli täytettiin lämpöä eristävällä maalla. Multahirsirakenteen päällä oli panostajien työtilana ja masuunin suojana laudoista tehty kranssirakennelma, johon panostussilta johti. Kranssi oli katettu paitsi panostusaukon kohdalta, sillä piipusta kohosi tulenlieskoja. Raunioituneista masuuneista on yleensä säilynyt vain kivinen pesä sekä piipun alaosa; kranssi ja multahirsikehikko ovat hävinneet ja piipun yläosa sortunut.

Kuparinsulattamoista vanhimmat ovat vuonna 1765 perustettu Karjalohjan Kärkelä ja 1768 perustettu Pudasjärven Kornankoski, mutta jo 1560-luvulla tehtiin kuparinsulatukseen liittyviä kokeiluja Mustasaaressa (Bäckseide). Kiskon Orijärvellä oli suuri kuparikaivos.

Suomessa on toiminut kaikkiaan 82 ruukeiksi katsottavaa metallintuotantolaitosta, joista osa jatkaa toimintaansa vieläkin. Ruukit on inventoitu 1980-luvulla (Erkki Härö), ja niitä on viime vuosina kunnostettu nähtävyyksiksi ja siinä yhteydessä tutkittu myös arkeologisesti. Tuotantolaitosten eli masuunin ja pajojen lisäksi ruukkiin kuului mm. ruukinkartano puistoineen, maatalousrakennuksia, työväen asuntoja ja kirkko. Itse masuunin, pajojen, hiiliuunien ja muiden tuotantoon liittyvien rakennusten jäännösten lisäksi lähiympäristössä on yleensä myös muita toimintaan liittyviä rakenteita ja muodostelmia kuten kuonakasoja, hiilimiiluja, patoja ja muita vesirakenteita sekä lastauslaiturien jäännöksiä. Masuunikuona on lasimaista ja väriltään sinertävää, vihertävää tai harmauttavaa. Sitä on käytetty mm. teiden pohjustamiseen ja puistokäytävien päällysteenä. Lisäksi siitä on valettu muoteissa ns. slagitiiliä.

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten yleinen suojelumääritelmä yllä.

Barkarbölen masuuninraunio sijaitsee metsämaastossa Raaseporin Tenholassa. Piipun sisäpuolen muuraus 1680-luvulta näkyy kummun laella. Kuva Timo Kantonen, Museovirasto.

Paperitehtaat

Historia ja tuotanto: Vanhimmat paperitehtaat käyttivät raaka-aineena lumppua ja voimanlähteenä vettä. Suomen ensimmäinen paperitehdas oli Pohjan pitäjään vuonna 1667 perustettu Thomasböle. Paperiteollisuus oli vähäistä ennen 1800-luvun puoltaväliä, jolloin raaka-aineena alettiin käyttää puuhioketta. Läntiselle Uudellemaalle ja Lounais-Suomeen keskittyviä vanhimpien tehtaiden paikkoja ei ole inventoitu. Milloin koskipaikat ovat välttyneet tehokkaalta myöhemmältä rakentamiselta, on

Pertelin Juvankoski on esimerkki monipuolisesti hyödynnetystä koskipaikasta (mylly, saha, lumppupaperiruukki, voimalaitos). Historialliset kerrostumat, kuten turbiineille johtaneen puuputken tukipilarit, yhdistyvät luonnonympäristöön. Kuva Minna Pesu, Museovirasto.

paikalla saattanut säilyä rakenteita, jotka ilmentävät pa-
periteollisuuden alan esiteollista vaihetta.

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten
yleinen suojelumääritelmä yllä.

Pikiruukit

Historia ja tuotanto: Piki on jähmeä jäännös, jota saadaan
tislattaessa tervaa. Pikeä käytettiin alusten tiivistämiseen,
köysien kyllästämiseen, soihujen polttomassaksi ja mm.
suutarin työssä tarvittavan pikilangan valmistukseen. Tis-
laamiseen eli tervan keittämiseen tarvittiin pikipannu,
joka oli yleensä kuparia. Kun vesi ja muut ylimääräiset
aineet oli haihdutettu tervasta, juoksetettiin piki puis-
ta ränniä pitkin jäähdytysammeeseen, joka saattoi olla
esimerkiksi tiilistä muurattu. Pyöreäpohjaiset, tiilistä
muuratut mantteliuunit tulivat käyttöön 1830-luvulla.
Keittämisen sivutuotteina saatiin tärpähtiä ja pikiöljyä,
jota käytettiin mm. hyttyskarkotteena. Valmis piki säi-

Oulun Pikisaaren pikiruukin uunin tiilimurausta kaivetaan
esiin. Kuva Marianna Niukkanen 2002, Museovirasto.

löttiin tiiviisiin tynnyreihin. Pikiruukit sijaitsivat kulje-
tusten helpottamiseksi ja palonarkuutensa vuoksi pää-
sääntöisesti saarissa ja rannoilla. Lisäksi jäähdyttämiseen
tarvittiin runsaasti vettä.

Suomen vanhimmat pikiruukit rakennettiin 1600-lu-
vulla, ja poltto teollisena toimintana hiipui viimeistään
1900-luvun alkupuolella. Valtaosa toiminnasta oli pie-
nimuotoista. Suuren pikiruukin rakennuksiin kuuluivat
pannuhuoneen ja jäähdyttämön lisäksi mm. konttori ja
erilaiset aitat. Laitoksen paikka voi olla helposti tunnis-
tettavissa maahan valuneesta, kovettuneesta pikikerrok-
sesta, jonka ominaistuoksukin voi olla edelleen tallella.
Myös puurakenteet voivat olla pien kyllästämiä. Pikeä
valmistettiin etenkin Pohjanmaalla, mm. tärkeissä ter-
vakaupungeissa Oulussa ja Kokkolassa.

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten
yleinen suojelumääritelmä yllä.

Potaskatehtaat

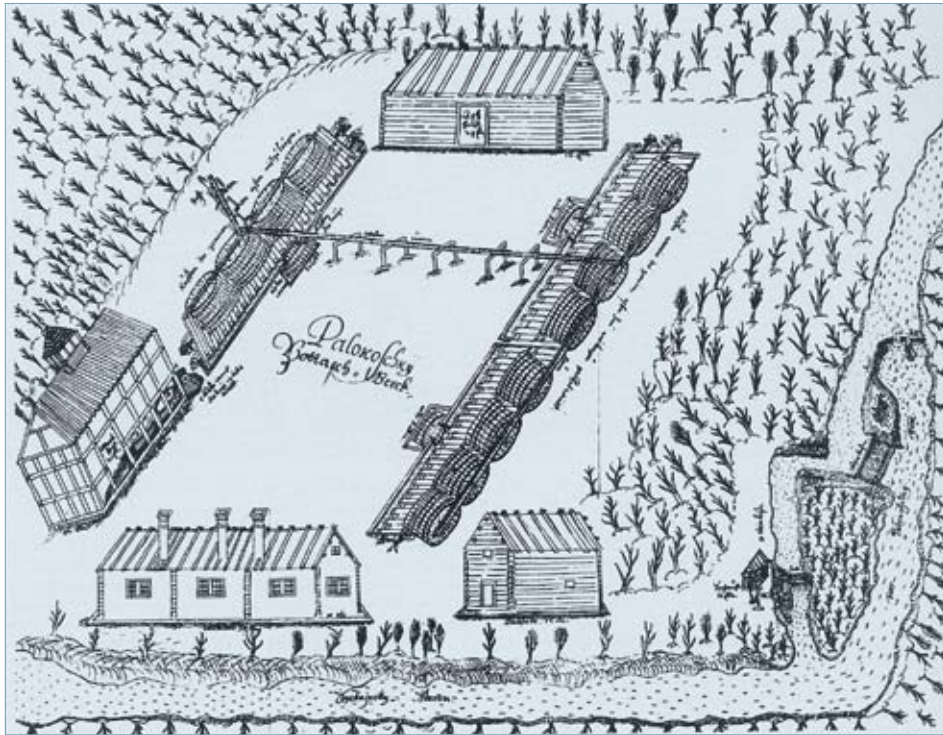
Historia ja tuotanto: Suomen potaskateollisuuden historia
alkoi vuonna 1672, jolloin Pietari Brahe perusti potas-
katehtaan Revonlahden Patokoskelle, joka on nykyistä
Ruukin pitäjää. Tehdas oli toiminnassa vuoteen 1681.
Seuraavan kerran teollista potaskanvalmistusta harjoi-
tettiin Pietarsaassa 1790-luvulla. Sieltä teollisuuden-
ala levisi myös muualle Suomeen. Potaskaa myytiin pää-
asiassa lasiruukkien käyttöön, mutta sitä vietiin myös
ulkomaille. Potaskatehtaiden paikkoja ei ole inventoitu.
(Ks. myös elinkeinohistorialliset muinaisjäännökset –
potaskankeittopaikat).

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten
yleinen suojelumääritelmä yllä.

Sahat ja uittolaitteet

Historia ja tuotanto: Pieniä vesisahalaitoksia toimi maas-
samme jo 1500-luvun jälkipuoliskolla mm. säterien ja
kuninkaankartanoiden yhteydessä. Toiminta alkoi muut-
tua teolliseksi vasta 1700-luvulla. Valtiovalta pelkäsi
1700- ja 1800-luvuilla puun loppumista ja sääteläi puu-
varojen käyttöä toisaalta sahatavaraksi, toisaalta ruukkien
polttopuuksi. Rakennuspuun kysyntä kuitenkin kasvoi
1800-luvulla etenkin kaupungeissa väestönkasvun myö-
tä, ja sahat kannattivat hyvin. Sahaustoiminnan painopiste
siirtyi Etelä- ja Lounais-Suomesta Pohjois-Savoön, Poh-
jois-Karjalaan ja Keski-Suomeen. Höyrysahtojen raken-

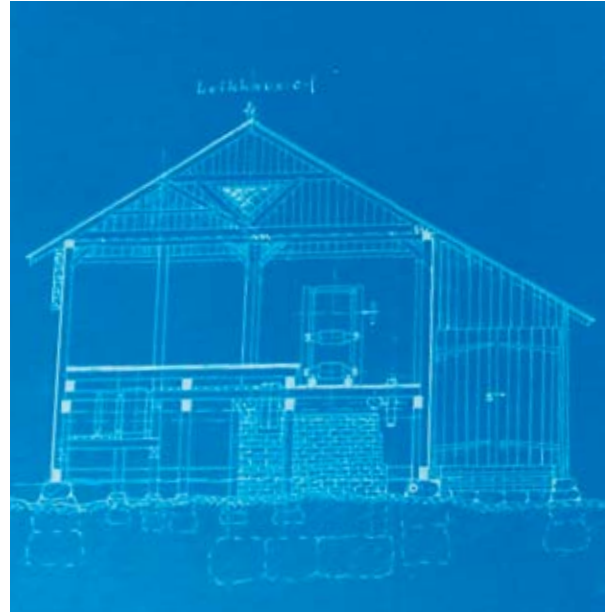

Siikajoen Palokosken potaskatehtaan kuului vuonna 1672 laaditun selontekopiirroksen mukaan mm. lato, sammioita, pumppukaivo ja tuuletustornillinen keittimöverstas. Kuva Suomen historia 2 (Weilin+Göös 1985), s. 382.

Inarin Nellimöjärven ja Keskimöjärven välinen uittoränni ennen Museoviraston vuonna 1994 aloittamaa entistämistä. Kuva Veijo Laine, Museovirasto.

Jyhkeästi perustetut työkoneet ja voimansiirtolaitteet ovat usein säilyneet kevyitä tuotantorakennuksia pitempään. Vuoden 1913 rakennussuunnitelmassa näkyvä sahanraami osoittaa maastossa yhden monista Rovaniemen Sinetän kylän teollisuushistoriallisista paikoista. Kuva Timo Kantonen, Museovirasto. Piirustus Paavo Heikkilän yksityiskokoelmasta.

taminen sallittiin vuonna 1857. Vuonna 1860 Suomessa toimi 175 hienoteräistä sahaa. Ne sijoittuvat hyvien uitto- ja rautatieyhteyksien äärelle sisävesien lahdelmiin ja jokisuihin sekä meren saarin. Valtion rakennuttamat kanavat helpottivat puutavaran kuljetusta. (Ks. myös elinkeinohistorialliset muinaisjäännökset – vesimyllyt ja -sahat).

Höyrysahoihin liittyviä jäännöksiä ovat mm. koneiden perustukset, konehuoneiden ja piippujen rakenteet, tukkisillat, kiskot sekä rimoista ladotut ranta-alueet. Sahat tuottivat myös ”kuonaa”, joka kerrostui valtaviksi sahanpurukasoiksi. Puutavaran uittoon liittyviä rakenteita ovat mm. puiset uittorännit, kivillä täytetyt hirsipollarit sekä kivistä ladotut uittosuisteet eli möljät. Hirsipuomein täydennettyinä niiden avulla ohjattiin puutavaran kulkua koskessa.

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten yleinen suojelumääritelmä yllä.

Salpietarinkeittimöt

Historia ja tuotanto: Salpietaria tarvittiin ruudin raaka-aineeksi. Sitä valmistettiin keittämällä multa sekoitettua eläin- ja kasvijätettä sekä puutuhkaa pitkään suurissa

kuparikattiloissa. Suomessa ei keitetty salpietaria vielä keskiajalla ainakaan yleisesti. Ruotsin kruunu perusti 1500-luvun jälkipuolella Suomeen parikymmentä salpietarinkeittimöä, ja talonpoikien vastenmielisimpiin verorasituksiin kuului virtsan ja jätteiden sekaisen mullan kuljettaminen niihin. 1600-luvulla toiminta hiipui, mutta 1700-luvulla alettiin jälleen rakentaa kiinteitä keittimöitä etenkin Etelä-Pohjanmaalle.

Salpietarinkeittimöiden paikkoja ei ole systemaattisesti inventoitu. Tulipesälliset uunit ovat todennäköisimmät jäännökset keittimön paikalla. Valmistukseen on tarvittu myös runsaasti vettä ja polttopuuta, ja kuljetusyhteyksien on täytynyt olla hyvät joko maitse tai vesitse. Joidenkin kenttätutkimusten pohjalta on todettu, että pellossa oleva keittimön paikka voi erottua ympäristöään tummempana ja multavampana alueena. Mullan seassa on usein talousjätelöytöjä, jotka eivät kuitenkaan välttämättä kerro itse keittimöstä vaan paikalle tuodun mullan alkuperästä. Talonpojat saivat oikeuden omatoimiseen keittämiseen 1760-luvulla, mistä eteenpäin valmistus keskittyi Etelä-Pohjanmaalle. Keittimön rakennuksiin kuuluivat varsinaisen keittimörakennuksen lisäksi tuhka huone, kuivaushuone, multalato ja aitta.

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten yleinen suojelumääritelmä yllä.

Yksi kolmesta kiviunista Sipoon Löparön vuosina 1599–1643 toimineen salpietarikeittimön paikalla. Kuva VP Suhonen, Museovirasto.

Tekstiilitehtaat

Historia ja tuotanto: 1700-luvun loppupuolelta lähtien perustettiin koskien rannoille tamppilaitoksia, joissa vanutettiin verkaa sekä huovutettiin villakangasta. Niihin liittyi usein värjäämö. Varsinaiseen tehdasmaiseen tekstiiliteollisuuteen kuului hamppu-, pellava-, puuvilla- ja trikootehtaita. Alan nopea kasvu alkoi 1840-luvulla. Suomen tekstiiliteollisuutta hallitsivat vuonna 1820 perustettu Finlaysonin puuvillatehdas Tampereella ja vuonna 1856 perustettu Tampereen pellavatehdas. Muita merkittäviä laitoksia olivat Jokioisten ja Littoisten verkatehtaat. Suuri osa myytävistä kankaista valmistettiin kuitenkin kotiteollisuustuotteina pitkälle 1800-luvulle.

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten yleinen suojelumääritelmä yllä.

Terva- ja tärpättitehtaat

Historia ja tuotanto: Tervaa poltettiin tervahautojen ohella tervauuneissa 1860-luvulta lähtien. Tervan lisäksi näistä

saatiin talteen hiiliä ja matalammissa lämpötiloissa haihtuvaa tärpättiä, joka hautapoltossa pääosin menetettiin. Poltettava puu ladottiin ilmalta suljettuun, yleensä valurautaiseen astiaan eli retorttiin, joka oli sijoitettu tiilistä muuratun, pohjamuodoltaan pyöreän uunin sisään (ns. mantteli- tai retorttiuuni). Terva valui retortin pohjalle, josta tislauustuotteet johdettiin putkia pitkin jäähdyttäjään ja erottajaan. Haihtuvat ainesosat otettiin talteen kaasumaisessa muodossa retortin päältä. Jäähdytyksessä tarvittiin vettä, joten tehtaat sijaitsivat joen äärellä. Jäähdytyslaitteistot olivat tavallisimmin puusta rakennettuja. Tervauunin tuotteiden jälkikäsitteilylaitteistona on usein ollut monimutkainen tilauslaitteisto sisältäen esimerkiksi pienempiä retortteja tai muita tislaukskattiloita. Tarkoituksena oli tislata tervasta ja tärpätistä matalammissa lämpötiloissa höyrystyvät aineet erikseen ja ottaa nämä talteen. Myös tislauసుuni saattoi olla muurattu rakenne.

1800-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alkupuolella Suomessa oli satoja puoliteollisia tervatehtaita, jotka tuottivat myyntiin tervaa, tervankusta, tärpättiä, pikeä ja hiiliä. Uudenaikaisia tervatehtaita oli Etelä-Suomessa 1860-luvulla. Nämä olivat tyyppillisesti jälkikäsitteilylaitteistolla varustettuja muurattuja mantteliiuuneja.

Lammin Evon Savijärven tervatehtaan tislusretortti kattiloineen. Kuva Panu Nykänen.

1890-luvulla Pohjois-Suomen tervantuotantoalueilla rakennettiin kymmeniä ns. Raskin tervauuneja ja Oulun konepajan tervatehtaita, jotka perustuivat rautaisen retortin käyttöön. Kolmas tervatehtaiden toiminnan ajanjakso sijoittuu toisen maailmansodan aikaan. 1940-luvun tervatehtaat olivat yleensä tehdasmaisia tuotantolaitoksia.

Tehtaiden jäännöksiä on dokumentoitu mm. Hyrynsalmen Löytöjoella ja Lammin Savijärvellä. Taivasalla ja vajoissa toimineen tehtaan paikalta voi löytyä mantteliuunin pohja, tislusuuni, rauta-astioita ja hiilikasa.

Suojelu: Ks. teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten yleinen suojelumääritelmä yllä.

Tiiliruukit

Ks. elinkeinohistorialliset muinaisjäännökset – tiilenpolttuunit

Teollisuushistoriallisia muinaisjäännöksiä koskevaa kirjallisuutta

Haggrén, Georg 1997: ”Perniön Näsen salpietarinkeittimö (1592–1640)”. Niukkanen, Marianna (toim), Perniö, kuninkaan ja kartanoiden pitäjä. Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisu 15.

Haggrén, Georg & Suhonen, V.-P. 2002: ”Teollisuushistorialliset jäännökset Suomessa”. Nykänen, Panu (toim.), Hallan tervaa. Hallan ukon terva- ja täpättitehdas, Hyrynsalmi Löytöjoki. Restaurointiraportti 1997–2001. Helsinki.

Härö, Erkki 1998: Ruukkien retki – Historic ironworks of Finland. Helsinki.

Härö, Erkki & Peltonen, Karim 2001: ”Rautaa järvistä”. Lounatvuori, Irma & Putkonen, Lauri (toim.), Rakennusperintömme. Kulttuuriympäristön lukukirja. Ympäristöministeriö, Museovirasto ja Rakennustieto Oy. Helsinki.

- Kallio, Titta 2005: ”Teollisuusarkeologiaa Suomessa: tutkimustapoja ja -ongelmia.” Tekniikan Waiheita 3/2005.
- Kantonen, Timo 1996: Satakunta sahaa Suomessa. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 18. Helsinki.
- Kuokkanen, Rauno 1981: Suomen tiiliteollisuuden historia I. Tiilen lyönti ja käyttö ristiretki-ajalta 1850-luvulle. Helsinki.
- Kärki, Maija, Immonen, Visa ja Taavitsainen, Jussi-Pekka 2006: ”Welding with tourism: Past and present of industrial archaeology on Finland”. *Industrial Archaeology Review*, XXVII: 1, 2006.
- Laine, Evert 1948–1952: Suomen vuoritoimi 1809–1884, I–III. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki.
- Matiskainen, Heikki & Vanhatalo, Simo 1986: Suomen lasitehtaiden teollisuusarkeologinen inventointi 1681–1985. Lasitutkimuksia – Glass Research III. Suomen lasimuseon tutkimusjulkaisu. Riihimäki.
- Matiskainen Heikki, Haggren Georg ja Simo Vanhatalo 1991: The Archaeology of the Early Glass Industry in Finland. Lasitutkimuksia – Glass Research VI. Suomen lasimuseon tutkimusjulkaisu. Riihimäki.
- Nykänen, Panu 2002: ”Suomalaisen tervanpolton historia”. Nykänen, Panu (toim.), Hallan tervaa. Hallan ukon terva- ja tärpättitehdas, Hyrynsalmi Löytäjoki. Restauointiraportti 1997–2001. Helsinki.
- Nyman, Harri 1997: ”Hyrynsalmi Löytäjoki, terva- ja tärpättitehdas”. Tekniikan Waiheita 4/97. Tekniikan historian seura.
- Puustinen, Kauko 2003: Suomen kaivosteollisuus ja mineraalisten raaka-aineiden tuotanto vuosina 1530–2001, historiallinen katsaus erityisesti tuotantolukujen valossa. Geologian tutkimuskeskus, arkistoraportti, M 10.1/2003/3. Löytyy myös verkkojulkaisuna osoitteesta <http://www.gtk.fi/aineistot/kaivosteollisuus/index.htm>.
- Rossi, Aki 2005: ”Pikisaaren pikiruukki. Pien valmistus osana tervan menestystarinaa”. Kallio, Titta & Lipponen, Sanna (toim.), Historiaa kaupungin alla. Kaupunkiarkeologisia tutkimuksia Oulussa. Pohjois-Pohjanmaan museon julkaisuja 16. Oulu.
- Saltikoff, Laitakari, Kinnunen & Oivanen 1994: Helsingin seudun vanhat kaivokset ja louhokset. Geologian tutkimuskeskus, opas 35. Espoo.

Hautamaisia painanteita Uuraisissa Iso-Uraisten Kuoliossaressa.
Kuva Juha Ruohonen.

5 KIRKOLLISET MUINAISJÄÄNNÖKSET

”kirkkojen, kappeliin, luostarien ja muiden huomattavien rakennusten rauniot sekä muinaiset hautapaikat, jotka eivät ole seurakunnan hoidossa olevalla hautausmaalla” (MML 2 § 6 mom.)

Yleistä

Katolinen kirkko alkoi vakiinnuttaa asemaansa Ruotsin valtakunnan Suomen-puoleisilla keskusalueilla 1200-luvun kuluessa, jolloin muodostui harva seurakuntaverkosto ja saatettiin voimaan kymmenysverojärjestelmä. 1300-luvun puolimaissa seurakuntia oli noin 70, jolloin niitä oli myös Karjalan Kannaksella, Savossa ja Pohjois-Pohjanmaalla. 1300-luvun puolivälistä 1500-luvulle seurakuntaverkosto laajeni voimakkaasti uusille alueille. Keskiajan lopulla seura- ja kappelikuntia oli maassamme puolisentoista sataa.

1700-luvulla kirkkohierarkiassa oli kolme kategoriaa, mikä perustui luultavasti ikivanhaan käytäntöön. Emäkirkko oli seurakunnan pääkirkko, johon kuului aidattu kirkkotarha. Kappelikirkko oli puolestaan emäseurakunnan alaisuuteen perustettu seurakunta, jolla oli taloudelliset mahdollisuudet ylläpitää omaa pappia ja pappilaa. Myös kappelikirkon yhteydessä oli aidattu kirkkotarha. Saarnahuoneet olivat emäseurakunnan syrjäkylille tehtyjä, yleensä vaatimattomia rakennuksia, joissa pappi kävi esimerkiksi kerran kuukaudessa pitämässä jumalanpalveluksen rukoushuonekunnalle. Niihin ei yleensä liittynyt hautausmaata, mutta poikkeuksiakin oli.

Hautausmaa sijaitsi aina kirkon ympärillä. Tästä olivat poikkeuksena väliaikaisiksi tarkoitettujen hautausmaiden kuten kesähautausmaat tai kertaluontoiseen käyttöön esimerkiksi epidemian tai taistelun yhteydessä perustettujen hautausmaiden. Vasta vuoden 1879 terveydenhoitosääntö muutti tilanteen; asutuskeskuksissa olevat hautausmaat oli lakkautettava ja perustettava uudet soveliaan matkan päähän kaupungin tai kylän rakennetusta osasta.

Muinaismuistolaisissa (2 § 6 mom.) todetaan, että kiinteitä muinaisjäännöksiä ovat ”kirkkojen, kappeliin,

luostarien ja muiden huomattavien rakennusten rauniot sekä muinaiset hautapaikat, jotka eivät ole seurakunnan hoidossa olevalla hautausmaalla”. Vaikka lainkohdassa puhutaankin ”raunioista”, voidaan sen tulkita koskevan yhtä lailla puisten kuin kivistä rakennettujen kirkollisten rakennusten jäännöksiä. Hautapaikkojen osalta suojelun ohjeellisena ikärajana voidaan pitää vähintään noin sataa vuotta hautaustapahtumasta tai aktiivisen hautaustoiminnan päättymisestä. Myös kirkkojen lattian alla olevat haudat katsotaan muinaismuistolain tarkoittamiksi, sillä kirkkoihin hautaaminen päättyi vuoteen 1822 mennessä, eikä kirkkohautoja voi enää varsinaisesti pitää seurakunnan hoidossa olevina. Laki rauhoittaa yhtä lailla sekä katolisen, luterilaisen että ortodoksisen kirkollisen toiminnan jäännökset. Kaivettaessa vainajia arkeologisesti esiin on pidettävä mielessä eettiset näkökohdat: hautoja ei koskaan pitäisi mennä tarpeettomasti kaivamaan, ainakaan mikäli vainajien osteologiseen tutkimukseen ja esineistön konservointiin ei ole kunnollisia resursseja. Vainajien jäännökset saattavat arkeologien lisäksi kiinnostaa mm. lääketieteen historian tutkijoita ja geneetikkoja.

Erityistapauksen muodostavat ei-kirkolliset hautaukset, jotka ovat alle sadan vuoden ikäisiä kuten sisällyssodassa teloitettujen punaisten hautapaikat ja talvisodassa kaatuneiden venäläisten joukkohaudat (ks. sotahistorialliset muinaisjäännökset). Niitä ei ole toistaiseksi pidetty muinaismuistolain rauhoituksen piiriin kuuluvina. Näitä hautapaikkoja koskee kuitenkin hautarauha, jonka rikkomisesta säädetään rikoslain (1889/39) 17. luvun 12. §:ssä: hautaa ei saa luvattomasti avata eikä ottaa sieltä vainajan osia, eikä hautaa tai kuolleen muistomerkkiä saa turmella tai häpäistä.

Hautapaikkoja koskee myös hautaustoimilaki (457/2003). Sen mukaan hautausmaa voidaan lakkaut-

taa ja hautausmaan alue ottaa muuhun käyttöön, kun viimeisestä hautaamisesta on kulunut vähintään noin sata vuotta. Tällöin hautausmaa tosin voidaan katsoa muinaismuistoalueeksi (!). Yksityisen haudan maa-alue voidaan ottaa muuhun käyttöön aikaisintaan 25 vuoden kuluttua hautaamisesta. Haudattu ruumis tai tuhka voidaan erityisen painavista syistä siirtää toiseen hautaan lääninhallituksen ja kunnan terveydensuojeluviranomaisten luvalla (terveydensuojeluasetus).

Vuonna 1993 annettu kirkkolaki (1054/1993) suojelee ennen vuotta 1917 rakennetut kirkot kiinteine sisustuksineen ja taideteoksineen. Suojelu koskee myös kellotapuleita, kirkkotarhaa aitoineen ja portteineen sekä muita kirkkotarhassa olevia rakennuksia ja rakennelmia. Kirkkolailta suojeltujen rakennusten olennaisista korjaus- ja muutostöistä sekä purkamisesta on pyydettyä Museoviraston lausunto. Kirkkojärjestyksen mukaan seurakunnan tulee merkitä hallinnassaan olevat entiset kirkonpaikat ja hautausmaat muistotaululla tai -merkillä. Kirkkolain uudistaminen on parhaillaan käynnissä.

Etenkin keskiaikaisten kirkkojen lähiympäristön maankäyttösuunnitelmia kuten hautausmaan laajentamista arvioitaessa on otettava huomioon, että kirkkomaan aidan ulkopuolella saattaa sijaita kirkon rakentamiseen, korjaamiseen tai rakennusmateriaalien valmistamiseen liittyviä jäännöksiä kuten tiili- ja kalkkiuuneja, kalkkihautoja, pajanpaikkoja ja rakentajien tilapäisasumuksia. Lisäksi hirttämällä ja mestaamalla teloitettuja henkilöitä tiedetään haudatun kirkkomaan ulkopuolelle.

Hautasaaret

Historia: Hautausmaasaaria sijaitsee harvaanasutuilla seuduilla, joissa kirkkomatkat olivat pitkiä ja hankalia; erityisesti Pohjois-, Itä- ja Keski-Suomessa. Joitakin saaria on käytetty lopullisina, seurakunnan omistamina hautapaikkoina (esim. Inarinjärven hautasaaret), toisia puolestaan väliaikaisina ns. kesähautausmaina, joihin haudattiin kesällä, kelirikkoaikana tai levottomana ajankohtana kuolleet odottamaan kuljetusta kirkkomaalle joko reellä tai veneellä. Osa hautasaarista saattaa liittyä eränkänkäntiin.

Saariin hautaamisen alkamisajankohta ei ole tiedossa, mutta suuri osa hautausmaasaarista ja kesähautausmaista ajoittuneen 1500- ja 1600-luvuille. Vuoden 1686 kirkkolaislaissa määrättiin kaikkien vainajien toimittamisesta kirkkomaahan. Silti hautasaaria käytettiin paljon vielä suurten kuolonvuosien aikana 1600-luvun lopussa ja 1700-luvun alun epidemioiden ja isonvihan aikana. Kokonaisten per-

hekuntien menehdyttyä moni vainaja jäi siirtämättä välihautapaikasta kirkkomaan multiin. Välihautautapa oli joillakin seuduilla elävä vielä 1800-luvulla. Osasyynä lie-nee ollut myös hautausmaksujen välttäminen. Välihautaaminen kiellettiin terveydenhoitosäännössä vuonna 1879, mutta pohjoisimmassa Suomessa turvaututtiin välihautauksiin vielä niinkin myöhään kuin 1940-luvulla.

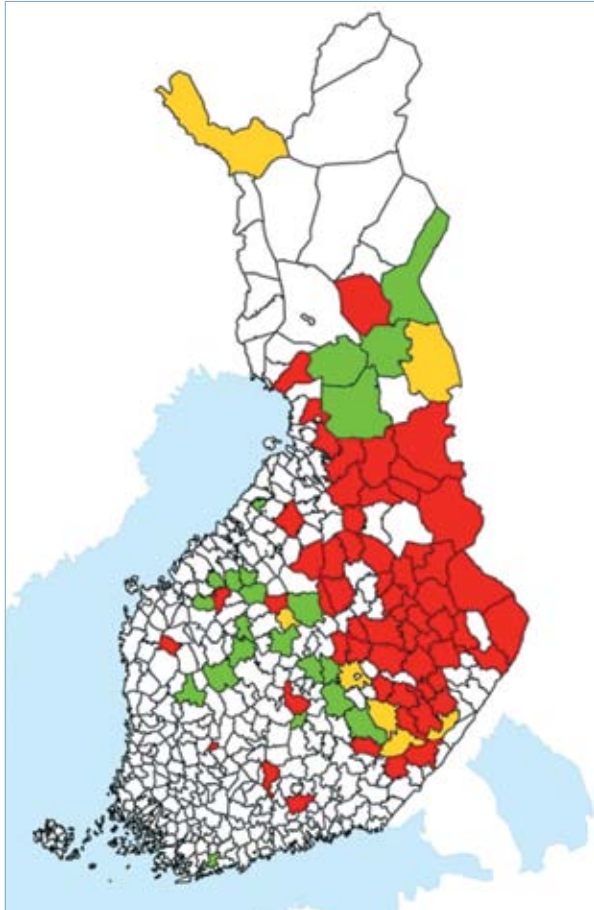
Myös meren saarissa sijaitsee hautausmaita, jotka yleensä yhdistetään merenkävijöihin, Venäjän laivastoon tai sotiin. Niiden kontekstin ja ajoituksen selvittäminen on yleensä vaikeaa ilman kaivaustutkimuksia.

Kuvaus: Hautasaaret ovat yleensä pieniä ja ne sijaitsevat suhteellisen lähellä rantaa ja silloista asutusta. Kesähautausmaita sijaitsee saarten lisäksi myös niemillä, jokien rantatormillä ja vastaavissa paikoissa vesistöjen rannoilla, sillä vesi esti eläville vaarallisen ”kalman” leviämisen. Saarten käyttö hautapaikkoina selittyy myös sillä, että mantereella villieläimet olisivat saattaneet kaivaa vainajat ylös. On säilynyt tietoja, että väliaikaishaudat pyrittiin kaivamaan syviksi, jotta ruumiit säilyisivät kylminä. Vainajia tiedetään säilytetyn väliaikaisesti myös mm. aitoissa, riihissä ja nauriskuopissa.

Vainajat haudattiin arkuissa tai käärittiin esimerkiksi tuoheen. Hautapaikkojen maaperä on pääasiassa hiekkaa tai moreenia, ja haudat erottuvat yleensä pitkänsoiseina painanteina. Kuoppien syvyys vaihtelee sen mukaan, onko hauta avattu vai ei. Hautoja on voitu myös myöhemmin kaivella. Jos kuoppia on useita, ne ovat yleensä jokseenkin samansuuntaisia; joskus on tavoiteltu itä-länsisuuntaa. Hautojen suunta voi myös vaihdella ollen lähinnä topografian määräämä. Hautaa voi ympäröidä matala maavalli, joka on syntynyt luotaessa hauta auki. Avaamattoman haudan pinnalla voi olla kiveystä. Kuopista voi kaivettaessa tulla esiin luita ja arkunjäännöksiä, sillä myös väliaikaisiin hautapaikkoihin haudattuja vainajia on usein jäänyt siirtämättä kirkkomaalle. Pysyvillä hautausmailla voi olla hautamuistomerkkien jäännöksiä.

Tieto näistä hautapaikoista elää usein perimätietona paikallisasukkaitten keskuudessa. Ne saatetaan tuntea myös esimerkiksi ”lappalais-” tai ”venäläishautausmaina”, ja niihin liittyy usein tarinoita aarteista ja erilaisista kahakoista. Läntisessä Suomessa hautasaaria kutsutaan yleisesti Ruumissaariksi, itämurteitten alueella puolestaan Kalmasaariksi. Hautasaariin viittaa lisäksi mm. Hauta-, Kuolio-, Raato- ja Risti-nimistö johdannaisineen; tosin Hauta-nimi voi johtua myös tervahautoista tai hiilimuiluista. Saaren käyttö hautasaarena ei kuitenkaan läheskään aina näy sen nimessä. Seurakuntien haudattujen luettelosta saattaa löytyä tietoja saariin pysyvästi tai väliaikaisesti haudatuista seurakuntalaisista sekä hautapai-

koista. Tietoja hautasaarista kerättiin mm. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa tekemissä kihlakuntaakohtaisissa inventoinneissa, ja niitä on jonkin verran tutkittu arkeologisesti.

Suojelu: Hautasaaret ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Rauhoitus koskee myös ns. välihautausmaita, sillä arkeologisten tutkimusten perusteella osa vainajista on yleisesti jäänyt siirtämättä kirkkomaahan. Mikäli hautausmaasta tunnetaan perimätietoa mutta haudoista ei näy maan pinnalle mitään merkkejä, voi kohteeseen olla syytä suhtautua tarinapaikkana siihen saakka, kunnes hautojen olemassaolo on pystytty varmistamaan kaivaustutkimuksin.

Kirkkohaudat

Historia: Ennen 1700-luvun puoltaväliä rakennettujen kirkkojen lattian alustaa on lähes poikkeuksetta käytetty hautauksiin. Keskiajalla kirkon sisäpuolelle haudattiin lähinnä hengellisen säädyn edustajia, mutta myös säätyläisiä. Uudella ajalla suvut kilpailivat ankarasti parhaista hautapaikoista; halutuimmat ja kalleimmat paikat olivat itäpäädyssä. Kirkkoon hautaamista alettiin rajoittaa

Kangaslammin (nyk. Varkauden) Suurijärven Kalmosaarella sijaitsee suuri siirtolohkare, jonka alle asetettiin C. A. Gottlundin tutkimusten ja löytöjen (1859) mukaan vastasyntyneiden ruumisarkkua. Kuva Juha Ruuhonen.

Suomen Ruumis- ja Kalmasaaret maanmittauslaitoksen paikannimirekisterin perusteella. Vihreä = Ruumissaari; punainen = Kalmasaari; keltainen = molemmat. Kartta Teemu Mökkönen, Museovirasto. Lähde Laitinen (toim.), 2001.

hygieenisistä syistä ja hajuhaitoista johtuen 1700-luvun puolivälissä ja lopullisesti se kiellettiin keisarillisella julistuksella vuonna 1822. Kirkkojen lattianalustaa alettiin tyhjentää haudoista jo 1820-luvulla kiinteiden lattioiden rakentamisen yhteydessä, ja joissakin tapauksissa ainastaan syvimmällä olevat haudat ovat jääneet jäljelle. 1700-lukua nuoremmissakin kirkkoista voi löytyä hautoja, mikäli ne on rakennettu kokonaan tai osittain vanhemman kirkon paikalle.

Kuvaus: Kirkkohaudat saattavat olla joko multahautoja, hirrestä tehtyjä kammioita tai tiilestä tai harmaakivestä muurattuja. Niitä on yleisimmin kuorissa sekä keskikäytävän ja sivukäytävien alla. Hautauksia on yleensä monessa kerroksessa. Haudoissa voi olla vainajien ja arkkujen jäännösten lisäksi mm. vaatetuksen osia ja hautaamisrituaaleihin liittyvää pienesineistöä. Hautoja on saatettu välillä tyhjentää ja siirtää luut luuhuoneeseen tai johonkin tiettyyn muurihautaun.

Joissakin tapauksissa olosuhteet ovat olleet sellaiset, että vainajat ovat muumioituneet eli pehmytkudokset ovat säilyneet. Myös arkut ja vaatteet ovat tällöin yleensä erittäin hyvin säilyneitä. Muumioituneita vainajia on mm. Tornion, Kempeleen, Keminmaan ja Haukiputaan

Muurihauta ja arkku Tornion kirkon lattian alla. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

kirkkojen lattian alla. Tällaisiin vainajiin liittyy erityisen suuri tutkimuspotentiaali, joka koskettaa monia tutkimusaloja kuten kansa- ja uskontotiedettä, antropologiaa, lääketiedettä ja tekstiilitutkimusta.

Suojelu: Kirkkojen lattian alla olevat kirkkohaudat ovat muinaismuistolain rauhoittamia. Vaikka ne liittyisivät käytössä olevaan kirkkoon, ei näitä vähintään 200 vuotta vanhoja hautoja voi pitää seurakunnan hoidossa olevina. Kirkkohautojen ja erityisesti muumioituneiden vainajien tutkimuspotentiaali on erittäin suuri.

Kirkkotarhat rakennuksineen

Historia ja kuvaus: Kirkkoon liittyi aidattu kirkkotarha, joka oli laajimmillaan kirkon etelä- ja itäpuolella. Aidat olivat keskiajalla hirsistä salvottuja tai muurattuja. Aidassa piti olla ainakin kaksi käyntiaukkoa, ja niihin saattoi liittyä porttirakennuksia. Kellotapuli liittyi yleensä kirkkomaan aitaan sijaiten pääosin aidan ulkopuolella. Keski- ja uuskäytäistä puisista tapuleista tai muista kellonripustusrakenteista ei juuri ole säilynyt tietoja. Sen sijaan on säilynyt tapuleita, joiden muurattu alaosa on keskiajalta peräisin.

Länsi-Suomesta ja Pohjanmaalta tunnetaan välihaudausperinne, ns. talvihaudat. Talvella kuolleet vainajat sijoitettiin arkuissa kirkkotarhassa sijaitseviin ruumishuoneisiin, joista ne siirrettiin varsinaisiin hautoihin roudan sullettua. Kirkkotarhassa on saattanut sijaita myös luuhuone, johon vanhoista haudoista on siirretty luut

tilan tekemiseksi uusille haudoille. Yksityisiä hautakapeleita ja muurattuja sukuhautoja rakennettiin kirkkomaille sen jälkeen, kun kirkon sisään hautaaminen oli kielletty vuonna 1822. 1800-luvun puolenvälin jälkeen kirkkotarhaan kuului myös ruumis- ja leikkuuhuone. Halutuimmat hautapaikat olivat kirkkoa ympäröivässä kirkkotarhassa kirkon eteläpuolella. Myös itä- ja länsipuoli olivat mieluisia. Pohjoispuolta vieroksuttiin. Vainajat käärittiin keskiajalla käärinliinaan ja haudattiin itä-länsisuuntaisesti, katse itään päin. Arkkuhautausta yleistyi vasta 1600-luvulla. Haudoilla saattoi olla puisia tai kivisiä hautamuistomerkkejä.

Kirkkotarhojen laajentaminen alkoi 1800-luvun alkupuolella, kun kirkkojen sisään hautaaminen kiellettiin. Useimmat keskiaikaiset kirkkotarhat ovatkin jääneet myöhemmin laajennetun, edelleen käytössä olevan kirkkomaan sisään, ja alkuperäinen aita on pääosin purettu. Vuoden 1879 terveydenhoitosäännössä määrättiin asutuskeskuksissa olevat hautausmaat lakkautettaviksi ja siirrettäviksi taajaman ulkopuolelle. Tässä yhteydessä lopetettiin vanhojen kirkkojen ympärillä olevien kirkkotarhojen hautausmaakäyttö. Lisäksi rauniokirkkoihin, luostareihin sekä puisten kirkkojen ja kappeliin paikkoihin liittyy hylättyjä kirkkotarhoja. Pitkään käytössä olleen hautausmaan vanhimmat hautaukset voivat olla nuorempien tuhoamia.

Vantaan Pyhän Laurin kirkon kellotapulin viereisen aidanperustuksen kulmaus erottuu nurmikossa kuivempana kohtana. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

Kirkkotarhojen lisäksi oli seurakuntien virallisia hautausmaita, joihin ei liittynyt kirkkoa tai kappelia. Ne olivat aina aidattuja. Tällaisia olivat mm. Pohjois-Suomen 1680-luvulla perustetut ns. lappalaishautausmaat kuten Kurjenpolvi Kittilässä. Monista kaupunkialueilla sijaitsevista, käytöstä pois jääneistä ja seurakunnalta esimerkiksi kunnan omistukseen siirtyneistä hautausmaista on tullut hoidettuja ns. hautausmaapuistoja, joista joihinkin haudataan satunnaisesti edelleen lääninhallituksen luvalla. Mikäli hautausmaahan on liittynyt tai edelleen liittyy myös kirkko, puhutaan yleensä kirkkopuistosta.

Suojelu: Vähintään noin sata vuotta sitten (ohjeellinen ikäraja) aktiivisesta hautauskäytöstä pois jääneet kirkkotarhat ja hautausmaat vanhoine hautamuistomerkkeineen ovat muinaismuistolain rauhoittamia. Laki rauhoittaa myös kirkkomaahan liittyvien rakennusten ja rakenteiden kuten vanhojen kiviaitojen, porttihuoneiden, tapulien, luuhuoneiden, hautakappeliin jne. jäännökset. Käytössä olevat vuotta 1917 vanhemmat kirkkopihan rakennukset ja aidat ovat kirkkolain suojaamia. Kajottaessa sellaisten rakennusosiin esimerkiksi korjaamisen yhteydessä on arvioitava, tarvitaanko rakennusarkeologisia tutkimuksia tai dokumentointia.

Käytössäkin olevissa kirkkotarhoissa tulee huomioida muinaismuistolaki tehtäessä tavallista haudankaivua laajempia putki- ja kaapelikaivantoja tms. Keskiaikaisen kirkon ympärillä olevalla kirkkomaalla voidaan edellyttää hautojen perusdokumentointia ja -tutkimusta työmaiden yhteydessä, mikäli haudat ovat niin vanhoja, että tieto niistä on hävinnyt. Tällaisia ovat esimerkiksi aivan kirkon perustusten vieressä sekä hautausmaan käytävien alla olevat haudat. Myös tavallisen haudankaivun yhteydessä havaituista ennestään tuntemattomista rakennejäännöksistä tulee ilmoittaa Museovirastoon.

Kivikirkot

Historia: Suomessa alettiin rakentaa keskiajalla kivistä kirkkorakennusta noin sadalle paikkakunnalle. Monissa tapauksissa kivistä rakennettiin ainoastaan sakaristo, ja runkokuone oli puuta; kivisiä runkokuoneita valmistui noin 80. Moni kirkko on rakennettu pakanuuden aikaiselle palvontapaikalla tai kalmistoon. Vanhimmat kivikirkot sijaitsevat Ahvenanmaalla, ja ne rakennettiin 1200-luvun lopun ja 1400-luvun alun välisenä aikana. Varsinais-Suomen ja Uudenmaan kivikirkkoja alettiin rakentaa pääasiassa 1400-luvulla ja Satakunnan, Hämeen ja Pohjanmaan kivikirkkoja 1480-luvulta lähtien. Monien kivikirkkojen ajoitukset ovat kiistanalaisia.

Virolahden keskiaikaiseen kivasakastiin viimeksi liittynyt, järjestyksessä kolmas puukirkko purettiin vuonna 1846. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

1520-luvulla alkanut reformaation aikakausi vei kirkolta suuren määrän maaomaisuutta, kiinteistöjä ja esineistöä sekä oikeuden kantaa veroja ja monia muita maksuja. Rakenteilla olevien kivikirkkojen työt hidastuivat tai keskeytyivät eikä uusia rakennushankkeita juuri aloitettu, ja monet olemassa olevat kirkot joutuivat korjausvarojen puuttuessa huonoon kuntoon, jotkut jopa hylättiin. Vuosien 1550 ja 1800 välisenä aikana rakennettiin vain 17 uutta kivikirkkoa. Vielä 1800-luvullakin vain noin kolmasosa uusista kirkoista tehtiin kivistä tai tiilestä. Vuosisadan alkupuoliskolla ne olivat muodoltaan yleensä ristikirkkoja, jälkipuoliskolla taas päätytornillisia pitkäkirkkoja.

Kuvaus: Kirkot koostuvat kolmesta rakennusosasta: sakaristosta, runkokuoneesta ja asehuoneesta. Niiden lisäksi kirkkoon saatettiin rakentaa länsitorni, joita esiintyy erityisesti Ahvenanmaalla – niitä käytettiin apuna merellä suunnistettaessa. Kivikirkkoon kuuluvat myös tiiliholvaukset sekä tiilikoristeiset päätykolmiot ja ikkuna- ja ovipielet. Holvit jäivät monissa tapauksissa tekemättä. Monissa kivikirkoissa on tehty myöhemmin paljon muutoksia ja alkuperäisiä rakennusosia on purettu. Käytöstä jääneitä ja raunioituneita keskiaikaisia kivikirkkoja eli rauniokirkkoja⁹ on Suomen mantereella viisi: Hämeen-

⁹ Vrt. ns. autiokirkot, jotka ovat säännöllisestä jumalanpalveluskäytöstä poisjääneitä kirkkorakennuksia, jotka eivät ole enää varsinaisia seurakuntakirkkoja.

Porvoon keskiaikaisen kirkon palon jälkeisissä kattamistöissä tyhjennettiin holvien väliset syvennykset, jotka oli täytetty hiekalla ja vanhalla rakennusjätteellä. Kuva Elisa Heikkilä, Museovirasto.

kosken Pyhän Laurin kirkko, Vihdin Pyhän Birgitan kirkko, Pyhän Marian kirkko Vanhassa Vaasassa, Pälkäneen Pyhän Mikaelin kirkko ja Pyhän Kolminaisuuden kirkko Raumalla.

Pääalttari sijaitsi yleensä lähes kiinni kirkon itäseinässä. Katolisessa kirkossa oli pääalttarin lisäksi pyhiyksille tarkoitettuja sivualttareita, joiden jäännöksiä saattaa löytyä lattian alta. Lisäksi saattaa löytyä esimerkiksi kuoriaidan tukikiviä tai muita kiinteän sisustuksen jäännöksiä. Kivikirkkoa edeltävistä vaiheista voi olla säilynyt paikalla aiemmin sijainneen puukirkon peruskiviä tai laajennetun kirkon aiempien seinämuurien pohjia. Sakastin lattian alla saattaa olla umpeen muurattu viinikellari. Kirkkojen lattian alla on usein rakennusjäännösten ja hautojen ohella myös erilaisia sinne joutuneita irtaimia muinaisesineitä. Tällaisia ovat esimerkiksi yli sata vuotta vanhat rahat, pyhiinvaellusmerkit, sormukset, soljet, arkun- ja kirjanhelat, kattokruunujen ja kynttekköjen osat sekä lasimaalausten ja veistosten fragmentit. Esinelöytöjä voi olla myös holvien päällä olevassa täytemaassa.

Suojelu: Muinaismuistolaki koskee keskiaikaisten kivikirkkojen raunioita sekä kivikirkkojen purettujen ja käytöstä pois jääneiden rakennusosien sekä kiinteän sisustuksen

jäännöksiä, niin myös kivikirkkoa edeltäneen tai kivisakastiin liittyneen puukirkon jäännöksiä, lattian alla olevia hautoja sekä lattian alle joutuneita, yli sadan vuoden ikäisiä irtaimia esineitä. Itse kirkot ja muut ennen vuotta 1917 rakennetut kirkolliset rakennukset ovat kirkkolain suojaamia. Kajottaessa keskiaikaisen kivikirkon rakennusosiin esimerkiksi korjaustöiden yhteydessä on arvioitava, tarvitaanko rakennusarkeologisia tutkimuksia tai dokumentointia.

Muinaismuistolaki tulee ottaa huomioon erityisesti kirkon perustuksia vahvistettaessa ja tehtäessä muita laajempia kaivutöitä kuten salaojitusta kirkon ulkopuolella sekä kajottaessa eri syistä lattian alaiseen maahan. Tarpeetonta kajoamista kirkkojen alapohjaan tulee ehdottomasti välttää. Keskiaikaisiin kivikirkkoihin liittyy suuri tutkimuspotentiaali ja niissä tehtäviin arkeologisiin tutkimuksiin tulee varata kunnolliset resurssit. Lisäksi tulee huomioida, että keskiaikaisen kirkon tai kirkkomaan paikalla saattaa sijaita rautakautinen kalmisto.

Luostarit ja konventit

Historia: Konventilla tarkoitetaan kerjäläismunkkijärjestön taloa, ja luostari oli puolestaan ulkopuolisilta suljettu yhteisö. Suomessa toimi keskiajalla kuusi luostaria ja konventtia: 1200-luvun puolivälissä perustettu Pyhän Olavin dominikaanikonventti Turussa (Kaskenkadulla), 1390-luvulla perustetut Viipurin dominikaani- ja fransiskaanikonventti, Rauman 1400-luvun alkupuolella perustettu fransiskaanikonventti, vuonna 1443 perustettu Naantalın birgittalaisluostari (jonka ensimmäinen paik-

Naantalın birgittalaisluostarin maahan peittyneet rauniot erottuvat korkeina maavalleina kirkon pohjoispuolella. Kuva Marianna Niukkanen.

Espoon Finnon kylätontilla tutkitaan myöhäiskeskiaikaista hautausmaata. Kuva Marianna Niukkanen 2006, Museovirasto.

ka oli Maskun Karinkylässä) sekä Kökarin fransiskaani-konventti 1400-luvun jälkipuoliskolta. Kirjallisuudessa toisinaan esiintyvää Turun Pyhän Annan naisluostaria ei ilmeisesti ole koskaan ollut olemassa. Toiminta jatkui pispimpään Naantalissa, jonka viimeinen nunna kuoli vuonna 1591.

Kuvaus: Naantalın luostarin sekä dominikaani- ja fransiskaanikonventtien paikkoja on tutkittu jonkin verran kaivauskin etenkin 1800-luvun lopulla. Luostarin ja konventin rakennuksiin kuuluivat kirkko sekä suljetun pihan ympärillä olevat asuin- ja talousrakennukset, jotka sijaitsivat yleensä kirkon pohjois- ja länsipuolella. Ne olivat aluksi puisia, mutta ne saatettiin korvata myöhemmin tiili- ja kivirakennuksilla. Luostariin ja konventtiin kuuluivat lisäksi mm. puutarha ja hautausmaa.

Suojelu: Luostarien ja konventtien jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Ortodoksi- ja muut kyläkalmistot

Historia: Etelä- ja Pohjois-Karjalassa on ortodoksia kyläkalmistoja, ns. metsähautausmaita, jotka ovat jääneet käytöstä pääasiassa Ruotsin ja Venäjän 1650-luvulla käymän ruptuurisodan jälkeen. Kalmiston kanssa samassa paikassa tai sen välittömässä läheisyydessä on voinut sijaita myös kyläkappeli eli tsasouna tai muita puisia kirkkorakennuksia.

Parikkalan Koitsanlahden Kuusikkomäen ortodoksikalmisto (metsäinen kumpare keskellä kuvaa) sijaitsee tyypillisellä paikalla ympäristöönsä ylempänä, lähellä asutusta ja vesistöä. Kuva Ville Laakso, Turun yliopiston arkeologian oppiaine.

Ortodoksikalmistot ajoittuvat pääasiassa 1300–1600-luvuille, mutta osa niistä on ollut käytössä vielä 1800-luvulla. Viranomaiset ja luterilainen papisto yrittivät 1700-luvulla karsia ortodoksia vaikutteita kovin ottein, ja vanhoja kyläkalmistoja ja tsasounia tuhottiin. Ortodoksisen kantaväestön kyläkalmistoja on saatettu käyttää myöhemmin luterilaisen tulokasväestön hautapaikkoina.

Kyläkalmistot liittyivät myös länsi- ja eteläsuomalaiseen katoliseen perinteeseen varhaiskeskiajalla, jolloin seurakuntaverkosto oli harva ja vakiintumaton. Vielä luterilaisella ajalla on harvaanasutuilla seuduilla ollut käytössä talo- ja kyläkohtaisia väliaikaisia ja pysyviä hautapaikkoja varsinaisten kirkkomaiden ulkopuolella (ks. hautasaaret).

Kuvaus: Ortodoksikalmistot sijaitsivat yleensä veden äärellä rinteessä, matalalla kumpareella tai esimerkiksi saarella tai niemessä keskeisellä paikalla. Yhdessä kylässä on voinut olla useita, eriaikaisia kalmistoja. Kalmistot olivat aikanaan luonnontilaisia havupuusaarekkeitä. Haudat ovat yleensä matalia; hautana saattoi olla myös hirsistä salvottu tai laudoista tehty hautakammio. Haudan päällä oli yleensä asuinrakennusta jäljittelevä puinen katerakennelma eli grobu tai puinen risti. Arkkuun saatettiin vielä myöhäisellä ajallakin panna mukaan esineitä kuten rahoja. Haudoilla syötiin muistoaterioita vainajien muistelupäivinä, minkä johdosta maahan on voinut joutua astioiden palasia.

Karkeasti muotoiltu todennäköinen hautakivi Parikkalan Järvenpään Surkon ortodoksikalmistossa. Kuva Ville Laakso, Turun yliopiston arkeologian oppiaine.

Ortodoksikalmistossa voi edelleen olla havaittavissa suunnilleen itä-länsisuuntaisia hautapainanteita tai -kumpuja sekä jonkinlaisia hautakiviä, mutta usein maan päälle näkyviä merkkejä haudoista ei oikeastaan ole. Myös kiviainan jäännöksiä saattaa olla, mutta yleensä kalmistot olivat aitaamattomia. Ihmisluiden lisäksi kalmistokohdeesta voi löytyä mm. metalliesineitä kuten kaularistejä tai niiden katkelmia, rahoja sekä ns. slaavilais-karjalaista keramiikkaa. Paikannimistö ja perimätieto ovat kenttätöiden ohella tärkeitä lähteitä ortodoksikalmistojen paikantamisessa, tosin perimätieto voi varsinkin hautausmaiden kohdalla usein sekoittaa traditioita ja ajoituksia. Hyödyllisiä ovat myös paikallisten asukkaiden esimerkiksi pelloiltaan tekemät havainnot ihmisluista.

Katolisen ajan kyläkalmistot eivät enää näy maan pinnalle, ja niitä onkin löydetty Uudeltamaalta kylätonttien kaivauksissa. Nämä hautausmaat sijaitsevat hiekkamaalla ja haudat ovat suurin piirtein itä-länsisuuntaisia ja arkitomia. Kylätontin liepeiltä löytyvä hautausmaa voinee liittyä myös johonkin epidemiaan.

Suojelu: Ortodoksi- ja muut kyläkalmistot ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Pappilat

Ks. maaseudun asutushistorialliset muinaisjäännökset

Pitäjäntuvat, kymmenysaitat ja kirkkotallit

Historia ja kuvaus: Kirkon lähiympäristössä oli useita julksia ja yksityisiä kirkollisia tai kirkon toimintaan liittyviä rakennuksia. Useimmat rakennukset ja rakennusryhmät sijaitsivat varsin likellä kirkkomaan aita. Pitäjäntupa oli seurakunnan jäsenten rakennuttama puinen, lämmitettävä rakennus, jossa pidettiin erilaisia kokouksia ja kärejiä. Kymmenysaitassa säilytettiin veroina kerättyä viljaa. Viljaa saatettiin mahdollisesti säilyttää myös tapulissa. Erittäin hallitsevia rakennuselementtejä kirkonmailla olivat myös yksityisten kirkkomatkalaisten pystyttämät kevytrakenteiset kirkkotallit, joita saattoi olla kirkolle johtavan tien varressa jopa satoja. (Ks. myös asutushistorialliset muinaisjäännökset – pappilat).

Suojelu: Vanhojen pitäjäntupien, kymmenysaittojen ja kirkkotallien yms. kirkon lähiympäristössä sijainneiden rakennusten jäännökset ovat muinaismuistolain rauhoittamia. Kirkon lähiympäristössä mahdollisesti sijaitseviin muinaisjäännöksiin tulee varautua mm. hautausmaan laajentamissuunnitelmien yhteydessä.

Närpiön kirkkotallit 1920-luvun alussa. Kuva Oskari Kivistö, Museoviraston kuva-arkisto.

Saaristokappelin jäännöksiä Korppoon Björkössä. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

Porvoon Pellingissä sijaitsevaa Hagnäsin saaristohautausmaata ympäröi matala kiven- ja maansekainen aita. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

Puukirkot ja -kappelit

Historia ja kuvaus: On vakiintunut käsitys, että kivikirkkoa edelsi yleensä puinen kirkko, jonka ympärille kivinen runkokuone rakennettiin. Puukirkon jäännöksiä voi siis olla löydettävissä kirkon lattian alta. Aina ei kivistä kirkkoa rakennettu lainkaan, vaan seurakunta saattoi rakentaa monta puukirkkosukupolvea. Keskiaikaisia puukirkkojen jäännöksiä on tutkittu arkeologisesti hyvin vähän. Selkein kivikirkon sisältä löytynyt puukirkon perustus on löytynyt Naantalın luostarikirkosta. Vanhimmat keskiaikaiset puukirkot olivat tietyvästi pohjakaavaltaan suorakaiteen muotoisia, ja niihin liittyi sakaristo ja eteinen.

Kappelikirkot olivat emäseurakunnan alaisuuteen perustettuja seurakuntia, joilla oli oma pappi, pappila ja hautausmaa. Suomenlahden saaristosta tunnetaan joitakin puisten saaristokappelien paikkoja, joista osa on keskiaikaisia kuten Hiittisten Kyrksundet, Korppoon Jurmo ja Kökarin Kappelskatan. Ne saattavat liittyä Kökarin fransiskaaniensaarnatoimintaan 1400-luvulla. Niihin liittyy myös hautausmaita. Myös kartanoilla oli omia kappeleita, osa kivistä rakennettuja. Etelä- ja Pohjois-Karjalan ortodoksiselta kulttuurialueelta tunnetaan puisten kyläkappelien eli tsasounien paikkoja. Niiden läheisyydessä sijaitsee yleensä myös kyläkalmisto.

Myöhäiskeskiajalla yleistyi ns. pohjalainen tukipilarikirkko, jonka erikoisuutena olivat pitkillä sivuilla oleviin hirsien jatkoskohtiin salvotut, seiniä tukevat hirsipilarit. Viimeinen tukipilarikirkko rakennettiin tietyvästi vuonna 1791 Enontekiölle; sen jäännöksiä on tutkittu kaivauksin 2000-luvun alussa. 1600-luvun puolivälin jälkeen rakennettiin ensimmäiset ristikirkot. Ristikirk-

ko erilaisine muunnelmineen pysyi yleisimpänä kirkkotyyppinä koko 1700-luvun ajan. Vielä 1800-luvulla kaksi kolmasosaa uusista kirkoista oli puisia. Puukirkot tuhoutuivat usein tulipaloissa esimerkiksi salamaniskun seurauksena, ja uusi kirkko rakennettiin yleensä vanhan paikalle tai viereen.

Suojelu: Vähintään noin sata vuotta vanhojen (ohjeellinen ikäraja) puukirkkojen ja -kappelien jäännökset ovat muinaismuistolain rauhoittamia. Myös käytössä olevissa vanhoissa puukirkoissa voi lattian alta voi tulla esiin purettuja rakennusosia sekä hautauksia, joita laki koskee. Muinaismuistonäkökohdat on otettava erityisesti huomioon niissä kirkoissa ja kirkkomailla, joiden paikalla tiedetään sijainneen vanhempi kirkko, joka on esimerkiksi palanut.

Rutto-, kolera- ja nälkähautausmaat

Historia: Kirkkotarhojen ulkopuolella sijaitsee hautausmaita, joihin on haudattu esimerkiksi rutto- tai koleraepidemiaan tai nälkään kuolleita, usein joukkohautoihin ja ilman arkkuja. Nälänhädän ja sitä yleensä seuranneen kulkutautiepidemian aikana ihmiset saattoivat lähteä vaeltelemaan pois kotikylästään ja kuolla nimettöminä kaukana omasta seurakunnastaan. Vainajia saattoi myös tulla niin paljon, ettei kaikkia pystytty kuljettamaan varsinaiseen kirkkomaahan. Tuomiokapitulien 1770-luvun kiertokirjeissä kiellettiin kulkutauteihin, erityisesti ruttoon kuolleiden hautaaminen kirkkoihin.

Maanlaajuisia erittäin pahoja kato- ja nälkävuosia olivat mm. 1696–1697 ja 1867–1868. Jälkimmäiseen

liittyvät useat ns. radanrakentajien hautausmaat Riihimäki–Pietari -radan varrella. Vuosina 1710–1711 raivosi Baltiasta saapunut paha ruttoepidemia etenkin eteläisen ja lounaisen Suomen kaupungeissa. Vainajat oli haudattava 12 tunnin kuluessa kaupungin ulkopuolelle ilman tavanomaisia hautajaismenoja. Mustana surmana tunnetun ruttoepidemian esiintymisestä Suomessa 1300-luvun puolessavälissä ei sen sijaan ole varmaa todistusaineistoa.

Ensimmäinen koleraepidemia rantautui Suomeen vuonna 1831, ja samalla vuosisadalla oli useita epidemioita. Myöskään koleraan kuolleita ei saanut haudata viralliselle hautausmaalle, vaan tuli käyttää erikseen osoitettuja hautapaikkoja. (Ks. myös sotahistorialliset muinaisjäännökset – sotilashautausmaat, kenttähautaukset ja joukkohaudat).

Kuvaus: Rutto- ja nälkähautausmaista liikkuu usein sitkeää perimätietoa, mutta hautausmaan todentaminen maastossa voi olla haasteellista ilman kaivauksia. Useat kansanperinteen tuntemat rutto- ja nälkähautausmaat ovat itse asiassa kesähautausmaita. Yleensä kysymyksessä on

hiekkakangas tai harjun rinne, eikä maan pinnalle erottuvia hautapainanteita ole välttämättä näkyvissä. Toisaalta pitkänomaisia, kaskeamiseen liittyviä nauriskuoppia erehdytään helposti luulemaan haudoiksi.

Suojelu: Erilaisiin epidemioihin ja nälkävuosiin liittyvät hautausmaat ovat muinaismuistolain rauhoittamia. Mikäli hautausmaasta tunnetaan perimätietoa mutta haudoista ei näy maan pinnalle mitään merkkejä, voi kohteeseen olla syytä suhtautua tarinapaikkana siihen saakka kunnes hautojen olemassaolo on pystytty varmistamaan arkistotai kaivaustutkimuksin.

Sotilashautausmaat, kenttähautaukset ja joukkohaudat

Ks. sotahistorialliset muinaisjäännökset

Yksityiset hautausmaat

Historia ja kuvaus: Maassamme on joitakin seurakunnallisten hautausmaiden ulkopuolella sijaitsevia, kartanoille tai suvulle kuuluvia tai kuuluneita hautakappeleita, -paikkoja ja hautausmaita. Niistä vanhimmat ovat 1700-luvun lopusta. Yksityisen hautausmaan perustaminen tai hautakappelin rakentaminen edellytti aina viranomaisten lupaa. Tuomiokapitulien kautta kulkeneiden anomusten hyväksyjänä oli 1700-luvun lopulla kuningas, 1800-luvulla keisarillinen Suomen senaatti. Nämä yksityiset hautapaikat tai hautausmaat sijaitsevat lähes aina suuren maatilan tai kartanon alueella.

Lisäksi ruukkiyhteisöihin perustetuilla seurakunnilla saattoi olla oman kirkon ohella oma hautausmaa. Ne ovat ruukki- tai tehdasseurakuntien lakkauttamisen jälkeen siirtyneet joko ruukinkartanon omistukseen kuten kirkotkin tai jääneet vaille haltijaa.

Myös moniin 1800-luvulla perustettuihin suuriin sairaaloihin on kuulunut kappelin ohella hautausmaa. Nämä sairaaloiden alueilla sijaitsevat entiset hautausmaat eivät yleensä nykyään ole kenenkään hoidossa.

Suojelu: Muinaismuistolaki koskee niitä yksityisiä hautausmaita, joihin hautaaminen on loppunut pitemmän aikaa sitten ja jotka eivät ole seurakunnan tai perikunnan hoidossa.

Heideman-suvun hauta Asikkalan Urajärven kartanopuistossa. Kuva Marja Ivars, Museovirasto.

Kirkkoja ja hautausmaita koskevaa kirjallisuutta

- Arponen, Aki 1993: Inarin hautuumaasaaret. Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja. Sarja A, No 16. Vantaa.
- Gardberg, C. J. 2003: Maan poveen – Suomen luterilaiset hautausmaat, kirkkomaat ja haudat. / De dödas boningar. Lutherska begravningsplatser och gravar i Finland. Espoo.
- Hiekkänen, Markus 1994: The stone churches of the medieval diocese of Turku. A systematic classification and chronology. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 101.
- Hiekkänen, Markus 2003: Suomen kivikirkot keskiajalla. Helsinki.
- Hiekkänen, Markus 2006: ”Hajamietteitä Suomen kirkkoarkeologian vuosien 1868–2006 saldosta, nykypäivästä ja huomiaisesta”. SKAS 3/2006.
- Hiekkänen, Markus 2007: Suomen keskiajan kivikirkot. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1117. Helsinki.
- Koivunen, Pentti 1991: ”Kesähaudoista ja vihkimättömistä ruumiskalmistoista”. FARAVID 14, 1990. Rovaniemi.
- Knapas, Marja Terttu 2001: ”Kirkko kiintopisteenä”. Lounatvuori, Irma & Putkonen, Lauri (toim.) Rakennusperintömme. Kulttuuriympäristön lukukirja. Ympäristöministeriö, Museovirasto ja Rakennustieto Oy. Helsinki.
- Knapas, Marja Terttu (toim.) 2003: Kirkkojen hoito ja restaurointi. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 23. Helsinki.
- Knapas, Marja Terttu (toim.) 2004: Hautamuistomerkkien hoito. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 23. Helsinki.
- Laakso, Ville 2003: ”Papinniemi i Uukuniemi och andra ortodoxa gravfält i östra Finland. Utgångspunkter och aktuell forskningsproblematik”. Kirkearkæologi i Norden. Hikuin 30.
- Laitinen, Erkki (toim.) 2001: Ruumis- ja Kalmasaaret. Etäällä kirkkomaasta. Hankasalmen kotiseutuyhdistyksen julkaisuja 3. Kirkkonummi.
- Paavola, Kirsti 1998: Kepeät mullat: kirjallisiin ja esineellisiin lähteisiin perustuva tutkimus Pohjois-Pohjanmaan rannikon kirkkohaudoista. Acta Universitatis Ouluensis. Series B, Humaniora, 28.
- Purhonen, Paula 1998: Kristinuskon saapumisesta Suomeen. SMYA / FFT 106. Helsinki.
- Ruohonen, Juha 2002: ”Väliäikaista kaikki on vaan? Historiallisen ajan hautasaaret arkeologina kohteina”. Muinaistutkija 4/2002. Suomen arkeologinen seura. Helsinki.
- Ruohonen, Juha 2006: ”Saarin ja metsiin haudatut. Historiallisen ajan hautapaikkoja Kangasniemellä”. Immonen, Visa & Haimila, Miikka (toim.): Mustaa valkoisella. Ystäväkirja lehtori Kristiina Korkeakoski-Väisäselle. Turku.
- Suomen kirkot – Finlands kyrkor – Churches of Finland 1–21. Suomen muinaismuistoyhdistys 1959–1998.

Ensimmäisen maailmansodan aikainen taisteluhauta Jaalassa.
Kuva John Lagerstedt, Museovirasto.

6

SOTAHISTORIALLISET MUINAISJÄÄNNÖKSET

”muinaisilta ajoilta peräisin olevat asumusten jäännökset sekä asuin- ja työpaikat, niin myös muodostumat, jotka ovat syntyneet sellaisten asumusten tai paikkojen käyttämisestä” (MML 2 § 5 mom.)

”muinaisaikaiset hylätyt linnat, linnamäet, linnoitukset, linnakkeet, vallit ja vallihaudat sekä niiden jäännökset - - ” (MML 2 § 6 mom.)

”- - muinaiset hautapaikat, jotka eivät ole seurakunnan hoidossa olevalla hautausmaalla” (MML 2 § 6 mom.)

Yleistä

Suomessa olevat toista maailmansotaa vanhemmat historialliset linnat ja linnoitukset ovat joko ruotsalaisten tai venäläisten rakennuttamia. Niillä on tähdätty toisaalta hallinnon vahvistamiseen Suomen alueella, toisaalta Ruotsin ja Venäjän välisen, monesti muuttuneen rajalinjan vakiinnuttamiseen ja puolustamiseen. Linnat, linnoitukset ja kiinteät linnoituslaitteet ovat varsin hyvin tunnettuja ja niiden antikvaarinen arvo on tunnistettu jo varhain. Toisaalta linnan tai linnoituksen lähiympäristössä olevat pienemmät rakenteet sekä maastossa huomommin erottuvat kohteet kuten leiripaikat ovat pitkään jääneet vähemmälle huomiolle. Lisäksi on ollut epäselvyyttä, mikä taho vastaa nuorimpien, lähinnä toiseen maailmansotaan liittyvien kohteiden suojelusta tai suojeleeko ylipäätään mikään laki niitä.

Muinaismuistolain 2 §:n kohdeluettelossa mainitaan hylättyinä oleminen kriteerinä sotahistoriallisten jäännösten kohdalla. Tämä tarkoittaa sitä, ettei esimerkiksi linnoituslaite ole enää tarkoitustaan vastaavassa käytössä. Muinaistieteellinen toimikunta teki jo vuonna 1971 päätöksen pääkaupungin ensimmäisen maailmansodan aikaisen maa- ja merilinnoituksen muinaisjäännösstatuksesta, mutta osa siihen kuuluvista linnoituslaitteista on edelleen operatiivisia. Toisen maailmansodan kohteet ovat sen sijaan useimmiten hylättyjä. Jälkimmäisiä on suojeltu kiinteisiin muinaisjäännöksiin rinnastettavina kohteina.

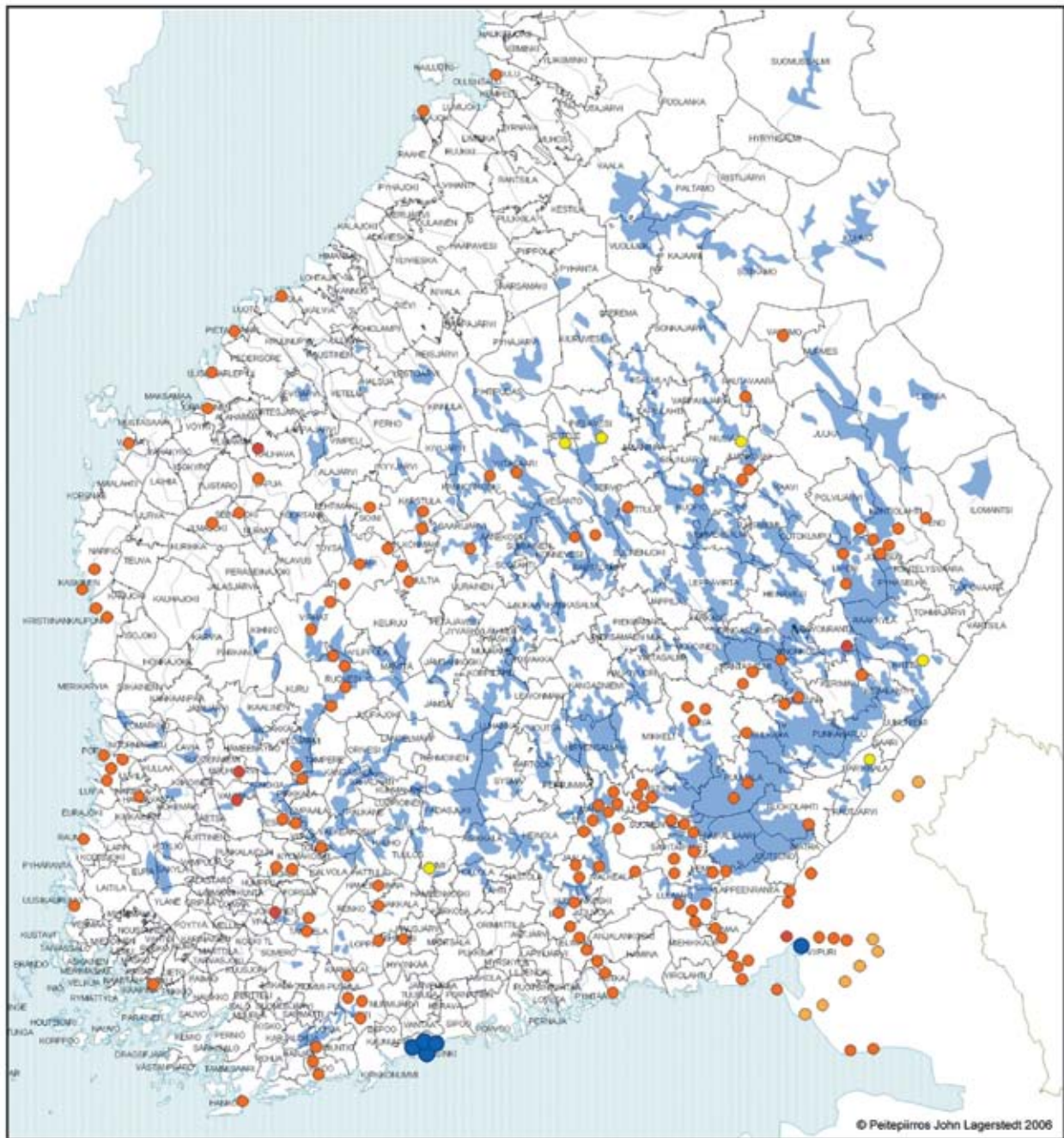
Sotahistoriallisia kohteita, varsinkin 1900-luvun sotiin aikaisia on inventoitu runsaasti. Asialla ovat useimmi-

ten olleet sotahistorian harrastajat. Kohteista ylös kirjattu tieto on melko vaihtelevantasoisista, eivätkä tiedot ole päätyneet systemaattisesti Museoviraston arkistoihin ja rekistereihin. Samalla kunnostus- ja hoitotoimenpiteet sekä erilaiset matkailuhankkeet (”tuotteistus”) ovat yleistyneet. Myös sotahistoriallisten kohteiden hoitoon ja sen ohjaamiseen on viime vuosina panostettu. Linnoituslaitteita inventoitaessa on kirjattava ylös sijaintitiedon ja kohdekuvauksen ohella varustuksen torjuntasuunta sekä sen suhde kulkuväyliin ja vesistöihin, eli pohdittava rakennelman taktista sijoitusta.

Ensimmäisen maailmansodan linnoituslaitteet

Historia: Venäjä ryhtyi 1900-luvun alussa rakentamaan Pohjois-Itämerelle ja Suomenlahdelle laajaa rannikko-linnoitusten verkostoa pääkaupunkinsa Pietarin sotilaalliseksi puolustukseksi. Rannikkotykkipattereiden rakentaminen aloitettiin vuonna 1913 Hangon ja Porkkalan alueilla, mutta työt lähtivät kunnolla käyntiin vasta sodan syttyttyä syksyllä 1914. Sodan aikana linnoitettiin vahvasti koko Suomenlahti, Pohjois-Itämeri ja Ahvenanmaan saaristo.

Saksalaisten pelättiin hyökkäävän Pietariin myös Etelä-Suomen maa-alueen poikki. Viivytystaisteluiden helpottamiseksi linnoitettiin tärkeimpien kulkureittien ympäristöt. Rautateiden ja maanteiden varsilla sekä järvikannaksilla sijaitsevien, maastoa hallitsevien mäkien

MERKKIEN SELITYKSET

- Kenttälinnoitteita
- Osittain kestopinnoitettu maa- ja merilinnoitus
- Linnoittaminen jäänyt keskeneräiseksi
- Paikkakunnalla on suoritettu sotilastopografisia mittaustöitä

Eri lähteiden perusteella tunnetut ensimmäisen maailmansodan aikaiset kenttälinnoitteet Suomessa. Kartta John Lagerstedt (kokoamansa tietokannan pohjalta).

rinteisiin rakennettiin taisteluhautaverkostoja tuliasemineen ja suojineen. Helsingin ja Viipurin ympärille rakennettiin erilliset maa- ja merilinnoitukset. Muualle Suomeen ryhdyttiin rakentamaan kenttälinoitteita vuonna 1915. Rannikon kenttävarustukset sijoitettiin Hangon ja Tornion välisille maihinnousuun sopiville satamapaikoille. Lisäksi Etelä-Suomeen valmistui sodan aikana kolme kenttälinoitettua puolustuslinjaa

Ensimmäinen sisämaan puolustuslinja alkoi Pohjois-Karjalasta Valtimosta ja kulki Kuopion kautta Ähtäriin ja Virroille. Näsijärven vesistön järvikannasten kautta linja jatkui Tampereelle ja siitä etelään Vesilahteen ja Urjalaan. Täältä linja jatkui Tammelan ja Karkkilan kautta Vihtiin ja Lohjalle päättyen Suomenlahden rantaan Inkoossa. Helsinki–Hämeenlinna -rataa varmisti lisäksi puolustuslinja Hämeenlinna–Janakkala–Loppi–Riihimäki.

Toinen puolustuslinja alkoi niin ikään Pohjois-Karjalasta Enosta sulkien Saimaan länsipuolen järvikannaksia Joensuun seuduilla, Kerimäellä, Savonlinnassa, Juvalla, Sulkavalla ja Puumalassa. Ristiinasta puolustuslinja jakautui kahteen haaraan. Läntinen haara suojasi Savon rataa kulkien Mäntyharjun ja Jaalan kautta Kouvolaan ja jatkuen Elimäen kautta Kymijoen suistoon Kotkaan. Toinen haara alkoi Ristiinasta kulkien Saimaan lounaisrantoja pitkin Savitaipaleelta Lemiin, Luumäelle ja Ylämaalle päättyen Virolahden suulla Säkijärven pitäjään. Kolmas puolustuslinja sijoittui Laatokan länsipuolelle Karjalan kannaksen länsiosaan lähes kokonaan nykyisen Venäjän alueelle. Suomen puolella linnoitteita on mm. Puumalassa ja Ruokolahdella.

Ensimmäisen maailmansodan puhjettua elokuussa 1914 Helsingin merkitys kasvoi keskeiseksi puolustus-suunnitelmissa. Kaupunki ympäröitiin kolmella maarin-

Taisteluhautaa ja betoninen suojahuone Helsingin Vartiokylässä. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

taman puolustusvyöhykkeellä (Krepost Sveaborg), jotka kattoivat koko Helsingin sekä osia nykyisistä Espoon ja Vantaan kaupungeista. Viimeiset linnoitustyöt tehtiin vuoden 1918 alussa sisällissodan jo sytyttyä. Osa työmaista jäi keskeneräisiksi. Osa eri puolilla maata sijaitsevista linnoituslaitteista käytettiin hyväksi sisällissodan taisteluissa.

Linnoitustöitä johti venäläinen linnoituskomitea. Työmaita johtivat pioneerit, ja rakentajina oli suomalaisia palkkatyöläisiä, venäläisiä sotilaita sekä pieni joukko Kaukoidästä tuotuja vankeja. On arvioitu, että Suomen alueen linnoitustöillä oli vaikutusta yli sadan tuhannen suomalaisen toimeentuloon ja elämään.

Kuvaus: Ensimmäisen maailmansodan maarintaman linnoitustukikohdat koostuvat erilaisista rakenteista ja laitteista, joita ovat esimerkiksi taistelu- ja yhdys-haudat, tykkipatterit, konekivääriasemat, tähytysasemat, valonheitinaset, suojahuoneet, luolasuojat, piikkilankaesteet, kaponieerit (sivustatuliasemat), tykkiketiet, maakuoppaparakit, majoituskorsut, kaivot jne. Rakenteista käytetyt termit vaihtelevat eri lähteissä. Rakenteet voivat olla maahan kaivettuja, kallioon louhittuja, kivistä ladottuja tai muurattuja, betonista valettuja tai hirsistä rakennettuja. Tukirakenteina käytettiin mm. teräspalkkeja. Tukikohtiin liittyviä rakenteita on myöhemmin räjäytetty romumetallin keräämisen yhteydessä sekä täytetty turvallisuuden ja rakentamisen vuoksi.

Rannikkolinnakkeilla oli rannikkotykkipattereita, ilmatorjunta-asemia, tulenjohto- ja tähytystorneja, valonheitin- ja voimakoneasemia, miehistösuojia, varastoja, kasarmeja, varikkorakennuksia, kaapelikaivoja, laitureita, allonmurtajia, mukulakivettyjä teitä ja kapearaitaisia rautateitä huoltorakennuksineen. Rannikkolinnoitteet on rakennettu yleensä betonista ja tuettu teräsrakenteilla, mutta lisäksi on käytetty kivimuurausta sekä puu- ja maarakenteita.

Ensimmäisen maailmansodan aikaisia linnoituslaitteita on inventoitu eri puolilla maata 1960-luvulta alkaen. Systemaattisimmin on käyty läpi pääkaupunkiseudun maa- ja merilinnoitukseen liittyviä laitteita. Venäläiset linnoitusviranomaiset veivät mennessään merkittävän osan linnoitustöihin liittyvistä asiakirjoista poistuessaan maasta vuonna 1917. Tärkeää linnoituslaitteiden inventoinnin lähdeaineistoa ovat 1900-luvun alun kartat sekä kuntien linnoitustöiden vuoksi nimeämien lautakuntien asiakirjat. Materiaalia on myös Kansallisarkistossa, Sota-arkistossa ja maakunta-arkistoissa. Linnoituspaikkakunnilla liikkuu yleensä myös runsaasti perimätietoa linnoitustöistä.

Suojelu: Muinaistieteellinen toimikunta totesi Helsingin maa- ja merilinnoituksen muinaismuistolain rauhoittamaksi jo 1970-luvun alussa. Rauhoitus koskee ensimmäisen maailmansodan aikaisia linnoituslaitteita myös muualla Suomessa. Suojelun linja ei ole käytännössä ollut erityisen tiukka, vaan linnoituslaitteita on poistettu rakentamisen tieltä jopa ilman dokumentointia. Jatkossa olisikin pyrittävä suojelutavoitteiden tarkempaan määrittelyyn. Osa ensimmäisen maailmansodan aikaisista rannikkolinnakkeista on edelleen operatiivisia.

Kiviuunit, ”ryssäuunit”

Ks. muut historiallisen ajan muinaisjäännökset

Kuninkaankartanot

Ks. maaseudun asutushistorialliset muinaisjäännökset – kuninkaankartanot ja latokartanot

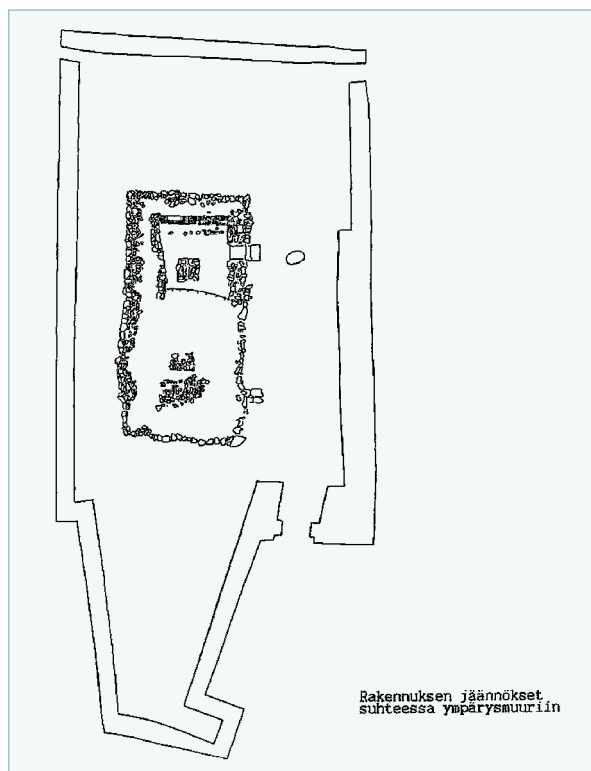
Linnat

Historia: Linnojen funktioita olivat vesireittien valvominen sekä toimiminen hallinnon ja veronkannon keskuksina ja sotilaallisina tukikohtina. Linnat manifestoivat myös valtaa. Ne vetivät lisäksi puoleensa käsityöläisyyttä ja kaupankäyntiä eli kaupunkimaisia toimintoja.

Suomi jaettiin 1200-luvun loppupuolella Turun, Viipurin ja Hämeen linnalääneihin. Turun ja Viipurin linnat ovat olleet alusta asti kivisiä, mutta Hämeen linna muurattiin vasta 1300-luvun lopulla. Vanhat linnaläänit jaettiin

Sipoon Sibbesborgin keskiaikaisen pikkulinna kumpu vallihautoineen. Kuva Marianna Niukkanen.

Linnoitettuna asuinlinnana 1600-luvulla toimineen Ristiinan Brahelinnan rauniot ympärysmuureineen. Mittauspiirros H. Poutiainen ja A. Lappi 1991, Museoviraston rakennushistorian osaston arkisto.

tiin 1300-luvun lopulla pienempiin voutikuntiin (Raasepori, Satakunta, Porvoo, Kastelholma, Ahvenanmaa ja Korsholma), joiden hallintokeskuksiksi rakennettiin linnat. Osa näistä linnoista oli puisia ns. pikkulinnoja. Niitä tunnetaan Suomesta varmoja toista kymmentä sekä lisäksi joukko epävarmoja. Useimpien pikkulinnojen paikka tiedetään, mutta osa tunnetaan ainoastaan kirjallisten lähteiden perusteella ja paikannus on epävarma. Pikkulinnot ovat olleet toiminnassa yhtä aikaa kivilinnojen kanssa ja ne ovat todennäköisesti kuuluneet niiden kanssa samaan organisaatioon. Ne jäivät käytöstä luultavasti 1400-luvun alkupuolella.

Keskiaikaiset linnat rakennettiin yleensä hyvien vesien ja maareittien varsilla olevilla niemillä tai saarilla. Ne sijaitsivat usein mäillä ja kallioilla. Linnojen puolustamisessa korkeuseroa tärkeämmässä asemassa oli etäisyys viholliseen ja piirityslaitteisiin. Tämän vuoksi linnat eristettiin ympäristöstään kuiva- ja vesihautoilla sekä vedenalaisilla estevarustuksilla kuten paalurivistöillä, arkuilla ja puomeilla.

Linnat muodostuivat pää- ja esilinnasta. Esilinnat saattoi olla useita; esimerkiksi Raaseporissa on kolme esilinnaa. Päälinna oli linnan vahvin osa. Päälinnassa oli mm. asuin- ja juhlatiloja sekä ase- ja ruokavarastoja. Esi-

linnassa oli työpajoja, talleja, tupia ja keittiöitä. Linnan muurien ulkopuolella oli yleensä ns. linnamalmeja, joissa oli kauppiaiden puoteja ja käsityöläisten verstaita ja asumuksia, eläisuoja yms. Myös puiset pikkulinnot koostuivat pää- ja esilinnasta sekä erilaisista ympäröivistä puolustusvarustuksista. Muurattuja rakenteita on saattanut olla mm. tornien perustuksissa.

Keskiajan jälkeen ruotsalaiset rakensivat Ruotsin ja Venäjän väliselle harvaan asutulle rajaseudulle joitakin linnoja, joiden tehtävänä oli ruotsalaisen hallinnon vahvistaminen sekä venäläisten rajalinjan vastaisten jatkuvien hyökkäysten lopettaminen. Näitä ovat Savonrannan Linnosaassa sijaitseva, 1500-luvulla rakennettu Orivirran saarto, 1500-luvun lopussa rakennettu Oulun linna sekä 1600-luvun alussa rakennettu Kajaanin linna, joka on viimeinen keskiaikaistyyppinen harmaakivilinnamme. Lisäksi Pietari Brahe rakennutti Ristiinaan Brahenlinnan residenssiksi.

Suomen kivilinnoja on restauroitu voimakkaasti 1800-luvun jälkipuoliskolta alkaen. Työt on saatu pääosin päätökseen viimeistään 1980-luvulla, ja linnat ovat nykyään museo- ja kulttuurikäytössä tai nähtävyyshaitteina. Restauroinnin pääpaino on ollut muurien tutkimisessa ja esille ottamisessa, ja maakerrokseen sisältyvä arkeologinen tieto on useimmiten jäänyt valitettavan vähälle huomiolle. Myöskään linnojen lähiympäristön luonneta mahdollisena muinaisjäännökseen kuuluvana alueena ei ole aina riittävästi oivallettu. Pikkulinnoissa on tehty isompia kaivauksia 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa sekä myöhemmin pienimuotoisia tutkimuksia, mutta ne ovat suurelta osin edelleen tutkimattomia.

Suojelu: Kivi- ja puulinnot rakenteineen ja kulttuurikerroksineen ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Muinaisjäännösalueeseen sisältyvät pää- ja esilinnan lisäksi myös linnaa ympäröivät vallit, vallihaudat ja muut puolustusvarustukset (myös vedenalaiset), linnamalmit, satamapaikat jne. Tarkastelu tulee ulottaa riittävän etäälle varsinaisen linnan ulkopuolelle, jotta sen alkuperäiseen käyttöön, puolustusstrategiaan ja maisemaan liittyvät elementit tulevat huomioiduiksi.

Linnoitukset ja varustukset

Historia: 1700- ja 1800-lukujen linnoitukset sijoittuvat Ruotsin ja Venäjän välisen rajalinjan muutosten myötä Itä- ja Etelä-Suomeen. 1800-luvun alkuun asti linnoittaminen liittyi myös kaupunkirakentamiseen. Linnoitusten oli tarkoitus näkyä, jotta ne viestisivät viholliselle rakentajansa ylivaltaa, ja niitä modernisoitiin asetekniikan kehityksessä.

Venäläisten vuonna 1854 räjäyttämän Gustavsvärnin linnoituksen raunioita Hangon edustalla. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

1700-luku oli Suomen maaperällä Ruotsin ja Venäjän sotilaallisen kilpavarustelun aikaa. Isoonvihaan liittyy venäläisten Pernajaan rakentama Ryssön tähtilinnoitus, johon Suomea valloittamaan lähetetyt joukot koottiin. Venäläisten linnoitettua Viipurin Uudenkaupungin rauhan (1721) jälkeen Ruotsi aloitti kahden bastionilinnoituskaupungin, Haminan ja Lappeenrannan rakentamisen. Venäjä valloitti ne keskeneräisinä seuraavassa, ns. hattujen sodassa, ja nykyinen Kaakkois-Suomi aina Kymijoen läntiseen sivuhaaraan asti liitettiin Venäjään. Turun rauhan (1743) jälkeen Ruotsi alkoi rakentaa Viaporin linnoitusta Helsingin edustalle ja sen etuvarustukseksi Svartholman merilinnoitusta Loviisan edustan saarelle. Lisäksi Ruotsi linnoitti Hangon edustan saaria (Gustavsvärn ym.), Suuren rantatien vartta Loviisan itäpuolella sekä rajavyöhykettä Kymijoen. Maanteiden varsille ja muihin strategisiin kohtiin rakennettiin redutteja ja muita pieniä kenttälinoitteita.

Venäjä vastasi rakentamalla Taavetin ympärilinnoituksen Luumäelle Viipurin kautta Pietariin johtavan tien varteen. Ns. Kustaan sodan ja Värälän rauhan (1790) jälkeen Venäjä rakennutti vielä linnoitusketjun Ruotsin vastaiselle rajalle. Siihen kuuluivat Ruotsinsalmen merilinnoitus varuskuntakaupunkineen (nykyinen Kotka) sekä Kymminlinnan (ns. Suvorovin linnoitus), Utin, Liikkalan, Kärnäkosken, Partakosken ja Järvitaipaleen maalinoitukset. Lisäksi Haminan ja Lappeenrannan linnoituksia ja Olavinlinnan varustuksia paranneltiin. Sotamarsalkka Suvorov rakennutti Saimaalle myös neljä sotakanavaa (ks. liikenteeseen ja tiedonkulkuun liittyvät

Krimin sodan aikaisen tykkipatterin jäännöksiä Kokkolan Pikiruokin alueella. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

muinaisjäännökset – taipaleet ja kanavat). Viimeisessä vaiheessa ennen Suomen liittämistä kokonaan Venäjään vuonna 1809 rakennettiin Kymnlinna vielä uudelleen aiempaa suurempana.

1800-luvulla muiden 1700-luvun linnoitusten paitsi Viaporin merkitys pääosin lakkasi. Venäläiset rakensivat Ahvenanmaalle Bomarsundin linnoituksen 1830-luvulla. Krimin sodan aikana (1854–1855) tehtiin joitakin uusia patterilinnoituksia saariin ja rannikolle sekä paranneltiin vanhoja linnoituksia hiekasta ja turpeesta muotoilluin tykkipatterein.

Suojelu: 1700- ja 1800-lukujen linnoitukset ja varustukset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. On huomattava, että ne ovat yleensä laajoja komplekseja. Linnoitukseen liittyviä pattereita ja muita kenttälinoitteita, vedenalaisia väyläesteitä sekä erilaisia toimintaan tavalla tai toisella liittyviä rakennuksia ja rakenteita kuten asuinalueita, kirkkoja, leiripaikkoja, hautausmaita, sairaaloita, telakoita, kivilouhoksia, tiiliuuneja, pajoja jne. saattaa sijaita hyvin laajalla alueella. Osa rakennuksista saattaa olla edelleen käytössä. Linnoitusten suunnittelu ja rakentamisen eteneminen on dokumentoitu hyvin, joten niistä on yleensä saatavissa runsaasti karttamateriaalia ja muuta lähdeaineistoa.

Sotilassairaalat

Ks. muut historiallisen ajan muinaisjäännökset – hospitalit ja sairaalat.

Helsingin Santahaminan 1850-luvulla rakennettuja hirs- ja maarakenteisia ruuti- ja pommikellareita pidettiin aikaisemmin viikinkiaikaisina hautakumpuina. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

Sotilashautausmaat, kenttähautaukset ja joukkohaudat

Historia ja kuvaus: Eri vuosisatojen sotatapahtumiin liittyviä hautapaikkoja tunnetaan runsaasti eri puolilta maata. Mm. monet vanhan maantien varressa sijaitsevat painanteet, joita on oletettu haudoiksi, on kansanperinne luokitellut ”venäläishautausmaiksi” tai ”ryssänhaudoiksi”. Ne yhdistetään useimmiten isoonvihaan tai Suomen sotaan. Usein on kuitenkin varmistamatta, onko kysymyksessä todellakin kenttähautausmaa. Kyse voi olla myös paikallisväestön käyttämästä väliaikais- tai ruttohautausmaasta tai hiilimiiluista, nauriskuopista tai muista elinkeinohistoriallisista jäännöksistä.

Taistelupaikalla voi olla yksittäisten kaatuneiden sotilaiden kenttähautoja tai joukkohautoja, joista vainajat on saatettu myöhemmin kuljettaa poisikin. Hautojen myöhempi, metalliesineiden löytämisen toivossa tapahtunut kaivelu lienee ollut melko yleistä. Sotilaallisia hautausmaita ovat myös linnoitusten hautausmaat 1700-luvulla sekä venäläisten varuskuntien ortodoksihautausmaat 1800-luvulla, joihin haudattiin varsinkin epidemioihin kuolleita.

Vuoden 1918 tapahtumien aikana punaiset mursivat kirkollisen perinteen perustamalla suurempiin kaupunkiin sankarihautausmaita ilman kirkon myötävaikutusta. Sen sijaan maaseudulla punaisten alueella kirkollinen perinne säilyi edelleen. Valkoiset vastustivat punaisten hautaamista siunattuun maahan ja perustivat teloituspaikkojen läheisyyteen joukkohautoja. Valkoisten omat

vainajat haudattiin sankareina hautausmaille. Punaisten hautapaikalla on usein esimerkiksi työväenyhdistyksen tai vainajien omaisten pystyttämä muistomerkki. Keskeisillä paikoilla olevia punaisten hautoja tyhjennettiin sodan jälkeen ja vainajat siirrettiin syrjemmäksi joukkohautoihin. Monet näistä paikoista ovat jääneet unohtuiksi. Työväenmuseo Werstaan verkkosivuilla on tietopankki punaisten hautamuistomerkeistä sekä hauta- ja teloituspai-koista (http://www.tkm.fi/pm_etusivu.htm). Puna-
muistomerkkiprojektin tavoitteena on ollut myös paik-
kojen dokumentoiminen ja varjeleminen maankäytöltä. Lisäksi Valtioneuvoston kanslian vuosina 1998–2003 toteuttamassa Suomen sotaturmat 1914–1922 -tut-
kimushankkeessa koottiin tiedot sotaoloissa surmansa saaneista (ks. <http://vesta.narc.fi/cgi-bin/db2www/sotasurmaetusivu/main>).

Erityisiä ongelmakohteita ovat puna-armeijan haupaikat mm. Raatentiellä, jotka ovat tällä hetkellä rakentamisen sekä esineiden ja aseiden etsijöiden uhkaamia. Toiseen maailmansotaan liittyvät myös sotavankileirien hautausmaat, saksalaissotilaiden hautausmaat Rovaniemen Norvajärvellä ja Vantaan Honkanummella sekä venäläisten hautausmaat Hangossa ja Porkkalan vuokra-alueella. Ne ovat tällä hetkellä hoidettuja.

Suojelu: Vähintään noin sadan vuoden ikäiset (ohjeellinen ikäraja) sotilashautausmaat, kenttähautaukset ja joukkohaudat ovat kiinteitä muinaisjään-
nöksiä. Sisällissodan aikaiset punaisten hautapaikat ovat muinaismuistolain tulkinnan kannalta rajatapauksia. Ne rinnastuvat ajallisesti ensimmäisen maailmansodan aikaisiin linnoituslaitteisiin, mutta monia hoidetaan muistomerkkeinä ja

Siikajoen taistelussa 18.4.1808 kaatuneiden hautapaikka Siikajoenlaakso. Kuva Signe Brander 1907, Museoviraston kuva-arkisto.

vainajien henkilöllisyys saattaa olla tiedossa, jolloin haupaikkaa ei voi varsinaisesti pitää ”muinaisena”. Punaisten hautapaikkoja ei näin ollen tule toistaiseksi määritellä kiinteiksi muinaisjään-
nöksiksi. Ne tulee kuitenkin ottaa maankäytössä huomioon suojelukohteina (s-merkintä). Punaisten hautapaikkoja, kuten myös toiseen maailmansotaan liittyviä haupaikkoja koskee hautarauha, eli niitä ei saa kaivella ilman lupaa eikä hautaa tai muistomerkkiä turmella.

Sotilasleirit

Historia ja kuvaus: Venäläisten ja ruotsalaisten sotilasleirien jäännöksiä tunnetaan mm. Kymenlaaksosta, Uudenmaan rannikolta ja saaristosta liittyen 1700-luvun sotatapahtumiin. Niitä on merkitty sotilaskarttoihin, ja ne sijaitsevat usein taistelupaikan läheisyydessä vanhan tien varressa. Tyypillinen sijaintipaikka on loiva rinne kangasmaastossa. Suorissa riveissä tai klustereina sijaitsevat majanpohjat voivat muistuttaa kivikautisia asumuspainanteita. Majanpohjat ovat pyöreitä, soikeita tai nelikulmaisia, ja niiden reunat voivat olla kivetyt tai niitä voi ympäröidä pieni maavalli. Keskimääräinen majoituskuopan koko on 2 x 3 metriä ja syvyys noin 0,7 m, mutta tätä pienempiä ja selvästi suurempiakin tunnetaan. Majaan voi liittyä suuren kiven kylkeen rakennettu kivi-uuni, ns. ”ryssäuuni”. Jotkut rannikkoalueiden kiviuunit lienevätkin itse asiassa leiripaikan rakenteita. Sotilasleirit voivat olla hyvinkin laajoja alueita ja niihin voi liittyä kymmeniä majoituskuoppia. (Ks. myös muut historiallisen ajan muinaisjään-
nökset – kiviuunit, ”ryssäuunit”).

Kustaan sodan aikana 1789–1790 Uudenmaan rannikolla käytössä ollut sotilasleirin majoituskuoppia Elimäellä. Kuva John Lagerstedt, Museovirasto.

Suojelu: Vähintään noin sadan vuoden ikäiset (ohjeellinen ikäraja) sotilasleirien jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Taistelupaikat

Historia: Merkittäviä taistelupaikkoja liittyy isoonvihaan (1713–1721), Kustaa III:n sotaan (1788–1790) ja Suomen sotaan (1808–1809) sekä toiseen maailmansotaan. Lisäksi tunnetaan mm. nuijasodan (1596–1597) kauhoiden paikkoja. Taistelupaikat olivat yleensä taktisesti valittuja, edullisia maastokohtia, jotka sijaitsivat hyvien liikenneyhteyksien varrella joukkojen ja kaluston liikkumista ja huoltoa silmälläpitäen. Useimmiten kysymyksessä on aukea tasanko, pelto tai laakea kukkula. Vaihtoehtoisesti kyseessä saattaa olla helposti puolustettavissa oleva maastokohta kuten kapeikko tai sillankorva, joka voitiin linnoittaa puolustusvarustuksin.

Kuvaus: Kevyiden varustusten kuten kaivantojen, patterien ja ampumasuojien lisäksi taistelupaikalla ja sen lähiympäristössä voi sijaita leiripaikkojen jäännöksiä sekä joukkohautoja, joista kaatuneiden ruumiit on saatettu

siirtää myöhemmin muualle. Metalliesineiden kuten ammusten, tykinkuulien sirpaleiden, varusteiden osien ja sotilaiden henkilökohtaisten esineiden ja niiden levinneisyyden perusteella voidaan tehdä päätelmiä mm. taistelun kulusta ja taktiikasta sekä taisteluun osallistuneiden henkilöiden etnisestä alkuperästä. Monille taistelupaikoille on pystytetty myöhemmin muistomerkki (ks. muut historiallisen ajan muinaisjäännökset – muistomerkit).

Suojelu: Taistelupaikat voivat olla melko laajoja ja sen vuoksi suurtenkin maankäyttöhankkeiden uhkaamia. Itse taistelukenttään välttämättä liitty kiinteitä rakenteita, eikä kulttuurikerrostakaan ole ehtinyt tapahtumien aikana muodostua, joten taistelupaikat ovat kiinteinä muinaisjäännöksinä jossakin määrin abstrakteja (vrt. markkina- paikat). Pellossa sijaitseva keskeisin sotatantere voi olla hahmotettavissa esimerkiksi taisteluun liittyvien esineiden levinneisyyden perusteella. Suojelun lähtökohtana voidaan nähdä historiallisesti merkittävän sotatantereen ja siihen liittyvien kiinteiden muinaisjäännösten säilyttämisen lisäksi nykymaiseman sellaisten piirteiden ja elementtien vaaliminen, joilla on yhteys historiallisista lähteistä tunnettuun taistelun kulkuun.

Oravaisten taistelun 200-vuotisjuhlanäytös Wilhelm von Schwerinin sillan kohdalla. Yleisö on ruotsalaisten tykistöaseman paikalla; venäläiset tulivat vasemmalla olevan ladon suunnasta. Kuva Robert Höglund 2008.

Toisen maailmansodan aikainen puurakenteinen linnoite Suomussalmella. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

Salpalinjaan kuuluvia panssariestekiviä Luumäellä. Kuva Marianna Niukkanen.

Toiseen maailmansotaan liittyvät jäännökset

Historia: Itsenäisen Suomen ensimmäinen linnoitus-työ oli Mannerheim-linjan rakentaminen Kannakselle 1920-luvulla. Talvisodan jälkeen alettiin rakentaa Salpalinjaa, joka on edelleenkin Suomen historian suurin yhtenäinen rakennushanke. Tuloksena oli noin 1200 km pitkä puolustusketju Suomen itärajalla. Eteläosastaan se on monihaarainen ja kantalinnoitettu, pohjoisosastaan taistelukaivannoista ja erilaisista korsuista koostuva. Hankoniemen poikki rakennettiin lisäksi ns. Harparskog-linja neuvostojoukkojen etenemisen estämiseksi miehityltä alueelta Helsinkiin. Salpalinjan näkyvimpiä monumentteja ovat kivenlohkareista pystytetyt panssariesteet.

Talvisotaan liittyviä juoksuhautoja ja korsuja sekä taistelupaikkoja ja motteja on nyky-Suomen puolella mm. Kuhmossa, Ilomantsissa, Kemijärvellä ja Suomussalmella (Purasjoki-linja), jossa käytiin kuuluisa Raatteen tien taistelu talvella 1940. Taistelupaikkoihin liittyy lisäksi joukkohautoja. Lapissa on saksalaisten jatkosodan aikana rakentamia ja vetäytyessään tuhoamia puolustusasemia, huoltotukikohtia ja vankileirejä. Lapin sodassa käytetystä poltetun maan taktiikasta on maastossa jäännöksiä mm. siviilirakennusten kivijalkoja. Lisäksi eri puolilla Suomea on ilmatorjuntaan ja rannikkotyökistöön liittyviä rakennelmia.

Toisen maailmansodan tapahtumiin liittyvät myös Hankoniemen aika Neuvostoliiton tukikohtana 1940–1941 sekä Porkkalan vuokraaminen Neuvostoliitolle merisotilaalliseksi tukikohdaksi vuodesta 1944 lähtien. Porkkala palautui Suomelle vuonna 1956. Vuokra-alueella on paljon venäläisten joukkojen jälkeensä jättämiä rakennelmia, mm. kivetty Kabanovin tykkitie riemukaariseen ja peltojen reunoille tehtyjä taistelukaivantoja. Alueella sijaitsi myös lentokenttä ja sotasatama.

Suojelu: Salpa-asema ja muut toisen maailmansodan aikaiset linnoitteet ovat hylättyjä, joten muinaismuistolakia voidaan periaatteessa soveltaa niihin. Linnoituslaitteiden lukuisuus ja maantieteellinen laajuus kuitenkin edellyttävät käytännössä, että suojelussa on käytettävä tapauskohtaista harkintaa. Monet korsut ja taistelukaivannot ovat käsittäneet puurakenteita, joiden maaduttua laitteista ei ole jäänyt paljon jäljelle. Osia Salpa-asemasta on otettu maankäytön suunnittelussa huomioon kiinteisiin muinaisjäännöksiin rinnastettavina, historiallisesti merkittävänä kohteina, ja joitakin varustuksia on kunnostettu ja museoitu (mm. Miehikkälän Salpalinja-museo). Monista talvi- ja jatkosodan aikaisista taistelupaikoista on tullut tärkeitä matkailukohteita (esim. Raatteen Portti Suomussalmella ja Enontekiön Järämä).

Kiinnostus Porkkalan vuokra-alueen venäläisajan jälkien kartoitukseen ja suojeluun on heräämässä vähitellen, kun alueen palauttamisesta Suomelle on kulunut 50

Majoituskuoppa ja "sotaromua" saksalaisten sotavankileirin paikalla Sodankylän Purnumukassa. Kuva Mikko Härö, Museovirasto.

vuotta. Muinaismuistolakia ei näihin jäännöksiin kuitenkaan toistaiseksi sovelleta. Mm. Kabanovin tykkitie on suojeltu yleiskaavassa historiallisena tienä.

Tuhotun tai hylätyn kaluston ja tarpeiston jäännökset ilmentävät omalta osaltaan sodankäynnin luonnetta ja

vaiheita ja ne voivat olla tutkimuksellisesti tärkeä, muuta aineistoa täydentävä lähde. Kiinteiden rakenteiden rinnalla tulee varmistaa myös niiden riittävä dokumentointi. Liikuttaessa toisen maailmansodan sotatoimialueilla tulee muistaa, että maastossa on edelleen räjähteitä.

Sotahistoriallisia muinaisjäännöksiä koskevaa kirjallisuutta

- Gardberg, Carl Jacob: "Linnat ja vanhimmat linnoitukset". Lounatvuori, Irma & Putkonen, Lauri (toim.), Rakennusperintömme. Kulttuuriympäristön lukukirja. Ympäristöministeriö, Museovirasto ja Rakennustieto Oy. Helsinki.
- Elomaa, Pekka & Kemppainen, Jouni K. 2007: Paha maisema. Helsingin Sanomat. Helsinki.
- Koponen, Martti 1993: Historiallisen ajan puolustusvarustuksia Etelä-Savossa. Mikkelin läänin liitto, julkaisu 11:1993.
- Kauppi, Ulla-Riitta 2001: "Bastioneja, pattereita ja betonikorsuja". Lounatvuori, Irma & Putkonen, Lauri (toim.), Rakennusperintömme. Kulttuuriympäristön lukukirja. Ympäristöministeriö, Museovirasto ja Rakennustieto Oy. Helsinki.
- Laine, Sirkku 1996a: Ensimmäisen maailmansodan aikainen maalinnoitus Helsingissä. Helsingin kaupungin rakennusviraston julkaisu 1996:3. Helsinki.
- Laine, Sirkku 1996b: Ensimmäisen maailmansodan aikainen maalinnoitus Helsingissä. Hoito-ohje. Helsingin kaupungin rakennusviraston julkaisu 1996:4. Helsinki.
- Laine, Sirkku 1998: Ensimmäisen maailmansodan aikainen maalinnoitus Espoossa. Espoon kaupungin tekninen keskus. Espoo.

- Lovén, Christian 1996: Medeltida borgar och befästningar i det medeltida Sverige. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska serien 40. Motala.
- Manninen, Markus 2000: Viapori. Maalinnointi ensimmäisessä maailmansodassa 1914–1918. Sotamuseo.
- Oinonen, Armi & Tolmunen, Arvo 2005: Matka Salpalinjalle. Opas itsenäisen Suomen tärkeimmälle puolustuslinjalle. Salpalinjan perinneyhdistys ry.
- Rinne, Juhani 1914: Suomen keskiaikaiset mäkilinnat.
- Salpa-asema – sodan monumentti. Puolustusvoimien koulutuksen kehittämiskeskus 1996.
- Suhonen, Veli-Pekka 1998: ”Suomen keskiajan pienet linnat – erityisesimerkinä Porvoon Husholmen”. SKAS 1/1998. Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Suhonen, Veli-Pekka 2007: ”På bara marken måste soldaterna ligga – hajahuomioita 1700-luvun sotilasleireistä”. Arkeologia Suomessa – Arkeologi i Finland 2003–2004. Museovirasto, Helsinki.
- Takala, Hannu 1998: Taistelu Lahdesta 1918. Lahden kaupungin historiallinen museo.
- Wahl, Hannu-Matti 2000: ”Taistelupaikoista ja historiallisen ajan arkeologiasta”. SKAS 3/2000. Suomen keskiajan arkeologian seura.

Kuusamon ja Oulun välisen kestikievarin piha ajokaluineen vuonna 1867. Kuva J. A. Friis, Museoviraston kuva-arkisto.

7

LIIKENTEeseen JA TIEDONKULKUUN LIITTYVÄT MUINAISJÄÄNNÖKSET

”muinaisten huomattavien kulkuteiden, tienviittojen ja siltojen sekä vartiotuli- ja muiden sellaisten laitteiden jäännökset” (MML 2 § 8 mom.)

”muinaisilta ajoilta peräisin olevat asumusten jäännökset sekä asuin- ja työpaikat, niin myös muodostumat, jotka ovat syntyneet sellaisten asumusten tai paikkojen käyttämisestä” (MML 2 § 5 mom.)

Yleistä

Kulkuväylien historia, muodostuminen ja kehitys liittyvät kiinteästi ympäröivän yhteiskunnan vaiheisiin ja yhdyskuntarakenteeseen. Ne ovat sidoksissa paitsi asutukseen myös sotahistoriaan sekä elinkeinojen, kaupan ja teollisuuden historiaan. Alun perin maasto ja vesistöt määräisivät kulkureitit, mutta teknologian kehittyttyä luonnonmaisema on saanut alistua nopean ja tehokkaan kulkemisen tarpeille. Varsinkin autoistuminen muutti merkittävästi tieverkon luonnetta ja maisemaa.

Liikenteen vilkastuminen ja uudet kulkuneuvot ovat vaatineet yhä leveämpiä, parempia ja tehokkaampia kulkuväyliä. Joskus vanha tieura, kapea kanava tms. on jäänyt syrjään ja vähitellen yhä vähemmälle käytölle, mutta yleensä kulkuväylää on levennetty ja paranneltu, jolloin vanhat rakenteet on purettu tai ne ovat jääneet uusien alle. Vanha tie tms. on tällöin olemassa ainoastaan linjauksena. Toisaalta oikaisujen myötä tien vanhoja osia on jäänyt maastoon hylättyinä ns. tieruunioina.

Muinaismuistolain mukaan muinaisen kulkutien tulee olla ”huomattava”, jotta se voidaan luokitella kiinteäksi muinaisjäännökseksi. Muinaismuistolain käyttö ei ole aina välttämättä paras tai ainoa ratkaisu vanhan tien tms. säilyttämiseksi. Historiallisia tielinjoja on mahdollista säilyttää myös kaavoituksen keinoin, ja siltoja ja muita rakennelmia voidaan suojella rakennussuojelulailla. Suomessa on noin 60 Tiehallinnon ylläpitämää museotietä ja -siltaa. Ne esittelevät tieverkon eriaikaisia kerrostumia, erilaisia tiellä liikkumiseen liittyviä rakenteita sekä hyvin säilyneitä tiemaisemia.

Sisävesireitit ja merenkulku ovat luonnollisesti olleet Suomessa aina tärkeässä asemassa. Merenkululaitos ylläpitää alueellisia kanavamuseoita. Vesireitteihin liittyviä muinaisjäännöksiä ovat myös erilaiset merimerkit, majakoiden ja luotsiasemien jäännökset sekä satamapaikat. Näihin kohteisiin voi liittyä sekä maanpäällisiä että vedenalaisia muinaisjäännösintressejä.

Kestikievarit ja krouvit

Historia ja kuvaus: Jo 1300-luvulla oli teiden varsilla tavernoita tiellä liikkuja palvelemaan. Hengellisten ja maallisten yhteisöjen hyväntekeväisyyslaitokset ja hospitaalit tarjosivat kaupungeissa majoitus- ja anniskelupalveluja matkamiehille. 1500-luvun alussa oli Suomen teiden varsilla kaikkiaan 238 kievaria ja krouvia. Varsinainen kestikievariasetus annettiin vuonna 1649. Sen mukaan kievarit tuli sijaita maanteillä kahden peninkulman (noin 21 km) välein. Kievarin tuli tarjota matkustavaisille majoitus, ruokailu ja kyyti seuraavaan kievariin. Kievarin pito oli aluksi talosta taloon kiertävä velvollisuus. Vastaan kievareiksi rakennettuja laitoja alkoi nousta 1600-luvulla, yleisemmin vasta 1700- ja 1800-luvuilla. Kievarissa tuli olla sali, kamareita, talli ja vaunusuoja sekä riittävästi hevosia, satuloita, vaunuja, kärryjä, rekiä ja veneitä. Lähistöllä tuli olla saatavilla sepän ja pyöräntekijän palvelut.

Krouvit olivat yksityisiä, verotettavia anniskelupaikkoja. Ns. kipparit olivat puolestaan rannikko- ja saaristoväylien varsien merikrouveja. Niitä oli 1500-luvun alussa

Kestikievari Kuusamon ja Oulun väliltä vuonna 1867. Kuva J. A. Friis, Museoviraston kuva-arkisto.

192 kappaletta. Vuonna 1686 saivat aateliston rälssitilat oikeuden perustaa verovapaita krouveja, jolloin niiden lukumäärä kasvoi suuresti. Niitä sijaitsi etenkin tienristeyksissä, siltapaikoilla ja kirkonmäillä.

Maaseudun kestikievari- ja krouvien paikkoja ei ole tiettävästi tutkittu Suomessa arkeologisesti. Niiden rakennuskanta on epäilemättä ollut vaatimatonta ja luonteeltaan talonpoikaista. Niihin liittyvä esineistö ja muu kulutuksesta ja ihmisten kulkemisesta ja yhteyksistä kertova jäämistö voisi olla tutkimuksellisesti erittäin mielenkiintoista.

Suojelu: Ennen 1800-luvun puoltaväliä rakennettujen (ohjeellinen ikäraja) kestikievari-, krouvien ja kipparien jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Luotsi- ja tulliasemat

Historia ja kuvaus: Johtuen karikkoisista ja vaikeakulkuisista vesistä on Suomessa ollut tiheä luotsiasemaverkko. Luotsit päiväystivät pitkään kodeissaan ja esimerkiksi kalastajien mökeissä. Varsinaisia vartiotupia alettiin rakentaa yleisemmin vasta 1800-luvulla. Ne olivat yksinkertaisia rakennuksia, jotka tehtiin näkyville paikoille, kuten niemien kärkiin ja korkeille kallioille. Luotsit asuivat tuvissa viikon mittaisen päiväystysvuoronsa ajan. Tupiin ei liittynyt talousrakennuksia. Luotsitalojen jäännökset eivät periaatteessa eroa tavallisista asuinmökkeistä.

Suomen rannoilla kannettiin kauppalaivoilta tullia ainakin 1500-luvulta lähtien. 1600- ja 1700-luvuilla

Hailuodon Marjaniemen luotsituvat majakan juurella vuonna 1922. Kuva V. T., Museoviraston kuva-arkisto.

tullinkantoa tehostettiin. Rannikoilla ja meren saarissa sijaitsi kruunun tulliasemia tärkeiden sisääntuloväylien kohdalla. Tulliasemiin liittyvä arkeologinen jäämistö voisi olla varsin mielenkiintoista.

Suojelu: Ennen 1800-luvun puoltaväliä rakennettujen (ohjeellinen ikäraja) luotsitalojen ja tulliasemien jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Optiset lennätinasemat

Historia ja kuvaus: Vuonna 1796 rakennettiin Ruotsin ja Ahvenanmaan välille optinen lennätin. Kyseessä oli kolmen lennätinaseman (Grisslehamn–Signilskär–Eckerö) muodostama ketju. Kukin asema oli puinen tornimainen rakennelma, jonka huipulla oli poikkipuuta. Niihin oli kiinnitetty numeroin varustettuja mustia tauluja, joiden asentoa saattoi muuttaa köysien avulla. Tauluilla voitiin muodostaa sanomia, jotka luettiin kaukoputken avulla ketjun seuraavalta lennätinasemalta. Asemat purettiin Suomen sodan aikana vuonna 1808. Ainakin Signilskärin asemasta on tietävästi säilynyt jäännöksiä.

Toinen optinen lennätinlinja rakennettiin Krimin sodan aikana vuonna 1854 rannikkoa pitkin Hankoniemestä Kronstadtin. Hankoniemen ja Pitkäpaaden välillä oli 42 lennätintä, jotka sijaitsivat korkeilla mäillä. Ne olivat pieniä vartiokojuja, joihin oli kiinnitetty korkea masto johon merkinantotaulut oli kiinnitetty. Kullakin asemalla oli ympärivuorokautinen päiväystys. Toinen vastaava linja rakennettiin vuonna 1855 rannikkoa pitkin

Hangosta Turun kautta Uuteenkaupunkiin. Lisäksi linjasta kulki sivulinjoja ulkosaaristoon (Kemiö–Hiittinen ja Turku–Korppoo). Telegraf- ja Vaktan-alkuiset paikannimet saattavat viitata näihin laitteisiin; näitä nimiä esiintyy runsaasti juuri Hangon ja Porvoon välisellä rannikolla. Suomen ensimmäinen sähkömagneettinen lennätinlinja rakennettiin ilmajohtona ja maakaapelina Pietarista Helsinkiin vuonna 1855.

Suojelu: 1700-luvun lopun ja 1850-luvun optisten lennätinasemien jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Ne ovat todennäköisesti vähäisiä ja vaikeasti tulkittavia – kalliolle rakennetun puisen tähtystusaseman paikalla voi olla jäljellä esimerkiksi kiviröykkiö, joka voi muistuttaa pronssikautista hautaröykkiötä tai rajamerkkiä.

Postitalot ja rajapostikonttorit

Historia ja kuvaus: Kuningatar Kristiina perusti Kruunun postilaitoksen vuonna 1636. Vanhimmat postilinjat olivat Tukholma–Ahvenanmaa–Turku, Porkkala–Tallinna, Turku–Helsinki–Viipuri, Turku–Pohjanmaa, Turku–Hämeenlinna ja Viipuri–Oulu. Kelirikkoaikana postia kuljetettiin myös Pohjanlahden ympäri. Posti kulki postitalonpoikien välityksellä, joiden rengit ja pojat kuljettivat kirjeet jalan tai ratsain seuraavaan postitaloon. Postitalojen etäisyys toisistaan oli 2–3 peninkulmaa. Korvaukseksi postitalonpojat saivat vapautuksia muista rasituksista. Varsinaiset postikonttorit, joista posti nourettiin ja lähetettiin, sijaitsivat pääasiassa kaupungeissa. Yleensä konttorina toimi postimestarin asunto. Maaseudulle perustettiin 1700-luvulla myös joitakin varsinaisia postikonttoreita, jotka ovat verrattavissa virkataloihin (ks. asutushistorialliset muinaisjäännökset – virkatalot).

Pietarin tultua Venäjän pääkaupungiksi valtakunnan rajanylityspaikoille perustettiin molemmin puolin rajaa (Ruotsi–Venäjä) rajapostikonttoreita, jotka toimivat myös tulliasemina. Postitalo oli samalla postikomissaarin virka-asunto, ja pihapiiriin saattoi kuulua myös useita talousrakennuksia ja puutarha kuten puustelleihin yleensäkin. Rajapostikonttoreita sijaitsi mm. Lappeenrannassa, Haminassa, Taskulassa ja Ruotsinpyhtään Ahvenkoskella (huom. rajan siirtyminen Kymijoen v. 1743).

Suojelu: Koska postitalot eivät periaatteessa poikenneet tavanomaisista taloista, suhtaudutaan niihin muinaisjäännöksinä samalla tavoin kuin tavallisiin talonpoikaistaloihin (ks. kylätontit ja yksinäistalot). Pohjois-Suomessa vanhojen postikämppien ja -polkujen jäännöksillä on suhteellisesti suurempi historiallinen merkitys kuin

Etelä-Suomen vastaavilla. Varsinaisten postikonttorien (vrt. virkatalot) ja rajapostikonttorien jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

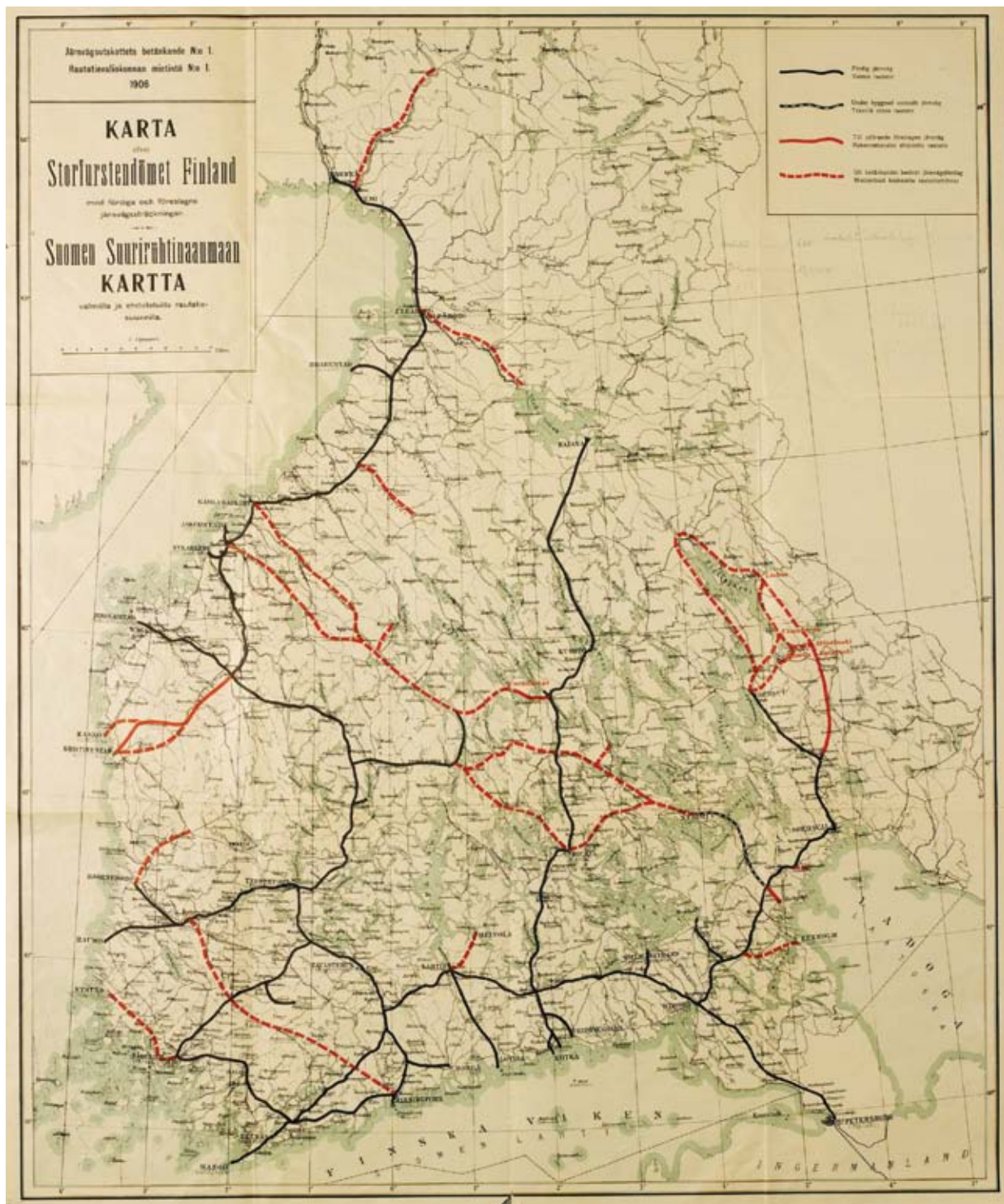
Rautatiet

Historia ja kuvaus: Suomen ensimmäinen rautatielinja rakennettiin vuosina 1857–1862 Helsingistä Hämeenlinnaan. Seuraavaksi toteutettiin Helsinki–Pietari -rata. 1870-luvulla rakennettiin Turku–Tampere -rata sekä yksityisin varoin ratayhteys Hyvinkäältä Hankoon. Linjojen valintaan johtivat paitsi taloudelliset myös sotilaalliset seikat. Valtiovalta myönsi 1890-luvulla lupia yksityisten kapearaiteisten rautateiden perustamiselle. Yleiselle liikenteelle avoimilla yksityisradoilla oli tärkeä merkitys rataverkon täydentäjinä. Yksityiset kapearaiteiset rautatiet hävisivät Suomesta valtionrautateiden laajentuneen rataverkoston ja maanteiden paranemisen vuoksi, ja ne on pääosin purettu. Lisäksi käytössä oli satoja teollisuus- ja työratoja. Ratoihin liittyi mm. siltoja, penkereitä, ja tunneleita.

Valtaosa vanhimmista ratalinjoista ja niihin liittyivistä alkuperäisistä rakenteista on hävinnyt ratojen modernisoinnin yhteydessä. Vanhimpien ratojen varsilla on joissain kohdin säilynyt luonnonkivistä kylmämuurat- tuja ”kipinäaitoja”. Niitä rakennettiin rata-alueen rajalle pitämään karja pois radalta ja estämään junan pyörien iskemien kipinäiden sytyttämien maastopalojen leviäminen. Vanhimmat aidat rakennettiin hätäaputöinä Pietarin

Kipinäaita Turku–Toijala -radan varressa Kylmäkosken Kiimasuolla. Kuva Hannu Poutiainen 2007, Pirkanmaan maakuntamuseo.

Suomen Suuriruhtinaanmaan valmiit (musta) ja ehdotetut (punainen) rautatielinjaukset. Rautatievaliokunnan mietintö N:o 1, v. 1906. Kuva Museoviraston kuva-arkisto.

radan varteen suurina nälkävuosina 1860-luvun lopussa. Samaan ajankohtaan liittyvät myös radan varsilla olevat radanrakentajien hautausmaat (ks. kirkolliset muinaisjäänneksset – rutto-, kolera- ja nälkähautausmaat). 1900-luvun puolella ei kipinäaitoja tiettävästi enää rakennettu.

Suojelu: Suomen vanhimpaan rataverkkoon (1850–1870-luvut) liittyvät käytöstä pois jääneet rakenteet kuten kipinäaidat ovat kiinteitä muinaisjäänneksiä. Myös käytöstä pois jääneiden yksityisten kapearaiteisten rautateiden vanhimpia rakenteita on mahdollista suojella kiinteinä muinaisjäänneksinä.

Satamat ja lastauspaikat

Historia ja kuvaus: Saaristossa liikkuvat merenkävijät käyttivät yöpymiseen, vesivarojen täydentämiseen ja sopivan sään odottamiseen vakiintuneita luonnonsatamia ja ankkuripaikkoja, jotka oli merkitty merikarttoihin. Joissakin satamissa oli merenkulkijoille tarkoitettu krouvi eli kippari ja/tai kappeli ja hautausmaa. Kirkko saattoi asettaa satamaan myös kivillä pystyyn tuetun vaivaistukin, johon purjehtija voi pudottaa lantin turvallista matkaa rukoillen. Saariston luonnonsatamien muinaisjäännösintressi liittyy toisaalta vedenalaisiin jäännöksiin kuten hylkyihin sekä laivoista ja veneistä pudonneisiin tai pois heitettyihin esineisiin ja painolastikivikoihin ja toisaalta maalla sijaitseviin rakennelmiin. Rannalla voi olla rakennusten jäännöksiä, kallioon porattuja rautaisia kiinnitysrenkaita, kiviuneja (”ryssäuneja”), kalliohakkauksia, jatulintarhoja tai muita oleskeluun viittaavia merkkejä.

Satamia ja lastauspaikkoja oli myös mm. kaupungeilla, linnoilla, linnoituksilla, kartanoilla sekä ruukeilla ja muilla teollisuuslaitoksilla. Niihin saattoi liittyä erilaisia laituri-rakennelmia ja kivin tai paaluin tuettuja rantapenkereitä, kivillä täytettyjä hirsiarckuja, aallonmurtajia ja mahdollisesti myös jonkinlaisia nostolaitteita. Satamassa olevia rakennuksia olivat erilaiset makasiinit, aitat ja vaakahuo-

Hangon Hauensuolen luonnonsatama on ollut merenkulkijoiden suosima pysähdyspaikka viimeistään keskiajalta lähtien. Kuva Rami Kokko, Museovirasto.

Meriteitse tuotuja malmikiviä Hankoniemellä Skogbyssä, ruukin päälaiturin paikalla. Kuva Timo Kantonen, Museovirasto.

neet. Rakennettujen satamien vanhat rakenteet ovat usein tuhoutuneet myöhemmissä laajennus- ja ruoppaustöissä, mutta niitä voi olla jäljellä, mikäli satama on jäänyt käytöstä jo kauan sitten. Sataman edustalla voi olla hylkyjä tai vedenalaisia rakenteita. Erityisesti Pohjanmaalla ovat vanhat satamapaikat voineet jäädä pitkälle sisämaahan.

Suojelu: Vanhoihin merikarttoihin merkityt luonnonsatamat sekä käytöstä jääneet vanhat satamat ja lastauspaikat ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä, mikäli rakenteita tai muita merkkejä paikan käytöstä on säilynyt.

Sillat

Historia ja kuvaus: Sillat ovat aina olleet tiemaiseman näkövimpä ja kalleimpia rakenteita. Siltojen rakentamisesta ja ylläpidosta vastasivat maanlakien mukaisesti talonpojat. Tärkeimmät sillat olivat kihlakuntien vastuulla. Varhaisimmat sillat olivat puisia, tukiansas- ja palkkirakenteisia. Tukirakenteina käytettiin myös pukkeja ja hirsiarckuja. Puurakenteet suojattiin tervaamalla. Puusillan kestoikäksi arvioitiin noin 30 vuotta. Osittain kivisiä siltoja rakennettiin viimeistään 1500-luvulla ja ensimmäiset täyskiviset holvisillat tehtiin 1700-luvun lopulla. Erityisen runsaasti kiviltoja rakennettiin 1800-luvun lopulla. Ne korvautuivat betonisilla 1910- ja -20-lukujen kuluessa. Pienempien purojen ja ojien ylittämistä varten rakennettiin puusta ja kivipaasista siltarumpuja ja soiden ja kos-

Karvian Kantin entinen puusilta vuonna 1930. Kuva Eino Nikkilä, Museoviraston kuva-arkisto.

teikkojen ylittämiseksi esimerkiksi poikittaisista tukeista koottuja suosiltoja. Vesistöjen ylitykseen käytettiin myös lauttoja ja kahlaamoita.

Suojelu: Vähintään noin sata vuotta vanhojen (ohjeellinen ikäraja), käytöstä jääneiden maantiesiltojen jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä, samoin kärryjän tietöön liittyvät vanhat siltarummut ja suosillat. Käytössä olevat vanhat kvisillat eivät ole muinaisjäännöksiä, mutta ne voidaan suojella kaavoituksen keinoin, museosiltoina tai rakennussuojelulla.

Teihin liittyvät merkkikivet

Historia ja kuvaus: Vuoden 1649 kestiekievarijärjestyksessä määrättiin, että maanteiden varteen tuli asettaa kivet peninkulman (10 688 metriä) välein. Vuonna 1734 määrättiin kivet asetettaviksi täysi-, puoli- ja neljännespeninkulman välein. 1700-luvun lopulla määrättiin, että täyden peninkulman kohdalla tuli asettaa kivet molemmin puolin tietä. Lisäksi kaupunkiin, satamiin, ruukkeihin ja pitäjiin vievien teiden risteyskohtiin tuli pystyttää viitat.

Turun rauhan 1743 jälkeen Venäjän puolelle jääneellä alueella otettiin käyttöön venäläinen virsta, 1066,80 metriä. Vuonna 1827 otettiin käyttöön kaksi metriä pitempi ns. suomenvirsta ja mittausten alkupisteiksi otettiin Pietari, Helsinki ja läänien pääkaupungit. Kilometrijärjestelmä otettiin käyttöön vuonna 1888.

Välimatkapylväät olivat pääasiassa nelikulmaisen kiariakon tukemia, öljymaalilla maalattuja puupylväitä.

Enonkosken Simanalan kylän puisen, kivillä tuetun virstanpylvään muisteltiin vielä vuonna 1947 olleen peräisin Ruotsinvalan ajalta ollen viimeinen virstanmerkki silloisen valtakunnanrajan läheisyydessä. Kuva K. Rekola, Museoviraston kuva-arkisto.

Peninkulmapatsas Ahvenanmaalla Eckerön kirkon nurkalla. Kiveen on hakattu hallitsijan monogrammi, etäisyys Turusta, maaherran tai nimismiehen nimikirjaimet sekä vuosiluku 1781. Kuva C. J. Gardberg, Museoviraston kuva-arkisto.

Manttaalipyykki Rääkkylän kirkonkylällä. Kivessä olevat merkinnät viittanevat tilan numeroon ja tienpitovelvollisen nimeen. Kuva Sulo Strömberg.

Ensimmäiset kokonaan kiviset pylvää pystytettiin 1740 ja -50-lukujen vaihteessa Pohjanmaalle. Kivipylvääit perustettiin routapaikoissa hirsiarinalle. Pylväissä saattoi olla erilaisia hakattuja merkintöjä, kuten kruunu ja kuninkaan monogrammi, maaherran tai nimismiehen nimikirjaimet, vuosiluku, peninkulmamäärä lähimpään kievariin tai kaupunkiin jne. Puupylvääit säilyivät kuitenkin pitkään käytössä kivipylväiden rinnalla. Välimatkapylväitä on merkitty historiallisiin karttoihin.

Manttaalipyykki on rajakivi, jolla osoitettiin talonpojille tienhoitorasitteeksi määrätyn tienosan pituus, joka määräytyi tilan manttaaliluvun mukaan. Tien reunassa rasiterajan merkinä olevaan, yleensä 30–70 cm korkeaan pyykkiin hakattiin esimerkiksi kylän nimi ja tilan rekisterinumero, tilan silloisen omistajan nimikirjaimet tai tienhoito-osuuden pituus. Manttaalipyykit otettiin käyttöön mahdollisesti 1600-luvun puolimaissa.

Suojelu: Vähintään noin sata vuotta vanhat (ohjeellinen ikäraja) välimatkapylvääit, manttaalipyykit ja muut teihin liittyvät merkikivet ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Ensisijaisena tavoitteena on kiven säilyttäminen alkuperäisellä paikallaan, mutta pakottavista syistä esimerkiksi tien leventämisen yhteydessä voidaan kivi siirtää kauemmas, kuitenkin mahdollisimman lähelle alkuperäistä paikkaansa. Mikäli kivi on jossakin vaiheessa kaatunut, on sen pystyyn nostaminen ja puhdistaminen sammalesta suotava toimenpide.

Tiet ja polut

Historia ja kuvaus: Sisämaan ja rannikon yhdistävät pysyvät tiet vakiintuivat Suomessa luultavasti nuoremmalla rautakaudella. Talonpojilla oli erämaita paitsi vesi- myös

maareittien varrella. Nämä kulkivat usein harjujen ja kankaiden kautta. Muonan ja pyydyksien kuljettaminen erämaille ja saaliin tuominen takaisin lienee jo tällöin tapahtunut hevosilla. Kun ratsupolku oli luonut puuston sekaan jonkinlaisen uran, on hevosen taakse voitu liittää purilaiden varassa kulkeva tavaralava. Myös asutus levisi jo varhain eteläisiltä peltoviljelyalueilta maareittien varsille.

Varsinaiset maantiet kehittyivät keskiajalla rautakauden paikallis- ja kaukoreiteistä kruunun kehittäessä tieverkkoa palvelemaan hallintoa ja asutuspolitiikkaa. Tärkeimmät keskiaikaiset maantiet Suuri Rantatie, Huovintie, Pohjanmaan rantatie, Hämeen Härkätie, Ylinen Viipurintie, Suuri Savontie, Kyrönkankaan (eli Pohjankankaan tai Hämeenkankaan) tie ja Vanha Laukaantie yhdistivät hallintokeskukset toisiinsa. Maantiet olivat pitkään lähinnä ratsastettavia polkuja. Lainsäädäntö ulotettiin jo varhain koskemaan teitä. Maunu Eerikinpojan (n. 1350) ja kuningas Kristofferin (1442) maanlakien mukaan jokaiseen kylään ja kylästä ulos tuli johtaa vähintään yksi yleinen tie. Yleisiä teitä olivat myös maakuntien väliset tiet eli maantiet sekä kirkko-, käräjä- ja myllytiet. Maanteiden ja käräjäteiden leveydeksi määrättiin kymmenen kyynärää (noin kuusi metriä) ja kirkko- ja myllyteiden siltojen leveydeksi vähintään puolet siitä. Teiden ja siltojen rakentaminen ja ylläpito oli kylässä maata omistavien yhteinen velvollisuus. Maanteiden varsilla tuli lain mukaan olla myös majataloja. Tuomiokirjojen mukaan käräyt yleistyivät käyttöön vasta 1600-luvun lopulla.

Tieverkkoa parannettiin ja laajennettiin 1600-luvulla, jolloin posti, virkamiehet ja armeija tarvitsivat parempia kulkuväyliä. Kruunu kiinnitti huomiota tieverkon huonoon kuntoon ja määräsi kivet ja kalliot hajotettaviksi polttamalla, liian suuret kalliot kierrettäviksi, kuopat täytettäväksi ja soiset paikat kunnostettaviksi täytemaalla ja kapulasilloin. Tiellä oli mahdollista kaksien vaunujen kohtaamaan. Määräysten toteutumisesta ei kuitenkaan ole tietoja. Vaunuilla ajettavassa kunnossa tiet alkoivat olla vasta 1600-luvun lopulta alkaen. Tienpitovelvollisuus ulotettiin 1690-luvulla koskemaan myös sätereitä.

Ruotsin vuoden 1734 valtakunnanlaki korvasi vanhat maanlait. Maanteiden leveydeksi määrättiin kymmenen kyynärää, muiden yleisten teiden leveydeksi kuusi. Myös kuninkaan- ja latokartanot määrättiin tienpitovelvoiksi. Kuninkaan- ja yleisiä maanteitä tuli rakentaa maakuntien läpi sekä maa- ja tapulikaupunkien välille. Teiden varsilla tuli olla kestiekivareita sopivin välimatkoin. Tiet määrättiin päällystettäväksi soralla ja varustettaviksi ojin, ja niiden reuna-alueet tuli raivata. Näihin tavoitteisiin ei kuitenkaan päästy kuin harvoissa tapauksissa. Iso- ja uusjaon yhteydessä jouduttiin kylärakenteiden hajoamisen johdosta rakentamaan paljon uusia teitä. Tieverkko

Keskiaikaisen Huovintien käytöstä pois jäänyt ura Kokemäenjoen rantapenkereellä. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

Oriveden kautta Keski-Suomen erämaille johtanutta Vanhaa Laukaantietä Muuramen Ketunkorvessa. Tieosuus on nykyään virkistyskäytössä. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

Autioituneelle kylätontille johtavan kylätien pohja Vantaan Västersundomissa. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

laajeni merkittävästi 1800-luvulla, jolloin mm. Pohjois-Suomen tiestö kolminkertaistui.

Tiet voidaan jakaa kulkemisen ja eroosion synnyttämiin kulku-uriiin sekä rakennettuihin kulkuteihin, joihin voi liittyä esimerkiksi pengerryksiä, tasoituserroksia

Suomussalmelta Vienan Karjalaan johtaneen, lähes umpeenkasvaneen polkureitin paikkaa osoittaa mäntyyn lyöty pilkkamerkintä. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

ja siltarumpuja. Yleisten teiden lisäksi käytettiin tietysti lukemattomia polkuja ja kulku-uria varsinkin Pohjois-Suomessa. Soisten alueitten ylitykseen rakennettiin pitkospuita, kapulateitä ja sorroksia. Viimeksi mainitut tehtiin kaatamalla kulkureitille puustoa, joka saatettiin peittää maakerroksella. Kosteikkoja ylitettiin myös santasiltojen ja kivilatomusten avulla.

Talvisaikaan käytettiin talviteitä, jotka lyhensivät taivalta ja matka-aikaa yleensä huomattavasti. Talvitiet noudattelivat pitkälti kesäteiden linjauksia, mutta lisäksi hyödynnettiin peltoaukeita, soita ja vesistöjä, joita pitkin ei voinut kesäisin kulkea hevospelillä. Talvitiet viitoit-

tiin havupuuseipäillä, ja niihin liittyi talvikestikievareita. Talviteistä on säilynyt melko huonosti lähdeaineistoa. Niitä on kuitenkin merkitty joihinkin karttoihin, ja niiden kulkua voi jäljittää myös karttoihin merkityn paikannimistön avulla.

Vanhinta tiestöä tutkittaessa tärkeitä historiallisia lähteitä ovat keskiaikaiset rajatuomiot, joissa on mainittu rajapaikkana tie, silta tms. sekä Jakob Teitin valitusluettelo vuosilta 1555–1556. Olaus Magnuksen Carta Marinassa vuodelta 1539 on kuvattu pohjoisen kansojen kulkuneuvoja ja -tapoja. Tärkeää aineistoa ovat vanhat kartat, erityisesti isojakokartat ja sotilaskartat. Lisäksi apuna voidaan käyttää majapaikkoja, kestikievareita, krouveja ja postitaloja koskevaa lähdemateriaalia (esim. ylellisyysveroluettelot, postirulla), 1700- ja 1800-luvuilla laadittuja reittiselostuksia matkustavaisille sekä Suomea koskevia matkakertomuksia ja -päiväkirjoja, joita on säilynyt mm. englantilaisten matkustajien laatimina 1700-luvun lopusta ja 1800-luvun alusta.

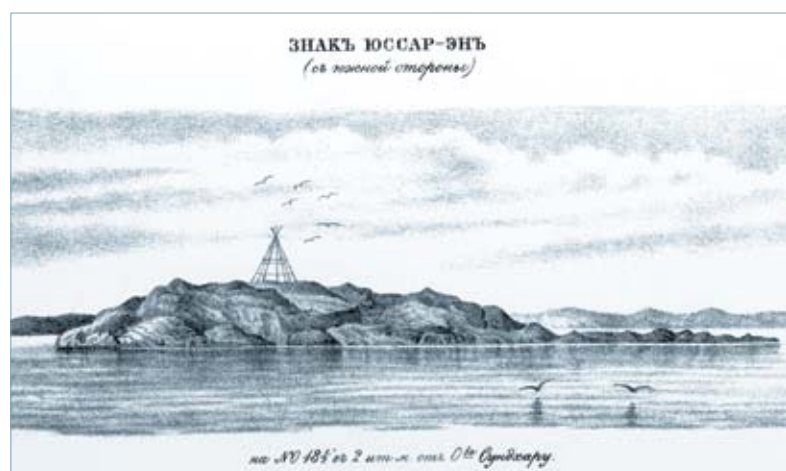
Suojelu: Muinaismuistolain mukaan muinaisen kulkutien tulee olla ”huomattava” saadakseen muinaismuistostatuksen. Huomattavuus viitanee tien merkittävyyteen sen historiallisessa ja maantieteellisessä kontekstissa eikä niinkään sen entiseen tai nykyiseen ulkoasuun tai rakenteisiin. Tällä perusteella kiinteitä muinaisjäännöksiä ovat ainakin keskiaikaisen ja uuden ajan alun maantienverkoston sekä vanhojen kaukoreittien jäännökset. Pohjoisessa Suomessa ”maantiet” olivat pitkään lähinnä jalkaisin kuljettavia kulku-uria ja pitkospuita, mutta fyysisestä vaatimattomuudestaan huolimatta niillä on ollut suuri merkitys mm. kaupankäynnin, elinkeinojen ja kontaktien kannalta. Polkumaiset reitit ovat käytön vähentyessä tai loputtua saattaneet hävitä lähes kokonaan näkyvistä. Vanhoissa metsissä niihin voi liittyä mäntyihin tehtyjä pilkkamerkintöjä; myös nämä merkkipuut ovat rauhoitettuja. Polkureitit muodostuvat maahan syntyneestä kulku-urasta mahdollisine rakenteineen ja reittiä osoittavine merkkeineen sekä joissakin tapauksissa polun ympärillä käytävämäisen tunteen luovasta puustosta. Tällaisen muinaisjäännöksen kohdalla on hakkuissa ja metsänkäsittelyssä tehtävä huolellista suunnittelua.

Muinaismuistolain tarkoittamien teiden lähtökohtana voidaan pitää 1700- ja 1800-luvun vaihdetta vanhempaa ”kärryajan” tiestöä, joka on Etelä-Suomen osalta yleispiirteisesti selvitetävissä mm. painetusta Kuninkaan kartastosta. Inventointikertomuksessa voidaan esittää tutkimusalueen (esim. kunnan) historiallisen tieverkon muodostuminen, hierarkia ja säilyneisyys nykykartta-pohjalla. Tiet ovat siinä mielessä hankalasti määriteltä-

viä muinaisjäännöskohteita, että niiden linjaukset ovat yleensä edelleen ainakin osittain käytössä ja tien osiot eri tavoin säilyneitä. Yleisestä käytöstä pois jääneet tieosudet ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Yleisessä käytössä olevia teitä ei luokitella muinaisjäännöksiksi, mutta niihin saattaa periaatteessa sisältyä lain tarkoittamia rakenteita ja vanhoja rakennekerroksia, jolloin tiekerrokseen kajottaessa tulee ottaa huomioon mahdollinen dokumentointi- ja näytteidenottotarve. Käytössä olevaan kulttuurihistoriallisesti merkittävään tielinjaukseen tai -pohjaan ei tule tehdä tien historiallista luonnetta tai maisemallista arvoa vaarantavia toimenpiteitä ja tien lähiympäristöä on käsiteltävä sen tasoisesti, että se vastaa tien luonnetta. Tavalliset kunnostustoimenpiteet ja tien käyttäjien turvallisuuden vaatimat toimet ovat sallittuja. Historiallinen tie, joka on edelleen käytössä, voi olla myös mahdollinen museotiekohte. Talvitiet eivät ole kiinteitä muinaisjäännöksiä muutoin kun siltä osin, kuin niihin liittyy kiinteitä rakenteita.

Tulitiedotusjärjestelmät

Historia ja kuvaus: Erilaisia tulitiedotusjärjestelmiä käytettiin uhkaavasta vaarasta varoittamiseen viimeistään keskiajalla. Järjestelmä oli luultavasti ainakin jossain määrin keskusjohtoisesti organisoitu. Rannikon ja sisämaan vesireittien varsille koottiin kokkoja eli ns. vartiokaasoja näköyhteyden päähän toisistaan. Riu’uista pystyputun ympärille kootut kaasat pystytettiin kivistä kootulle perustukselle, mikä varmisti ilman kunnollisen kiertämisen. Kaasat toimivat myös merimerkkeinä (ks. myös väylämerkit ja majakat). Vartiokaasoja tiedetään poltetun vielä 1700-luvun lopussa, mahdollisesti jopa 1800-luvulla. Tiedot vartiotalipaikoista perustuvat pääasiassa pai-

Jussarön kaasa Hangon edustalla 1860-luvulla. Lähde Suomenlahden albumi 1999, s. 41.

kannimistöön, perimätietoon, joihinkin merkintöihin historiallisissa kartoissa sekä erilaisiin teorioihin vartiopaikkaketjuista.

Suojelu: Vartiokaasoista ei ole oikeastaan voinut säilyä kiinteitä jäännöksiä mahdollisia hajanaisia perustuskiveyksiä lukuun ottamatta, mutta periaatteessa suurten kokkojen polttamisesta on voinut syntyä kallioon rapautumia. Nämä kohteet jäävät näin ollen pitkälti oletusten varaan.

Veneenvetotaiपालेत ja kanavat

Historia ja kuvaus: Sisävesireitit olivat Suomessa liikenteellisesti erittäin tärkeässä asemassa. Maanteiden vähäisyyden ja huonon kunnan sekä maantieteellisten esteiden vuoksi oli kulkeminen ja tavaroiden kuljetus järviä ja jokia pitkin monesti nopeampaa ja helpompaa, tosin monet pienet joet olivat vaikeakulkuisia ja kosket, kivikot, matalikot ja kannakset katkaisivat usein matkanteon. Maakanaksen yli saatettiin vene kantaa tai vetää se esimerkiksi teloja käyttämällä. Taipaleita esiintyy paljon järviolueiden paikannimistössä.

Keinotekoisia kanavia alettiin rakentaa, kun alusten koko ja tehokkaampien kuljetusten tarve kasvoivat. Usein riitti pelkkä kosken perkaus, mutta avokanavan puhkaisu tai kosken ohittaminen sulkukanavan avulla oli yli yleensä joissain kohdin välttämätöntä. Joidenkin kanavien käyttötarkoitus oli alun perin lähinnä sotilaallinen,

Pontuksen keskeneräiseksi jääneen kanavan kaivantoa Lappeenrannan Pontuksessa. Kuva Vesa Laulumaa, Museovirasto.

mutta useimpia käytettiin rauhanomaisiin tarkoituksiin raaka-aineiden ja kauppatavaroiden kuljetuksessa. Vanhin kanavamme on keskiaikainen, ilmeisesti Raaseporin linnan rakentamiseen liittyvä Grabben kanava Karjaalla. Eniten kanavia rakennettiin kuitenkin Saimaan vesistöalueelle. Yrityksiä Saimaan ja Viipurin reitillä olevan Juustilanjoen yhdistämiseksi oli jo 1500-luvun alkuvuosina, mutta hanke epäonnistui, ja kaivannon jäännökset Lauritsalassa ovat hävinneet Saimaan kanavan rakennustöissä. Samalla alueella alettiin vuosina 1607–1608 kaivaa kanavaa Saimaalta Suomenlahdelle, ja tämänkin hanke jäi kesken. Tästä Juustenin tai Pontuksen kaivantoina tunnetusta kanavahankkeesta on säilynyt noin 500 metrin pituinen uoma.

Valtiovalta laati 1700-luvulla runsaasti suunnitelmia Suomen läpikulkuvesiteistä, mutta kalliista ja teknisesti vaikeista hankkeista luovuttiin. Kerimäen Raikuun kanavan rakensivat luultavasti talonpojat 1750-luvulla. 1778 aloitettu Lempäälän Rikalan kanavan rakentaminen oli ainoa sulkukanavasunnitelma, jonka valtiovalta yritti toteuttaa Ruotsin vallan aikana. Lisäksi panostettiin jonkin verran koskien perkaukseen.

Turun rauhan jälkeen venäläisiltä katkesi vesiyhteys Lappeenrannan ja Savonlinnan väliltä, minkä vuoksi sotamarsalkka Suvorov rakennutti 1790-luvulla Saimaalle neljä alun perin sotilaallista kanavaa Telaitaipaleen, Kukonharjun, Kutveleen ja Käyhkään. Kyseessä oli ensimmäinen toteutunut suuri kanavahanke. Rajan länsipuolella aloitettiin vuonna 1803 Kravin kanavalinjan rakennustyöt Kokemäenjoella. Sulkukanavat tulivat ensimmäiseksi käyttöön ruukeilla yksityisten rakentamina 1700-luvun puolimaissa ja 1800-luvun alkupuolella.

Autonomian aika oli sisävesikanavien rakentamisen, koskien perkaamisen ja järvenlaskutöiden kulta-aikaa. Töitä johti koskenperkausjohtokunta, ja niitä tehtiin mm. Kokemäenjoen ja Oulujoen vesistöissä, Längelmävedellä, Päijänteellä ja Saimaalla. Mittavin hanke oli Saimaan sulkukanavan rakentaminen 1844–1856. Monia kanavia on myöhemmin levennetty ja modernisoitu, jolloin alkuperäiset rakenteet ovat hävinneet tai kärsineet. Alkujaan maanpäällisiksi rakennettuja ja sellaisina käytettyjä kanavarakenteita on myös saattanut jäädä veden alle esimerkiksi uudempien uittokanavien vuoksi.

Suojelu: Vanhat veneenvetotaiपालेत ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä, mikäli niissä on erotettavissa maastoon jäänyt ura tai muita rakenteita. Vanhimpien kanavien ja kanavayritysten uomat, rakenteet ja jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä, mukaan lukien Suvorovin kanavat sekä käytöstä jääneiden vanhimpien sulkukanavien jäännökset sulkulaitteineen.

Kenraali Suvorovin johdolla rakennetun Kukonharjun kanavan kivettyä uomaa Ruokolahden ja Puumalan rajalla. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

Väylämerkit ja majakat

Historia ja kuvaus: Ensimmäinen maamme merialueita koskeva kuvaus, ns. tanskalainen itineraario on 1200-luvulta tai noin vuodelta 1300. Siinä luetellaan etapit purjehdusreitillä Ruotsista Ahvenanmaan saariston halki Hankoniemen ja Porkkalan kautta Tallinnaan. Ruotsalaisen tekemistä Itämeren merikartoista vanhimmat ovat 1600-luvun puolivälistä. Vanhimmat tarkat merikartastot ovat 1700-luvun lopulta.

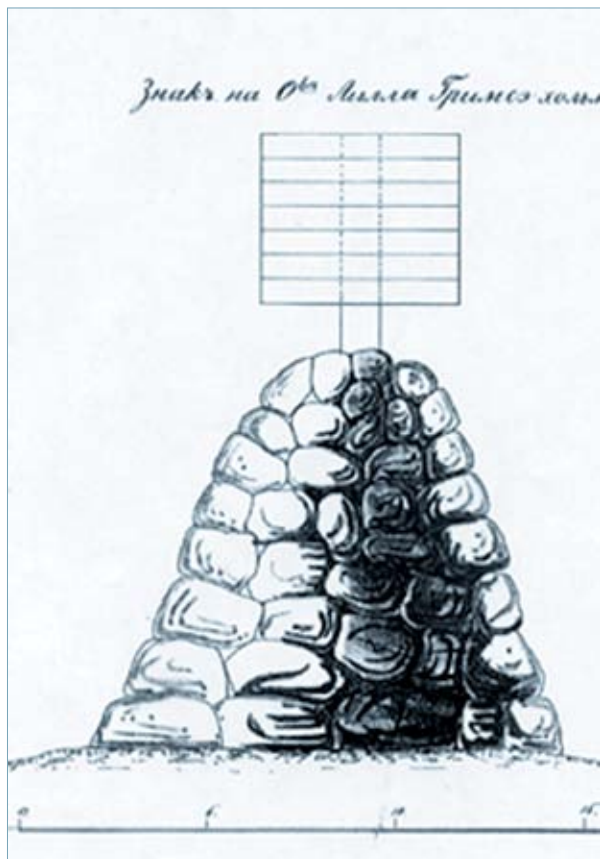
Merellä ja suurilla järillä suunnistettaessa käytettiin apuna sekä luonnonmuotoja että ihmisen rakennelmia kuten kirkontorneja. Lisäksi pystytettiin varsinaisia väylämerkkejä. Reimarit olivat vedessä seisovia, kareista varoittavia luutamaisia merkkejä, jotka koostuivat pystyyn tuetusta seipästä ja sen nokkaan kiinnitetystä havunoksista tms. Ne uusittiin vuosittain, mutta merkin tukikivikko saattoi pysyä käytössä hyvin pitkään (vedenalainen muinaisjäännös). Reimaripaikkojen löytämiseksi saattoivat luotsit tehdä lähirannoille kivistä merkkejä, joista suuntimalla reimari saatiin asetettua oikeaan koh-

taan. Reimareita on merkitty 1600- ja 1700-lukujen merikartoille.

Keskiajalta aina 1800- ja 1900-lukujen vaihteeseen asti käytettiin väylämerkkeinä kummeleita ja kaasoja. Kummelit ovat kivistä kasattuja röykkiöitä, jotka usein kalkittiin valkoisiksi. Vanhimmat ns. röykkiökummelit ovat luonnonkivistä kasattuja ja loivaseinäisiä, nuoremmat taas jyrkkäseinäisiä ja huolellisemmin ladottuja. Ne ovat yleensä 1,5–2,5 metrin korkuisia, mutta suurimmat, lohko- ja kiilakivistä rakennetut tornikummelit ovat noin kymmenmetrisiä. Ne toimivat sekä väylän kulu osoittavina tunnisteina että kari- ja linjamerkkeinä. Kummeleista vain osa on merkitty merikortteille. Vuoden 1920 merimerkkiluettelossa mainitaan lähes 500 kummelia.

Kaasat olivat riu'uista koottuja kekoja, jotka olivat kehittyneet vartiotuliksi tarkoitetuista sytyttämättömistä kokoista. Niillä oli sekä merkinantoon että merenkulkuun liittyvä funktio. Kaasat rakennettiin ilmankiertoa parantavan kivialustan päälle 10–20 metriä korkean sydänpuun ympärille. Rakennelma oli päältä mahdoli-

simman tiivis, jotta puut säilyisivät kuivina. Kaasat sytettiin sisältä käsin. Tulitiedotukseen liittyvän funktion lakattua kaasoja käytettiin pelkästään merimerkkeinä, ja niiden rakenne yksinkertaistui. Sekä kummeleihin että kaasoihin saatettiin liittää erilaisia puisia huippumerk-

Kummelin perusmuoto. Kuva Suomen merimuseo.

kejä. Sauvamerkkit olivat pysty- ja vinopuista koottuja korkeita, joskus monimutkaisia puurakennelmia, jotka oli tuettu kivillä pystyyn. Ne toimivat joskus linjamerkkeinä, toisinaan taas tunnisteina.

Valottomat tunnusmajakat eli pookit olivat puisia tai kivisiä, jopa parikymmenmetrisiä torneja. Ne toimivat väylän alkua tai luotsiaseman paikkaa osoittavina tunnisteina. Vanhimmat pookit pystytettiin 1600-luvun puolivälissä. Niitä oli parhaimmillaan käytössä nelisenkymmentä. Pookia ympäröivässä kalliiossa saattaa olla ankkurirautoja, joihin rakennelma oli kiinnitetty. Joitakin pookeja on säilynyt Pohjanlahden rannikolla. Pookit syrjäytyivät valomajakoiden yleistyttyä 1800-luvun loppupuolella.

Ensimmäinen valomajakka rakennettiin Utölle vuonna 1753 ja seuraava Rönnskärille Porkkalan edustalle vuonna 1800. Majakat rakennettiin 1870-luvulta eteenpäin lähinnä tiilestä. Majakanvartijat asuivat työpaikoillaan vuoden ympäri.

Suojelu: Monien merimerkkien kuten kaasojen ja sauva-merkkien jäännökset ovat melko epämääräisiä rauenneita kivilasojen. Ne voidaan luokitella kiinteiksi muinaisjäännöksiksi siinä tapauksessa, että jäännöksen ikä ja alkuperäinen tarkoitus voidaan osoittaa merimerkiksi merikartan, merimerkkiluettelon tms. lähteen perusteella. Vanhat kummelit ovat muinaismuistolain rauhoittamia, samoin pookien sekä vanhimpien majakoiden jäännökset. Pronssikautiset hautaröykkiöt ja röykkiökummelit saattavat muistuttaa toisiaan varsin paljon sekä rakenteensa että sijaintipaikkansa osalta.

Liikennehistoriallisia muinaisjäännöksiä koskevaa kirjallisuutta

- Alanen, Aulis J. 1961. Suomen rautatiet 100 vuotta. Teoksessa K. J. Immonen (toim.) Valtionrautatiet 1862–1962. Helsinki.
- Andersson, Jan 2003: Rödhamns värld. Historien om livet vid Ålands stora farled. Ålands landskapsstyrelse, museibyran. Mariehamn.
- Antila, Kimmo 2001: ”Maata ja vettä pitkin”. Lounatvuori, Irma & Putkonen, Lauri (toim.), Rakennusperintömme. Kulttuuriympäristön lukukirja. Ympäristöministeriö, Museovirasto ja Rakennustieto Oy. Helsinki.
- Bergström, Matti et al. 1993: Kapeat kiskot. Suomen yleiselle liikenteelle avatut yksityiset kapearaiteiset rautatiet.
- Gummerus, J. 1916. Ratojen rakentaminen ja kunnossapito. Teoksessa Suomen valtionrautatiet 1862–1912. Historiallis-teknillis-taloudellinen kertomus II. Helsinki.
- Joutsalmi, Sinikka 2001: ”Juna ajaa ohi”. Lounatvuori, Irma & Putkonen, Lauri (toim.), Rakennusperintömme. Kulttuuriympäristön lukukirja. Ympäristöministeriö, Museovirasto ja Rakennustieto Oy. Helsinki.

- Kuningas Kristoferin maanlaki 1442. Muinaisruotsista suomentanut Martti Ullkuniemi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 340. Vaasa 1978.
- Kyrönkankaantie. Kirjoituksia luonnosta, tien historiasta ja käyttömahdollisuuksista. Ikaalinen 1996.
- Masonen, Jaakko 1989: Hämeen Härkätie. Synty ja varhaisvaiheet. Tiemuseon julkaisuja 4. Helsinki.
- Mauranen, Tapani (toim.) 1999: Maata, jäätä, kulkijoita. Tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860. Tuhat vuotta tietä, kaksisataa vuotta tielaitosta osa 1. Tielaitos.
- Museotiet ja -sillat. Tiehallinnon esite 2002. (<http://www.tiehallinto.fi/pls/wwweddit/docs/11845.PDF>).
- Myllykylä, Turkkala 1991: Suomen kanavien historia. Helsinki.
- Nyman, Harri 2000: ”Kummelit ja kaasat – meriväylien varhaiset opasteet”. SKAS 4/2000. Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Nyman, Harri 2001: ”Loistoin merkitty meri”. Lounatvuori, Irma & Putkonen, Lauri (toim.), Rakennusperintömme. Kulttuuriympäristön lukukirja. Ympäristöministeriö, Museovirasto ja Rakennustieto Oy. Helsinki.
- Onnela Samuli 1999: ”Ruijan polku”. Sodankylä-seura 50 v.
- Pietiäinen, Jukka-Pekka 1988. Suomen postin historia 1. Helsinki.
- Risberg, Einar 1959: Suomen lennätinlaitoksen historia 1855–1955. Helsinki.
- Poutiainen, Hannu 2008: ”Kipinäaita ja rännihauta – Kaksi historiallisen ajan muinaisjäännöstyyppeä Pirkanmaalta”. Pirkanmaan alta, arkeologisia tutkimuksia 9. Pirkanmaan maakuntamuseo. Tampere.
- Ruohonen, Juha 2008: ”Lempäälän Rikalan kanava-alueen arkeologinen selvitys”. Pirkanmaan alta, arkeologisia tutkimuksia 9. Pirkanmaan maakuntamuseo. Tampere.
- Rytkölä, Heikki 2006: Vienan tiellä. Historiallista taustaa Suomussalmen Vuokin reitille Venäjän Karjalaan. Kainuun ympäristökeskuksen raportteja 5/2006.
- Salminen, Tapio 1993: Suuri Rantatie – Stora Strandvägen. Tiemuseon julkaisuja 7. Helsinki.
- Salminen, Tapio 1993: ”Pirkanmaan esihistoriallisista liikenneyhteyksistä”. Masunni. Kirjoituksia Tampereelta ja Pirkanmaalta 1. Tampere.
- Salminen, Tapio 1993: Huovintie Satakunnassa. Oripään ja Ulvilan välisen keskiaikaisen maantien linjaus ja sen muutokset uudella ajalla. Satakuntaliitto, sarja A: 210. Tiemuseon raportteja 4/1993. Pori.
- Sälejäki-Hiekkanen Leena ym. (toim.) 1986: Tie yhdistää. Tiemuseon julkaisuja 2. Suomen teiden historia I. Helsinki 1974.
- Tuovinen, Tapani 2000: Ulkosaariston arkeologiaa. Saaristomeren kansallispuiston yhteistoiminta-alueen inventointi 1994–1997. Metsähallitus. Vantaa.

Ruotsinsalmen venäläisen merisairaalan jäännöksiä tutkitaan Koikassa kesällä 2007. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

8

MUUT HISTORIALLISEN AJAN MUINAISJÄÄNNÖKSET

”– maa- ja kivitummut, röykkiöt, kivikehät ja muut kiveykset ja kivilatomukset, jotka ovat ihmisten muinoin tekemiä;
– kivet ja kalliopinnat, joissa on muinaisilta ajoilta kirjoituksia, kuvia tai muita piirroksia tahi maalauksia, hiomauria tai muita hionnan tahi hakkuun jälkiä taikka uhrikuoppia;
– uhrilähteet, uhripuut, uhrikivet ja muut palvontapaikat sekä muinaiset kärkejäpaikat;
– kivet, ristit ja patsaat, jotka muinoin on pystytetty jonkun henkilön tai tapahtuman muistoksi tai uskomuksellisessa tarkoituksessa, samoin kuin muut sellaiset muistomerkit;
– kiinteät luonnonesineet, joihin liittyy vanhoja tapoja, tarinoita tai huomattavia historiallisia muistoja.” (MML 2 § 1, 3, 4, 7 ja 9 mom.)

Yleistä

Viimeiseen ryhmään kuuluvat ne historiallisen ajan muinaisjäännökset, jotka eivät luontevasti sisälly muihin edellä käsiteltyihin ryhmiin. Ryhmään kuuluvat erilaiset kivilatomukset, hakkaukset sekä kiinteät luonnonesineet kuten kivet, puut ja lähteet, joihin liittyy merkintöjä tai vanhoja tapoja tai tarinoita. Lisäksi ryhmään on sisällytetty hospitaalit ja sairaalat, markkinapaikat sekä terveyslähteet.

Kohteet, joihin liittyy vanhoja uskomuksia tai tarinoita ovat toisinaan vaikeasti määriteltävissä ja verifioitavissa. Tarinan tai uskomuksen alkuperä, ikä ja lähde tulisi pyrkiä jäljittämään mahdollisimman pitkälle taaksepäin. Apua voi löytyä 1800-luvun lopun kihlakuntainventoinneista, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistosta, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen nimiarkistosta tai Museoviraston keruuarkeistosta.

Hospitaalit ja sairaalat

Historia ja kuvaus: Asiakirjojen perusteella Suomessa tiedetään olleen lepra- ja muiden sairaiden sekä köyhien hoitoon tarkoitettuja kirkollisia hospitaaleja jo 1300-luvulla. Ensimmäiset hospitaalit toimivat Turussa ja Viipu-

rissa. Molemmissa kaupungeissa toimivat lisäksi pyhänhengenhuoneet, joissa hoidettiin vanhuksia, vammaisia ja mielenterveydeltään järkkyneitä. Helsinkiin rakennettiin hospitaali 1500-luvun puolivälissä.

Lepran eli spitaalil lisääntyä 1600-luvulla määräsi Kustaa II Adolf vuonna 1619 hospitaalin perustamisesta Nauvoon Seilin saaren pohjoisrannalla sijaitsevalle Kirkkoniemelle, joka oli vielä tuolloin erillinen saari. Seiliin siirrettiin 1620-luvulla Turun hospitaalin ja vaivaistuvan asukit. Hospitaalin rakennuskanta muodostui muutamasta asuintuvasta, leivintuvasta ja saunasta, minkä lisäksi saarella oli kappeli hautausmaineen. Pohjanmaalle rakennettiin hospitaali Kruunupyyn Korpholman niemelle vuonna 1632 ja 1600-luvun puolivälissä perustettiin uusia hospitaaleja vielä mm. Ahvenanmaalle, Pohjanmaalle ja Paltamoon.

Lepra alkoi vähentyä pian tämän jälkeen, ja hospitaaleja lakkautettiin. Jäljelle jäivät vain Seilin ja Kruunupyyn hospitaalit. Hospitaaleista muodostui mielisairaiden, vammaisten ja kerjäläisten säilytyspaikkoja, ”houruinhuoneita”, joiden pääasiallisena tarkoituksena oli eristää hoidokit muusta yhteiskunnasta.

Vuonna 1763 määrättiin, että Seilin ja Kruunupyyn hospitaalit tuli varata ainoastaan mielisairaita ja parantamattomasti sairaita varten. Parannettavia tauteja sairastavia varten ryhdyttiin luomaan lääninsairaala- eli

lasarettiverkostoa. Sairaalat perustettiin läänien pääkaupunkeihin. Ensimmäinen lääninsairaala rakennettiin Turkuun vuonna 1759. Rakennus oli varsin vaatimaton puutalo, jossa oli sairaansijat kuudelle potilaalle. Lisäksi kuppaa sairastaville oli hoitoloita. Yleisten mielisairaaloiden perustaminen alkoi 1840-luvulla. Lisäksi varuskuntien yhteydessä toimi sotilassairaaloita. Kotkassa on tutkittu arkeologisesti kahta Ruotsinsalmen venäläiseen linnoituskaupunkiin kuulunutta sotilassairaalan paikkaa 1700- ja 1800-lukujen vaihteesta. Kyseessä ovat olleet suhteellisen suuret puurakennuskompleksit.

Suojelu: Ennen 1800-luvun puoltaväliä perustettujen (ohjeellinen ikäraja) hospitaalien ja sairaaloiden jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Jatulintarhat ja kivikompassit

Historia ja kuvaus: Jatulintarhat ovat riviin asetelluista kivistä muodostettuja labyrinttejä, joissa voi mutkittelevaa reittiä seuraamalla kävellä portilta tarhan keskustaan ja kierroksen jälkeen takaisin portille. Ne sijaitsevat useimmiten kalliolla, mutta niitä on rakennettu myös maapohjalle. Tarhan halkaisija on yleensä 10–12 metriä. Jatulintarhojen täsmällistä ajoitusta ja tarkoitusta ei tunneta, mutta kuvio tunnetaan jo keskiaikaisten kirkkojen seinämaalauksista. Saaristossa sijaitsevat jatulintarhat ovat todennäköisesti kalastajien ja merimiesten tekemiä ja liittyvät kalansaaliin ja hyvän purjehdussään turvaamiseen. Samantapaisia ladelmia ovat niin ikään saaristosta tunnetut, kalliolle irtokivistä kootut kivikompassit. 1800-luvulta tunnetaan kansanperinnettä jatulintarhoista nuorison kisailupaikkoina. Leikistä, jossa nuorukaiset ta-

Jatulintarha Itä-Uudellamaalla. Kuva Marianna Niukkanen.

voittelivat labyrintin keskellä seisonutta neitoa, juontuu jatulintarhan ruotsinkielinen nimi *jungfrudans*. Tarhoihin liittyvistä leikeistä on myös muuta perimätietoa, joka viittaa mm. linnoitussymboliikkaan (Jerusalem, Troija). On myös esitetty tulkinta (Pietiläinen 1999), jonka mukaan jatulintarhat voisivat liittyä maanomistukseen siten, että niistä näkyvä alue ilmaisee omistusoikeutta kyseiseen maisematilaan. Etelä-Karjalassa labyrintteja sijaitsee rannikon ohella myös sisämaan metsissä, kylien laitamilla. Kivilabyrinttien rakentaminen on ollut lapsien ja kesälomalaisten ajanvietettä vielä 1900-luvulla.

Suojelu: Vähintään noin sata vuotta vanhat (ohjeellinen ikäraja) jatulintarhat ja kivikompassit ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Kiviaidat

Historia ja kuvaus: Kysymys siitä, ovatko kiviaidat muinaisjäännöksiä, nousee esiin tämän tästä. Kiviaitoja on lähes joka puolella Suomea – kaikkialla, missä pellot ja maasto ovat olleet kivisiä. Erityisen leimallisia ne ovat perinteisessä savolaisessa viljelysmaisemassa sekä ruotsinkielisellä Pohjanmaalla. Erilaisten aitojen tarkoitus oli pitää vapaasti metsissä laiduntava karja ja muut eläimet poissa vainioilta, niityiltä ja pihapiireistä ja toisaalta sulkea karja laitumelle. Karja kuljetettiin navetalta laitumille aidattua karjakujaa pitkin. Aitoja pystytettiin lisäksi kylien ja talojen omistusten välisille rajoille sekä taloihin johtavien teitten varsille.

Suurin osa tarvittavista aidoista tehtiin puusta. Puuaidat tarvitsivat kuitenkin jatkuvaa kunnostamista ja ylläpitoa, ja valtiovalta pyrki puupulan vuoksi edistämään kiviaitojen rakentamista. Pohjanmaalla rakennettiin lähdetietojen perusteella kiviaitoja jo 1700-luvulla. Paljon työvoimaa vaativina kiviaidat yleistyivät ainakin Ruotsissa vasta 1800-luvun puolestavälistä lähtien.

Aitojen rakenne koostuu yleensä kahdesta, isommista kivistä kylmämuuratusta seinämästä, joiden väliin jäävä tila on täytetty pienemmällä kivillä. Tällainen aita voi olla varsin leveä. Myös kapeat, yhdestä seinämästä koostuvat aidat ovat yleisiä. Routavaurioiden välttämiseksi aidat voitiin perustaa varta vasten maahan kaivettuun ojaan. Toisaalta viljelymaalta raivatuista kivistä kootut aidat saattavat olla ladelmanomaisia ja ilman selvää rakenteellisuutta. Kiviaita saattoi olla kokonaan kivistä rakennettu tai sen yläosa saattoi olla puuta. Jälkimmäistä tyyppiä olevat aidat olivat yleisiä Savossa 1800-luvun jälkipuoliskolla.

Kiviaidat ovat usein varsin hallitseva historiallinen elementti maisemassa. Ne sijoittuvat kohteina monesti

Nordlundin torpan karjakuja Luvian Lemlahdella päättyy kiviaitaan. Kuva Ilmar Talve 1955, Museoviraston kuva-arkisto.

jonnekin muinaisjäännösten ja rakennetun ympäristön välimaastoon. Useissa tapauksissa kiviaidat liittyvät edelleen elimellisesti ympärillä olevaan rakennuskantaan ja maankäyttöön, jolloin niillä ei ole ensisijaista tutkimuksellista merkitystä. Ne kertovat hävinneistä elinkeinoista ja taakse jääneestä elämänmuodosta sekä ovat myös konkreettinen todiste viljelymaan raivaamiseen liittyneistä ponnistuksista.

Kiviaidat ovat vaikeasti ajoitettavia. Niiden ikää voi yrittää jäljittää vanhoissa kartoissa näkyvien maankäyttökuvioiden perusteella. Useimmat aidat lienevät noin 100–200 vuoden ikäisiä. Toisaalta tunnetaan joitakin kiviaitoja, joiden voidaan perustellusti arvioida olevan jopa keskiaikaisia. Ajankohtaa, jolloin aita on jäänyt ”pois käytöstä” on vaikea määrittellä, sillä ne usein rajaavat maisematilaa edelleenkin. Toisaalta ne ovat elinkeinojen muuttumisen myötä useimmiten käyneet tarpeettomiksi.

Suojelu: Kiviaitaa voi pitää kiinteänä muinaisjäännöksenä siinä tapauksessa, että se on jäännös jo kauan aikaa sitten lakanneesta asutuksesta, viljelystä tai muusta toiminnasta. Tästä ovat esimerkkinä autioituneella kylätontilla ja sen ympäristössä sijaitsevat kiviaitojen jäännökset, jotka ovat osa kiinteänä muinaisjäännöksenä pidettävää kylätonttia sekä aidat, jotka ovat maankäyttökuvioiden perusteella isojakoa vanhempia. Myös metsittynyttä kasvivainiota ympäröivät kiviaidat ja aitamaiset kiviladellat voidaan luokitella muinaisjäännöksiksi, samoin hylättyyn

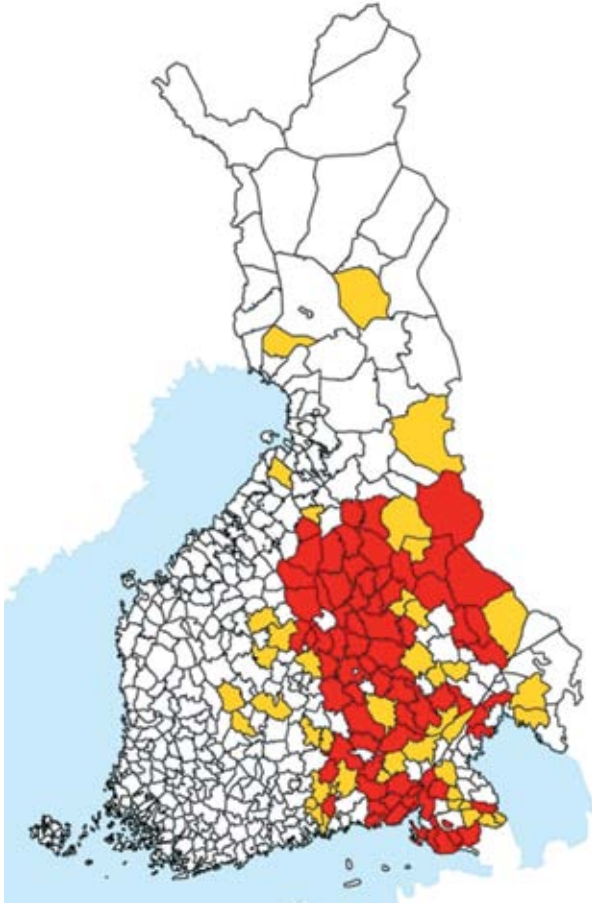
Asumattoman saaristolaisilan kiviaita Kotkan Kuutsalossa liittyy nykyiseen rakennuskantaan, eikä se näin ollen ole luokiteltavissa kiinteäksi muinaisjäännökseksi. Kuva Marianna Niukkanen, Museovirasto.

hautausmaahan liittyvät kiviaidat ja ratojen varressa sijaitsevat kipinäaidat (ks. rautatiet). Aidat, jotka edelleen liittyvät kiinteästi olemassa olevaan asutusrakenteeseen ja maankäyttöön eivät ole muinaisjäännöksiä, eivät myöskään 1900-luvulla hävinneen talon pihapiiriin liittyvät aidat tai yksittäiset, nuorelta vaikuttavat kiviaitaladellat. Käytössä olevien kirkkotarhojen kiviaidat eivät myöskään ole muinaisjäännöksiä, vaan ne ovat kirkkolain suojaamia.

Maisemallisesti merkittävien kiviaitojen säilymistä osana rakennettua ympäristöä voidaan turvata kaavoituksen keinoin (esimerkiksi /s- tai sk-merkintä) sekä opastamalla maanomistajia aitojen kunnostamisessa, mihin jo pyritäänkin monissa maisemanhoito-ohjelmissa. Kiviaitojen suojeluun voidaan mahdollisesti soveltaa myös rakennussuojelulakia.

Kivi- ja kalliohakkaukset, karsikot

Historia ja kuvaus: Erilaisia ja -ikäisiä kivi- ja kalliohakkauksia on erittäin paljon. Osalle on osoitettavissa selkeä funktio; esimerkiksi vainajan muistoksi hakattu karsikko, jonkin tapahtuman muistoksi tehty vuosilukuhakkaus, aurinkokello jne. Hakkauksia tehtiin myös rajamerkkeihin sekä tiestöön liittyviin välimatkapylväisiin ja manttaalikiviin. Taimen- ja lohikoskien rannoilta saattaa löytää hakkauksilla merkittyjä kalastajien nimikkokiviä, ja hakkauksilla merkittiin myös kalastusalueiden rajoja.

Vainajien karsikot ja ristipuut Suomessa. Punainen = kunnasta kaksi tai useampia tietoja; keltainen = kunnasta yksi tieto. Karita Teemu Mökkönen, Museovirasto. Lähde Laitinen (toim.), 2001.

Vietäessä vainajaa kirkolle pysähdyttiin saattomatkan aikana vakiintuneelle paikalle, johon hakattiin karsikko, jotta vainajan henki ei palaisi paikan ohi kummittelemaan kotikunnalle. Karsikko toimi siis eräänlaisena rajana elävien ja kuolleiden yhteisöjen välillä. Karsikko käsittää

Kerimäellä sijaitsevaan karsikkokiveen on hakattu saattomatkan varrella vainajan nimikirjaimet ja syntymä- ja kuolinvuodet. Kuva Sulo Strömberg.

yleensä ristin, kuolin- tai hautauspäivämäärän tai pelkän vuosiluvun sekä vainajan nimen, nimikirjaimet tai puumerkin. Vainaja voi olla identifioitavissa kirkonkirjojen perusteella. Tapa oli yleinen Savossa ja Kaakkois-Suomessa. Se on oletettavasti saanut alkunsa 1500–1600-luvuilla, mutta tunnetut, kiviin hakatut vuosiluvut ovat lähinnä 1800-luvun jälkipuoliskolta. Tavasta luovuttiin 1900-luvulle tultaessa, mutta vielä 1920-luvulta tunnetaan karsikoita.

”Valapaton viivat” ovat kesällä 1899 rantakallioihin tehtyjä ennätyskorkean vedenpinnan merkkejä samalta vuodelta, jolloin suomalaisten valapattona tuntema tsaari Nikolai II antoi helmikuun manifestin. Tulvan aikana vesi oli Järvi-Suomessa jopa lähes kaksi metriä normaalia ylempänä. Viivan yhteyteen on voitu hakata vuosiluku tai sana valapatto. Monet vedenkorkeusmerkit on tehty 19.6.1900, jolloin luotsilaitos hakkautti 92 rannikko-paikkakunnalle referenssimerkit maankohoamisen seuraamiseksi.

Ihmiselle on kautta aikain ollut tyypillistä jättää itsestään pysyvä merkki oleskelupaikalleen. Suurin osa hakkauksista onkin tehty ajanvietteeksi tai muistoksi jälkipolville. Tyypillinen tällainen hakkauspaikka on merenrantakallio. Huippukohteina voidaan mainita Hangon Hauensuolen ja Ahvenanmaan Lemlannin Nyhamnin ”hakkausgalleriat”, joihin merenkulkijat ja aateliset ovat hakanneet nimikirjaimiaan, vaakunoitaan, puumerkkejä, vuosilukuja ja tekstejä 1400-luvulta alkaen. Kalastajien jäljiltä tunnetaan mm. hakattuja kompassi- ja labyrinttikuvioita, joilla on ilmeisesti varmisteltu hyvää kalaonnea. Venäjän tsaariperhe (Aleksanteri III) on hakkauttanut tunnuksiaan Suomenlahden rantakallioihin muistoksi kesälomapurjehduksistaan. Hyvin yleisiä ovat yksinkertaiset nimikirjain-, vuosiluku- ja ankkurihakkaukset 1800-luvun lopulta mm. niillä paikoilla, joissa kaupunkilaisilla on ollut tapana viettää kesäpäivää.

Keisari Aleksanteri I:sen Suomen-matkan muistoksi tehty hakkaus kiteeläisessä rantakalliossa. Kuva Sulo Strömberg.

Suojelu: Vanhat uskomuksellisissa tarkoituksissa tehdyt hakkaukset kuten vainajien karsikot, historiallisia henkilöitä ja tapahtumia koskevat hakkaukset sekä laajat ja pitkäaikaiset hakkausalueet ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Tavanomaisimmat 1800-luvun lopulle ja 1900-luvun alkuun ajoittuvat hakkaukset kuten yksittäiset tai ”omaksi huviksi” tehdyt nimikirjain- ja vuosilukuhakkaukset eivät välttämättä omaa sellaista yleistä ja jaettua merkitystä, että niiden suojele olisi perusteltua. Niitä tulisi kuitenkin pyrkiä dokumentoimaan inventointien tai mahdollisten kajoamistilanteiden yhteydessä.

Kiviunitit, ”ryssänuunit”

Historia ja kuvaus: Saaristossa ja rannikoilla olevat laakakivistä kootut yksinkertaiset ulkouunit liittyvät pääasiassa Venäjän kaleerilaivaston ja armeijan liikkeisiin Suomenlahdella ison- ja pikkuvihan aikana 1700-luvulla. Niitä on kutsuttu myös ”ryssänuuneiksi”. Kiviuneja löytyy mm. Venäjän armeijan leiripaikoilta. Uunin takaseinä tai yhtenä sivuna on yleensä suuri maakivi tai kallioseinä. Kiviuneja käytettiin ilmeisesti leipien paistamiseen, mahdollisesti myös muuhun ruuanlaittoon. Toisaalta uuneja ovat voineet käyttää tavalliset kalastajat esimerkiksi kalojen savustamiseen. Osa kiviuneista sijaitsee kuitenkin sisämaassa etäällä venäläisen armeijan kulkureiteistä. Nämä rakennelmat voivat liittyä esimerkiksi eräasutukseen, kaskiviljelyyn, talonpoikaiseen raudanvalmistukseen tai potaskankeittoon. Jotkut sisämaan kiviuneista saattavat olla myös rajamerkkejä.

Suojelu: Vähintään noin sata vuotta vanhat (ohjeellinen ikäraja) kiviunitit ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Kiviunitin jäännökset Ruotsinpyhtään Hirvikoskella venäläisen sofilasleirin paikalla. Kuva V-P Suhonen, Museovirasto.

Puruveden Kärjäkalliolla on Savon ja Karjalan maakuntien rajakiven ympärillä pienempiä kiviä, joita käräjien lautamiehet ovat käyttäneet istuimina. Kuva Sulo Strömberg.

Kärjäpaikat

Historia ja kuvaus: Kärjä- eli tuomarinympyrät ovat kivi-kehiä, joita on käytetty oikeudenkäynti- ja neuvottelu-paikkoina. Asiasta on säilynyt Olaus Magnuksen kuvaus 1550-luvulta. Kiviä oli kehässä yleensä kaksitoista, yksi kutakin lautamiestä kohti, ja keskellä saattoi olla vielä yksi kivi. Kärjäpaikkoja tunnetaan yleensä nimistön ja kansanperinteen perusteella, mutta kärjäkiviä ei näistä kohteista yleensä ole löydetty, jolloin kohteen muinaisjäännösluonteen määrittely on hankalaa. Osa tunnetuista kohteista saattaa ajoittua myöhäiselle rautakaudelle.

Suojelu: Kärjäpaikat, joihin liittyy kärjäkiviä tms., ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Mikäli kohteen luonnetta todentavia löytöjä ei ole, on paikkaan suhtauduttava joko mahdollisena muinaisjäännöksenä tai kultti- ja tarinapaikkana siinä tapauksessa, että kohteeseen liittyy vahvaa, verifioitavissa olevaa perimätietoa.

Maanmittauspisteet ja -tornit

Historia ja kuvaus: Suomesta tunnetaan joitakin 1500-luvulle ajoittuvia karttoja, mutta ne eivät vielä perustuneet mittauksiin. Niin sanottu mittapöytäkarttoitus otettiin käyttöön 1600-luvulla. Sen pohjana oli mittaustapa, jossa mitattavat maastopisteet määritettiin kahdesta tunnetusta pisteestä tehtävällä leikkauksella. Geodeettisia mittauksia ja kartoituksia alettiin tehdä ns. kolmiomit-

tausmenetelmällä jo 1700-luvulla. Ensimmäiset kolmiomittaustornit rakennettiin 1800-luvulla. Peruskartoituksessa käytettyjä puisia kolmiomittaustorneja rakennettiin maahamme korkeille paikoille järjestelmällisesti vuosina 1918–1986. Tornit, joita oli kaikkiaan noin 4000, muodostivat koko valtakunnan kattavan verkoston. 10–20 metriä korkeita torneja on joitakin edelleen pystyssä ja niitä käytetään mm. lintutorneina. Puretusta tornista voi olla säilynyt muistona lahonneita puurakenteita, tukikiviä ja kiinnitysrautoja.

Maanmittauksen historiaan liittyy myös ns. Struven ketju, jonka edustavimmat 34 pistettä muodostavat Unescon maailmanperintökohteen. Kolmioketjun mitaukset aloitettiin vuonna 1816 ja saatiin päätökseen 1855. Ketju kulkee nykyään kymmenen maan alueella ja se muodostuu kaikkiaan 258 peruskolmiosta ja 265 peruspisteestä, joista pohjoisin on Hammerfestissa ja eteläisin Ukrainassa. Unescon maailmanperintökohteeseen kuuluvia pisteitä sijaitsee Suomessa kuusi: Stuur-oivi, Aavasaksa, Alatornion kirkko, Puolakka (Oravivuori) Korpilahdella, Porlom II (Tornikallio) Lapinjärven Porlammilla sekä Mustaviiri Pyhtään saaristossa. Yleensä kyseessä on peruskallioon tai maakiveen porattu vaatimaton reikä.

Suojelu: Struven ketjun pisteet (myös ne, jotka eivät kuulu maailmanperintökohteeseen) sekä muut varhaiseen maanmittaustoimintaan liittyvät maastomerkinät ovat kiinteitä muinaisjäänöksiä. Maanmittaustornien jäännökset eivät ole kiinteitä muinaisjäänöksiä, ellei ole kiistatonta osoitettavissa, että kyse on varhaisesta 1800-luvun tornista.

Markkinapaikat

Historia ja kuvaus: Maaseudulla tapahtuva kaupankäynti oli 1800-luvulle asti keskitetty tietuille, laillisille markkinapaikoille ja tiettyihin päiviin vuodessa. Markkinapaikan tuli sopia sekä luonnonolosuhteiltaan että kulkuyhteyksiltään tavaravaihtoon. Yleensä markkinapaikalle pääsi sekä maantietä että vettä pitkin. Itse markkinapaikka oli yleensä kuiva ja tasainen kenttä esimerkiksi joen rantatörmän päällä. Elintarvikkeiden, tavaroiden ja eläinten kaupan lisäksi markkinoilla välitettiin työvoimaa, vaihdettiin uutisia ja harrastettiin huvituksia ja paheita kuten pelaamista ja viinanjuontia.

Lisäksi oli kirkollisia markkinoita, jotka liittyivät yleensä paikallispyhimyksen merkkipäivään tai kirkon vihkimispäivään. Markkinat, jotka olivat samalla suuria vuotuisjuhlia, oli tapana pitää kirkonmäellä. Ortodok-

1600-luvun markkinapaikka Perniön Latokartanon Muntolannan joenvarsipellolla. Suuri rantatie kulki paikan ohi 1630-luvulle asti. Kuva SUKKA-projekti, Helsingin yliopisto.

sisessa Karjalassa näitä markkinajuhlia vastasivat praasniekat.

Verifioitujen historiallisen ajan markkinapaikkojen ohella kirjallisuudessa esiintyy kansanperinteeseen ja kansallisromanttiseen tutkimustraditioon perustuvia, myöhäiseen rautakauteen ja varhaiskeskiaikaan liitettyjä myyttisiä ”muinaiskaupunkeja” eli vakituisesti asuttuja kauppapaikkoja, jotka olisivat olleet keskiaikaisten kaupunkiemme edeltäjiä (Kokemäen Teljä, Porvoon Saksala jne.). Lähdeaineistona näiden esiuurbaanien kauppapaikkojen paikantamiselle, todentamiselle ja tutkimukselle ovat käytännössä paikannimitutkimus sekä arkeologiset havainnot. Teoria Pirkka- (Birk-), Koivisto- ja Saksaninmien liittymisestä keskiaikaisiin markkinapaikkoihin on nykytiedon valossa kyseenalainen.

Osa markkinapaikoista tunnetaan kansanperinteen, vanhojen karttojen, nimistön tai asiakirjamainintojen perusteella, mutta kaikkien tarkkaa sijaintia ei tiedetä. Markkinapaikoilla oli kauppiaitten markkina-aittoja, joiden pohjia ja nurkkakiviä voi erottua maastossa. Markkinapaikalta, joka nykyään on peltoa, voi löytyä pintapöiminnassa huomattavia määriä esimerkiksi liitu- piippujen kappaleita, lasipullojen sirpaleita ja rahoja.

Suojelu: Vanhat markkinapaikat ovat kiinteitä muinaisjäänöksiä. Koska kiinteitä rakenteita ei välttämättä ole, koskee rauhoitus sitä aluetta, jolta löytyy markkinatoiminnasta kertovia esinefragmentteja ja joka on topografisesti sovelnut markkinapaikaksi. Vallitseva maankäyttö kuten viljely voi jatkua kohteessa. Markkinapaikkojen verifioiminen vaatii tuekseen maastohavaintojen, esine löytöjen, historiallisten lähteiden ja perimätiedon yhdistämistä.

Merkkipuut

Historia ja kuvaus: Alun perin karsikko tarkoitti havupuuta, josta karsittiin oksia erilaisten tapahtumien kuten matkan, nimipäivän tai avioitumisen muistoksi tai esimerkiksi rajalinjan merkiksi. Myöhemmin sillä on tarkoitettu merkkiä, joka on kaiverrettu puuhun tai hakattu kiveen tai kallioon (ks. kivi- ja kalliohakkaukset, karsikot). Karsikko voitiin tehdä myös puuhun kiinnitettyyn lautaan tai suoraan talon seinään. Parhaiten ovat säilyneet kiviin ja kallioihin hakatut karsikot, mutta joitakin karsikkomäntyjäkin on vielä pystyssä.

Puihin tekivät merkintöjä myös erämiehet. Yleensä merkintänä oli kirveellä puun kylkeen lyöty pilkka, johon oli puukolla kaiverrettu vuosiluku, nimikirjaimet tai puumerkki. Merkkipuuta on säilynyt etenkin Peräpohjolassa. Merkinnät voivat liittyä kala- ja metsämiesten keskinäiseen rajankäyntiin; niillä merkittiin kylän pyyntimaat tai ”varattiin” esimerkiksi karhunpesä tai kala-apaja. Lisäksi merkintöjä voitiin tehdä ns. saalispatsaaseen onnistuneen pyyntiretken muistoksi. Niillä voitiin osoittaa myös vallattu kaskimaa. Puumerkittömällä pilkoilla on

Kolotun tervametsän puumerkki Hyrynsalmella. Kuva Panu Nykänen.

viitoitettu polkumaisia kulkureittejä ja metsissä kulkevia talviteitä (ks. liikenteeseen ja tiedonkulkuaan liittyvät muinaisjäännökset – tiet ja polut).

Suojelu: Vähintään sadan vuoden ikäiset (ohjeellinen ikäraja) puihin tehdyt merkinnät ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Elävää tai pystyyn kelottunutta merkkipuuta ei saa kaataa, mutta jossakin vaiheessa puu tulee tietysti auttamattomasti luonnollisen elinkaarensa päähän.

Muistomerkit

Muinaismuistolain mukaan kivet, ristit ja patsaat, jotka muinoin on pystytetty jonkun henkilön tai tapahtuman muistoksi tai uskomuksellisessa tarkoituksessa, samoin kuin muut sellaiset muistomerkit ovat rauhoitettuja. Tämän kohdan piiriin voidaan lukea kuuluviksi esimerkiksi käytöstä pois jääneellä hautausmaalla olevat, yli sata vuotta vanhat hautakivet ja ristit tai jopa käytössä olevalla hautausmaalla olevat huomattavan vanhat, ”käytöstä pois jääneet” hautamerkit. Vanhimmat tietyn henkilön tai tapahtuman muistoksi pystytetyt muistomerkit ovat 1700-luvun lopulta ja 1800-luvulta. Useimmat tällaiset kivet on pystytetty jonkin taistelun muistoksi. Muita merkkikiviä ovat mm. vanhalle kirkonpaikalle, ruttohautausmaalle, punaisten hautapaikalle ja jonkin varhaisen teollisuuslaitoksen paikalle pystytetyt muistomerkit sekä jonkin kuuluisan henkilön kuten hallitsijan elämänvai-

Tammisaaren (nyk. Raaseporin) Dagmarskällan. Västerbyn kartanon omistaja Mauritz Hisinger rakennutti vuonna 1888 muistomerkin lähteelle, josta Aleksanteri III ja hänen puolisonsa Dagmar tapasivat hakea vettä saaristovierailuilleen. Kuva Päivi Maaranen, Museovirasto.

heisiin liittyvälle tapahtumapaikalle pystytetyt kivet ja rakennelmat. Useimmat niistä on nähtävä muistomerkeinä ilman muinaismuistolain suojaa, mutta kohteen luonteesta riippuen voidaan joissakin tapauksissa muistomerkki itsessään luokitella muinaisjäänneksi. Usein muistomerkki voidaan katsoa osaksi muinaisjäänöstä kuten taistelupaikkaa siinä mielessä, että se kertoo kohteen arvostuksen ja esittelyn historiasta. Vanhaa muistomerkkiä ei esimerkiksi tulisi siirtää alkuperäiseltä paikaltaan toisaalle, ellei siihen ole erityisen hyviä perusteita.

Mukulakivikasat

Suomen rannikkopitäjien talonpojat keräsivät ja veivät 1800-luvulla sivuelinkeinonaan mukulakiviä Pietariin katumien päällysteeksi. Itäisen Suomenlahden saarista tunnetaan joitakin yksittäisiä rantakivistä koottuja kasoja, jotka ovat syystä tai toisesta jääneet kuljettamatta määränpäähänsä. Ne ovat konkreettisia muistoja tästä autonomian ajan raskaasta elinkeinosta. Nämä mukulakivikasat ovat kiinteitä muinaisjäänöksiä.

Rajamerkit

Historia ja kuvaus: Tärkeimpiä maastoon merkittäviä rajoja olivat valtakunnan rajat sekä maakuntien ja pitäjien rajat. Myös kylien rajat merkittiin. Merkki tehtiin kohtaan, jossa raja kääntyi tai jossa useampi rajalinja kohtasi. Rajojen sijainnista kiisteltiin usein mm. kylien välillä, minkä vuoksi rajapaikoista on säilynyt suhteellisen paljon lähdeaineistoa. Niitä luetellaan mm. maakirjoissa ja tuomiokirjeissä ja ne on merkitty maakirjakarttoihin ja muihin geometrisiin mittauksiin.

Rajapaikkoina käytettiin pitkään, ainakin 1500-luvun

Parikkalan Pyhäjärven Louhisaaren viisarikivellinen rajapyykki on pystytetty Ruotsin ja Venäjän väliselle Uudenkaupungin rauhan rajalinjalle todennäköisesti vuonna 1722. Kuva Sulo Strömberg.

alkupuolelle asti lähinnä luonnonpaikkoja tai rakennelmia kuten vesistöjä, siltoja, lähteitä, myllyjä, mäkiä, saaria, suuria kiviä sekä isoja puita ja kantoja. Kiveen tai puuhun saatettiin hakata merkki, esimerkiksi risti, joka erotti sen muista kivistä ja puista. Rajamerkiksi voitiin kasata myös kiviröykkiö. Rajat noudattelivat yleensä esimerkiksi vesistön rantaa, harjua tai maantietä.

Tarkkuusvaatimusten kasvaessa ja rajojen pysyvyyden varmistamiseksi siirryttiin varta vasten pystytettyihin kiviisiin rajamerkkeihin. Ruotsin keskiaikaisissa maanlaeissa määrättiin, että kylän tai ulkopalstan rajaa merkitsevässä rauniossa piti olla yksi pystykivi keskellä ja neljä kiveä sen ympärillä. Peltojen rajamerkkeinä tuli olla kaksi kiveä tai paalu, kivi ja luu (luu ilmeisesti maassa kiven alla maagisessa tarkoituksessa). Niittyjen rajat merkittiin seipäillä. Myös suo- ja vesialueilla käytettiin rajamerkkeinä pystyyn asetettuja seipäitä ja paaluja. Suomessa käytettiin yleisesti vielä 1600-luvulla rajamerkkeinä uurrettuja tai puumerkein merkittyjä kasvavia puita, jotka eivät tietenkään ole meidän päiviimme säilyneet. Nuorempi rajamerkkityyppi on neliömäinen kiviladelmä, jonka keskellä on pystyssä rajan suuntaa osoittava ”viisarikivi”, johon voi olla hakattuna järjestysnumero. Rajamerkissä voi olla myös vuosiluku tai rajan suuntaa osoittavia hakkauksia. Rajamerkkien asettamiseen liittyi pitkään erilaisia loitsuja ja ruokauhreja, ja rajakivillä uskottiin olevan maagisia, maanhaltijan niille antamia voimia.

Ruotsin ja Venäjän välistä rajaa osoittavia rajamerkkejä tehtiin Pähkinäsaaren (1323), Täyssinän (1595), Stolbovan (1617), Uudenkaupungin (1721) ja Turun (1743) rauhan jälkeen. Ruotsin symboli oli kruunu (tai kolme kruunua) ja Venäjän risti, joskus myös kyrilliset kirjaimet ГРА (GRA = granitsa, raja). Merkkejä hakattiin kiviin, kallioihin ja puihin. Hakkaukseen saattaa liittyä myös vuosiluku, joka voi olla joko rauhansopimuksen tai hakkauksen tekemisen vuosi. Rajojen kulku tunne-

Liperin Kaatamon rajakiveen on hakattu Täyssinän rauhan rajamerkkeinä Ruotsia symboloivat kruunut sekä Venäjää kuvaava kaksiosainen risti. Lisäksi kivessä on mm. Savon ja Karjalan erottavan rajan vuosiluku 1767. Kuva Sulo Strömberg.

Kesälahden Rajavaaran kylässä sijaitsevaan rajakiveen on hakattu Uudenkaupungin rauhan rajan merkiksi kruunu sekä myöhemmin isonjaon päivämäärä. Kuva Sulo Strömberg.

taan mm. rajakarttojen ja pyykkiselostusten sekä muiden rajankäyntiasiakirjojen perusteella, mutta joissakin tapauksissa rajapaikoissa on epäselvyyttä. Varsinkin Pähkinäsaaren rauhan rajan luonne ja kulku pohjoisemmassa Suomessa on epäselvä. Monet historian harrastajat ovat erikoistuneet rajamerkkien etsimiseen ja rajojen kulun selvittämiseen.

Suojelu: Ikivanhat kylien, pitäjiä ja maakuntien rajamerkit sekä vanhojen valtakunnan rajojen pyykkit ovat kiinteitä muinaisjäänöksiä, vaikka ne olisivat edelleen voimassa olevalla rajalinjalla ja siinä mielessä edelleen ”käytössä”. Kiinteistörajojen pyykkit eivät pääsääntöisesti ole kiinteitä muinaisjäänöksiä.

Rangaistuspaikat

Vuoden 1734 laissa lueteltiin kymmeniä erilaisia rikoksia, jotka oli sovittava kuolemalla. Vaihtoehtoina olivat hirttäminen tai mestaaminen. Toimitus oli julkinen, jotta

Mestauskallio Saloisten ja Pattijoen välisen tien varrella Raahen lähellä. Paikkaan liittyy kummitustarinoita. Kuva Samuli Paulaharju 1923, Museoviraston kuva-arkisto.

se toimisi pelottavana varoituksena. Vuosina 1751–1825 toimitettiin Suomessa lähes 400 mestausta. Viimeinen kuolemantuomio pantiin maassamme täytäntöön vuonna 1825. Tämän jälkeen kuolemantuomiot muutettiin karkotuksiksi, tavallisimmin Siperiaan.

Mestausta paikka oli yleensä näkyvällä paikalla kuten pitäjään johtavan maantien varressa kallionpyyryllä, teiden risteyksessä tai kirkon vieressä. Paikalla saattoi olla puurakenteinen lava tai mestauspölkky, tai sitten toimitusta varten voitiin kaataa varta vasten puu, jonka kantoa käytettiin pölkkyinä. Mestaamisen jälkeen mestatun ruumis, pää tai irti hakattu käsi nostettiin puuhun tai varta vasten valmistetulle, seipään nenään asetetulle pyörälle ohikulkijoiden nähtäväksi ja korppien nokittavaksi. Mestatut saatiin haudata kirkkomaan ulkopuolelle eikä haudata siunattu. Ruumis saatiin myös polttaa roviolla tai hävittää muuten.

Mestaamisen todistaminen on ollut sen verran mieleenpainuva tapahtuma, että aiheesta on tallennettu runsaasti perimä- ja muistitietoa Kansanrunousarkistoon. Tarinoiden perusteella Suomessa on ollut kymmeniä mestausta paikkoja, joista monet on mahdollista jopa paikallistaa. Joskus paikan synkkä historia on tallentunut nimistöön mestatun nimenä tai teili- tai mestausjohdannaisena.

Ns. piiskauspäijät ovat toimineet julkisina rangaistuspaikkoina varsinkin syrjäseudulla. Joitakin niitä on vielä jäljellä. Männyssä saattoi olla kiinnitettynä rengas tms., johon rangaistava sidottiin käsistään raipaniskujen ajaksi.

”Pieksupetäjä” Pielaveden Rannankylässä oli viimeisen kerran käytössä 1880-luvulla piiskattaessa hevosrosvoa Rautalammin pitäjässä. Puuhun on kiinnitetty noin kolmen metrin korkeudelle rautarengas, johon rangaistavan kädet sidottiin. Kuva Museoviraston kuva-arkisto.

Suojelu: Mestauspaikat ja piiskauspetäjät ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Mestauspaikalla ei todennäköisesti ole toiminnasta kertovia kiinteitä jäännöksiä, jolloin mestauspaikaksi identifioitava kallionnyppylä, iso kivi tms. rinnastuu tarinapaikkaan. Kohteiden verifioiminen vaatii tuekseen kirjallisia lähteitä ja/ tai vahvaa perimätietoa.

Tarinakivet

Historia: Muinaismuistolaki rauhoittaa myös kiinteät luonnonesineet, joihin liittyy vanhoja tapoja, tarinoita tai huomattavia historiallisia muistoja. Tällainen voi olla esimerkiksi kivi, jonka kerrotaan tehdyn toistuvasti jotakin tiettyä (kuten kivi, jonka luona pysähdyttiin aina kirkkomatkalla nauttimaan eväitä) tai johon liittyy jokin ainutkertainen tapahtuma. Viimeksi mainitusta ovat esimerkkeinä kivi, jonka viereen Klaus Fleming kuoli

sekä lukuisat ”kuninkaan kusikivet”. Muita tyypillisiä tarinakiviä ovat mm. mestaus- ja saarnakivet sekä kivet, joiden takana maantierosvojen kerrotaan vaanineen tiellä liikkujia. Monien tarinoiden todenperäisyyttä on luonnollisesti vaikea osoittaa ja toisaalta oikean kiven identifioiminen voi olla visainen ja mielipiteitä jakava tehtävä.

Suojelu: Moniin kiviin liittyvät tarinat ovat niin henkilökohtaisia ja paikallisia, ettei niillä voida nähdä sellaista yleistä ja jaettavaa merkitystä, että kohde olisi aiheellista rauhoittaa kiinteänä muinaisjäännöksenä. Mikäli tarinalla on yleisempää merkitystä (kuten että se liittyy tunnettuun historialliseen henkilöön tai tapahtumaan), sen pitkä ikä on verifioitavissa esimerkiksi arkistolähteen perusteella ja kohteen identifioimista voidaan pitää suhteellisen varmana tai ainakin paikkakunnalla vakiintuneena, on tarinakivi kiinteä muinaisjäännös.

Terveyslähteet

Historia ja käyttö: Terveyslähteet (hapelähteet, porekaivot) liittyvät vanhaan vesiparannustraditioon. Vesihoitojen uskottiin auttavan lähes kaikkiin vaikeisiin, mm. lepraan, reumaan, syyhyyn, matoihin ja juoppouteen. Suomen vanhin ja kuuluisin terveyslähde perustettiin Kupittaaalle vuonna 1688. Seuraavalla vuosisadalla lähteitä sijaitsi eri puolilla maata kymmeniä, ja ne olivat erityisesti upseerien ja muiden seurapiirien suosiossa. Kupittaaan lisäksi Espoon ja Naantalın terveyslähteet tunnettiin iloisesta seuralämästään.

Kangasalan terveyslähde 1800-luvun alussa. Emanuel Thelningin öljymaalaukseen noin vuodelta 1820, Cygnaeuksen galleria. Kuva Ritva Bäckman.

Laitokset rakennettiin terveellisinä pidettyjen rautapitoisten vesilähteiden ympärille. Vesi johdettiin lähteestä säiliöön ja siitä puolestaan kaivuhuoneeseen. Mineraalipitoista vettä juotiin ja siinä otettiin kylmiä kylpyjä. Laitosten johdossa oli lääkäri ja kaivuhuoneen käytöstä vastasi kaivomestari. Kaivovieraita majoitettiin lähiseudun taloihin, mutta myös lähteen yhteydessä saattoi olla majoitustiloja. Lähteet olivat käytössä vain kesäisin. Terveyslähteet jäivät käytöstä 1800-luvun kuluessa merikylpylöiden syrjäytettyä ne.

Suojelu: Terveyslähteet ja niihin liittyvien rakennusten ja rakennelmien jäännökset ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä.

Uhrilähteet, -puut ja -kivet

Historia ja kuvaus: Perimätiedon mukaan pyhinä pidetyille puille ja kiville on viety uhrianteja varsin myöhäisinäkin aikoina. Sama koskee uhrilähteitä, joista osa sijaitsee pakanuuden aikaisten kalmistojen läheisyydessä. Niitä on käytetty lähinnä parannustarkoituksiin, mutta mainintoja uhraamisestakin on säilynyt. Lähteen vettä juotiin ja sitä hierottiin kipeään kohtaan. Lähteillä harjoitettiin myös erilaisia ”menoja” ja juominkeja.

Seidat ovat muodoltaan tai väriltään erikoisia kiviä ja kallioita, joskus eläintä tai ihmistä muistuttavia. Ne saattoivat koostua useammasta päällekkäin asetetusta kivistä. Myös puuseitoja, puujumalia, palvottiin. Niihin olivat mm. erilaiset kalapatsaat, jotka veistettiin kasvavasta männystä. Myös rajakivillä uskottiin olevan maagisia voimia ja niille on saatettu uhrata. Uhrikivessä voi olla jonkinlainen kuppi tai syvennys, johon uhrin on asetettu. Joskus kysymyksessä voi olla myös kallionkolo. Osa perinteisesti rautakautisiksi ajoitetuista kuppikivistä saattaa olla historialliselta ajalta varsinkin Itä-Suomessa, jossa vanhat pakanalliset uskomukset ovat olleet pitkään

voimissaan. Itä-Suomesta tunnetaan myös ns. lyylytyskiviä, joihin on koverrettu vaakatasoon kaksi nyrkinmentävää koloa. Laittamalla kädet näihin koloihin kiiteltiin haltijoita ja pyydettiin heiltä mm. matkaonnea.

Suojelu: Uhrilähteet, -puut ja -kivet ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä. Mikäli kyseessä on luonnonesine vailla ihmisen tekemiä rakenteita tai merkkejä, tulee siihen liittyä dokumentoitua perimätietoa ja se on pystyttävä identifioimaan riittävällä varmuudella.

Kalapatsas Rovaniemen Keskijärven rannassa. Kuva Mika Sarkkinen, Lapin yliopisto, Kemiläisten jalanjäljillä -hanke.

Muita muinaisjäännöksiä koskevaa kirjallisuutta

- Bonsdorff von, Anna-Maria 1997: ”1600-luvun markkinahumua Perniön Muntolannokalla”.
Niukkanen, Marianna (toim.) 1997: Perniö, kuninkaan ja kartanoiden pitäjä. Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja 15. Helsinki.
Cserhalmi, Niklas 1998: Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap. Bygd och natur, årgång 78, Nr 6, 1997.
Fagerlund, L. W. 1891: Spetälskan i Finland. Finska Läkaresällskapets Handlingar.
Henttonen, Maarit 2001: ”Suomen sairaaloista”. Lounatvuori, Irma & Putkonen, Lauri (toim.), Rakennusperintömme. Kulttuuriympäristön lukukirja. Ympäristöministeriö, Museovirasto ja Rakennustieto Oy. Helsinki.

- Julku, Kyösti 1991: Kemin ja Tornion vanha raja. *Studia historica septentrionalia* 19. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys. Rovaniemi.
- Kivikoski, Ella 1966. Suomen kiinteät muinaisjännökset. *Tietolipas* 43. Suomalaisen kirjallisuuden seura. Helsinki.
- Kotivuori, Hannu 2003: ”Puuhun kirjoitettu”. *Raito* 1/2003. Lapin maakuntamuseo.
- Pietiläinen, Petteri 1999: ”GIS-analyysi keskiaikaisen Etelä-Karjalan jätulintarhoista”. *Muinaistutkija* 4/1999.
- Qvist, Johannes 1909: *Finlands marknader och finska landbygdens handelsplatser 1614–1722. En historisk-geografisk undersökning.* Helsingfors.
- Sarvilinna, A. 1938: *Mielisairaan hoidon kehityksestä Suomessa vuoteen 1919.*
- Suomen maanmittauksen historia I.* Porvoo 1933.
- Vilkuna, Janne 1992: *Suomalaiset vainajien karsikot ja ristipuut.* *Kansatieteellinen arkisto* 39.

Historiallisen ajan muinaisjäännösten suojelu on tullut 1990-luvulta lähtien yhä keskeisemmin esille kulttuuriympäristön vaalimisessa. Niiden selvittämistä edellytetään järjestelmällisesti mm. kaavoituksen ja muiden laajojen maankäyttöhankkeiden yhteydessä. Tutkimus- ja inventointitoiminta on lisääntynyt ja tunnettujen kohteiden määrä moninkertaistunut kymmenessä vuodessa. Maastossa ja maaperässä olevien historiallisen ajan kohteiden ja jäännösten kirjo on erittäin monimuotoinen ja suurilukuinen. Keskeisiä kysymyksiä ovat, mitkä niistä katsotaan muinaismuistolain rauhoittamiksi ja mitkä ovat suojelun tavoitteet kunkin kohteen osalta.

Oppaassa luodaan yleiskatsaus maamme historiallisiin muinaisjäänöksiin; niiden tyypeihin, ajoitukseen, lukumäärään ja tutkimuspotentiaaliin. Painotus on maastossa sijaitsevien kiinteiden muinaisjäännösten tunnistamisessa ja niiden suojelutavoitteiden määrittelyssä sekä eri kohteiden muodostamien toiminnallisten ja historiallisten kokonaisuuksien luonnehtimisessa ja ymmärtämisessä. Opas on suunnattu ensisijaisesti kulttuuriympäristön inventointien ja muinaisjäännösten suojelun parissa toimiville, mutta myös kaikille muille, joita kulttuuriympäristö ja maastosta löytyvät historialliset rakennelmat kiinnostavat ja askarruttavat.

